

VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 5 JUNI 2023 PRIS: 89:-

En lång historia

500 år sedan Gustav Vasa blev kung

TIDSAM 2804-05

7 386280 408901

RETURVECKA 37

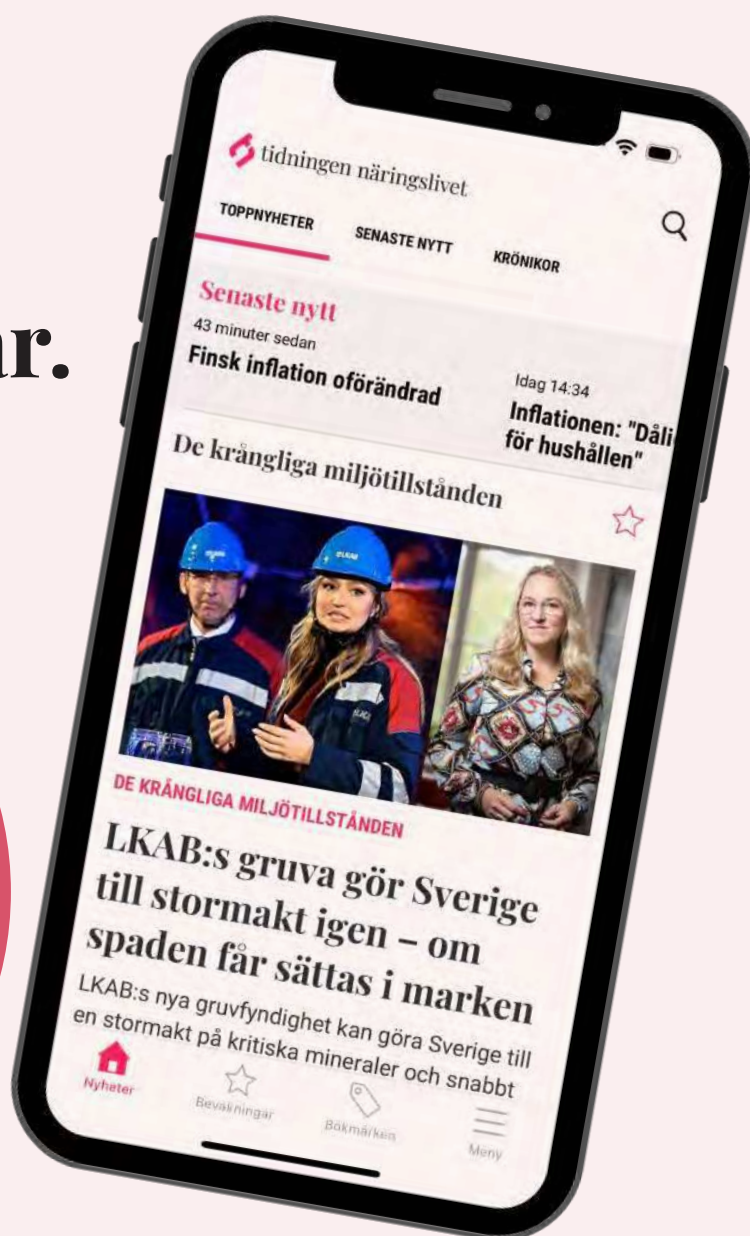
TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

Företagsnära nyheter,
fördjupningar och
perspektiv.

Allt öppet och
utan betaltväggar.

Intresserad av företagande,
ekonomi, arbetsmarknad
och näringspolitik?

I Tidningen Näringslivet får du
alla nyheter och fördjupningar.
Alltid ur näringslivets
perspektiv.

LÄS MER HÄR:
www.tn.se
eller skanna
QR-koden

 tidningen
näringslivet

Nya böcker om banbrytande personligheter

464 s. Häftband. Illustrerad.

DEN OKÄNDE VON WRIGHT

Tidskritik och andra
texter av Georg Henrik
von Wright 1926–1997

UTGIVARE:
JOEL BACKSTRÖM &
THOMAS WALLGREN

Ett urval essäer,
reportage, recensioner
och insändare. De
behandlar existentiella
frågor, kapprustningen,
idén om en stundande
ekokatastrof och visar
nya sidor hos den nord-
iska filosofins super-
stjärna.

Elisabeth och Georg Henrik von Wright i Cambridge 1950. Foto: Göran Schmalstadius.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

224 s. Häftband. Illustrerad.

UTAN KONST KAN JAG INTE LEVA

Om Agnes Widlund och
Konstsalongen Samlaren
EVA-LENA BERGSTRÖM

APPELL FÖRLAG

Galleri Samlaren var
en avantgardistisk
knutpunkt för konst-
närer, samlare och
kritiker i 1950- och
60-talens Stockholm.
Här presenterade
Agnes Widlund
Matisse, Picasso och
Tinguely och hennes
målmedvetna arbete
fick avgörande bety-
delse för den samtida
konstscenen.

Agnes Widlund i galleriet. Foto: Nationalmuseum.

Vasa till Bernadotte

Kultur i rikets tjänst

1523 · 1973 · 2023

Ingen kung har suttit längre på Sveriges tron än Carl XVI Gustaf. Den 15 september 2023 firar han 50 år på tronen och samma år är det 500 år sedan Gustav Vasa valdes till kung i Strängnäs den 6 juni. Detta speciella jubileumsår uppmärksammas med en stor utställning på Kungliga slottet och denna omfattande bok. I text och bild presenteras föremål, miljöer och ceremonier som berättar om hovets betydelse för Sveriges utveckling som land och kulturnation under 500 år.

Huvudförfattare är **Lars Ljungström**, förste
intendent vid Kungl. Husgeräds-kammaren.

L BOKFÖRLAGET
LANGENSKIÖLD

Vad landet har varit och blivit

**PJ Anders
Linder**

Det offentliga Sverige har inte haft några svårigheter att tygla sin entusiasm inför 500-årsminnet av Gustav Vasas kungaval 1523.

För ett par år sedan ställde riksdagsledamoten Jörgen Berglund en fråga till kulturminister Amanda Lind om hon och regeringen tänkte ta några initiativ för att uppmärksamma jubileet. Svaret blev undvikande: "Våra kulturarvsinstitutioner ska arbeta med att främja ett levande kulturarv som bevaras, används och utvecklas. Jag ser positivt på de förberedelser för ett firande av jubileet som pågår på flera håll i landet."

Om museer och myndigheter hade lust att hitta på någonting skulle regeringen inte sätta käppar i hjulet, men de som bestämmer hade inga egna ambitioner att öka intresset för Han Som Bestämde.

Fast inte heller museer och myndigheter har kastat sig över uppgiften. När Hjalmar Olsson, eldsjelen som organiserar ett återskapande av Gustav Vasas midsommarintåg i Stockholm, påpekade att det råder stiltje på den institutionella fronten (*SvD* 20/4) fick han svar från Riksarkivet (*SvD* 2/5) om att man har både antologi och utställning på gång. Gott så. Men det var knäpp tyst från myndighetshåll i övrigt, och när jag letar på nätet hittar jag bara strödda evenemang, så Olsson var knappast helt galet ute. På Örebro slott ska det ställas ut ett talande Gustav Vasa-skägg, vilket säkert kan bli festligt, men det är en bit därifrån till att använda minnesåret som utgångspunkt för en bred diskussion om arv, tradition och nation.

DET ÄR SVÅRT ATT VÄRJA sig mot känslan att det hukas i bänkarna på grund av en märklig rädsla för att ordentligt högtidlighållande ska uppfattas som att man firar den exkluderande svenskhetens andlige fader och späder på chauvinistiska stämningar. Örebro slott, till exempel, är redan på hemsidan angeläget om att det pratglada skägget inte ska uppfattas på ett felaktigt sätt: "Den som befarar en hyllningsutställning till den välkände monarken kan andas ut." Alternativet till att försiktigheten bottnar i ängslan är att det råder rent och skärt ointresse, vilket faktiskt vore ännu mer olyckligt.

Man kan ha olika åsikt om exakt hur betydelsefull just Gustav Vasa-tiden var, men nog finns

där tillräckligt med stoff – reformation, växande centralmakt, arvsmonarki, upprustning, farväl till Kalmarunionen – som underlag för ett seriöst samtal om vad vårt land har varit och blivit. En ambitiösare offentlig satsning hade kunnat bidra till fördjupad diskussion om vägen till det moderna Sverige, om vilka de viktigaste bygg- och stötestenarna i samhällsbygget har varit, och hur kunskapen om detta kan vägleda oss när vi ska tackla dagens frågor.

ÄMNEN SOM VIKTEN av sammanhållning och vad det innebär att vara svensk står högt på dagordningen, men de diskuteras ofta utan historisk dimension. Ibland låter det som om vårt samhälle var en maskin, vars alla delar kan bytas ut från ena dagen till den andra om vi bara bestämmer oss för det. Men så är inte tillvaron beskaffad. Det mänskliga samspelet i ett land har djupa historiska rötter och förstår vi inte någorlunda varför vanor, traditioner och institutioner ser ut som de gör, varifrån vi kommer, blir det mycket svårare att ta ut en vettig kurs framåt.

Statsvetaren Andreas Johansson Heinö anser (*DN* 29/1) att "starkare kollektiva minnen" är en bättre väg till nationell sammanhållning än företeelser i nuet som "livsstil, kultur, åsikter, värderingar och språk". Nå, gemensamt språk är nog inte så dumt. Men även medvetenheten om att vi har en gemensam historia kan främja uppfattningen att vi hör ihop. Det är angeläget att känslan och förståelsen för historien är så levande hos så många att människor som kommer hit från andra länder också kan börja relatera till den, begripa sig på den och successivt känna sig alltmer delaktiga.

"Vi pratar hela tiden om att invandrare ska integreras i det svenska samhället. Men integreras in i vad?", som den liberale ledarskribenten Anders Gustavsson formulerar det i en Vasa-artikel med rubriken "Om inte vi firar Sverige – vem ska då göra det?" (*BLT* 21/4).

*

EFTER DENNA KLAGAN över utebliven aktivitet måste jag ge en eloge till dem som faktiskt slår på stort, nämligen hovet och de kungliga slotten. De firar 2023 med hög ambitionsnivå som dubbelt jubileumsår, eftersom det inte bara är 500-årsminne i år utan också 50 år sedan kungen efterträdde sin farfar Gustaf VI Adolf.

I början av mars öppnade utställningen

”På Örebro slott ska det ställas ut ett talande Gustav Vasa-skägg, vilket säkert kan bli festligt, men det är en bit därifrån till att använda minnesåret som utgångspunkt för en bred diskussion om arv, tradition och nation.”

I år är det 500 år sedan Gustav Vasas kungaval och 50 år sedan Carl XVI Gustafs trontillträde.

”Vasa till Bernadotte – Kultur i rikets tjänst 1523–1973–2023” på Kungliga slottet i Stockholm, och den pågår fram till tidiga januari nästa år. Fokus ligger inte exklusivt på vare sig Vasa eller Carl XVI Gustaf utan på utvecklingen av hovkulturen – hur regent och hov har manifesterat sig – från då till nu. Här visas föremål från de kungliga samlingarna plus ett och annat inlån, som för det mesta är valda för sin kvalitet och skönhet men alltid för att de har något betydelsefullt att säga om sin epok. Som helhet är utställningen ett riktig fullträff med väl valda föremål, inbjudande scenografi och lagom omfattning. En enda invändning kan vara att den avslutande salen, som ägnas nuvarande kung, är litet i knappaste och svalaste laget. Han är trots allt en av jubilarerna.

Utställningskommissarie är förste intendenten vid Kungl. Husgerådskammaren Lars Ljungström, som också författat huvuddelen av boken *Vasa till Bernadotte – Kultur i rikets tjänst 1523–1973–2023* (Bokförlaget Langenskiöld, 2023). På 250 rikt illustrerade sidor visas centrala föremål från utställningen och miljöer där de kan komma till användning.

I en inledning berättar överintendent Margareta Nisser-Dalman om hur det kungliga lösöret har förvärvat och förvaltat och hur det från Oscar II och framåt har stiftelselagts för att samlingar inte ska skingras. Därefter tar Lars Ljungström vid. I ett 40-tal kortare texter berättar han om föremål och platser och vad dessa – Gustav Vasas rikssvärd, smörjehornet till Karl IX:s kröning, drottning Kristinas silvertron, Adolf Fredriks namnstämpel, för att nämna några – berättar om respektive period. Det blir en tidsresa

som påminner om samspelet mellan kontinuitet och förändring i monarkin: man vårdar det gamla men kompletterar hela tiden med det som ses som värdefullt i nuet.

*

CARL XVI GUSTAFS 50 år på tronen högtidlighålls dels löpande under året med kungliga besök i alla landets residensstäder, dels vid ett särskilt firande i Stockholm i mitten av september.

Monarkins förtjänster bottenar inte primärt i regenternas personliga duglighet utan i sådant som kontinuitet, gemenskap och att det inte råder politisk strid om rikets främsta ämbete, men självklart är det väl värt att lyfta på hatten för någon som axlat ansvaret som samlande nationalsymbol och befunnit sig i det offentliga blickfånget under ett halvt sekels tid.

*

AVSLUTNINGSVIS tar jag mig friheten att slå ett slag för våra egna insatser. Temablocket i detta nummer av *Axess magasin* behandlar Sveriges 500-åriga historia från Vasa till idag just i syfte att man ska få syn på de långa linjerna. *Axess* har även ordnat seminariet ”Varför Vasa?” där historikerna Bo Eriksson, Mats Hallenberg, Mia Åkestam och Martin Neuding Skoog rapporterade från forskningsfronten. Det sänds på *Axess TV* och finns på vår webbplats och Youtubekanal.

P/Anders Lindh

10 SAMHÄLLE

- Krönikor* Susanna Birgersson känner tanken svindla **10**
 Annika Borg ger inte upp om kyrkan **10**
Skottland Mats Wiklund beger sig till ett nytt politiskt landskap **12**
Frankrike Karin Stensdotter undrar om Frankrike blivit ostyrbart **16**
Montenegro Jesper Ahlin Marceta oroar sig över ett land klämt mellan öst och väst **18**
I korthet Fel budbärare. Döden **20**
Samtiden Fredrik Johansson ser sig om och skakar på huvudet **21**

22 FRIZON

- Mauricio Rojas lyfter fram en 300-årig socialliberal **22**
 Lars Lönnroth om Lars Gustafssons möte med Mr Pullen **26**
 Johan Frostegård skriver om men förstår inte kvantfysik **30**

34 OPINION

Mats Björklund ser individen i naturen.

TEMA: EN LÅNG HISTORIA

38 Herre i sitt eget rike

Under Gustav Vasa lades grunden till den starka staten. Få svenska regenter har utträttat så mycket. **Av Martin Neuding Skoog**

42 Kampen om Sverige

Att Sverige förskonats från inbördeskrig och anarki kan förklaras med de många ändringarna i grundlagen under århundradena. **Av Jonas Nordin**

46 Demokratin tog sin tid

Den svenska demokratin växte fram under en lång process. När rösträtten infördes fanns väl fungerande institutioner sedan länge på plats. **Av Tommy Möller**

50 I fädernas spår

Långsiktigt verkande faktorer har format Sveriges ekonomiska utveckling. Äldst av dem är brukskulturen. **Av Anders Johnson**

54 Vasajubel förr och nu

500-årsjubileet av Gustav Vasa möter inte någon större entusiasm. Det har gått upp och ned med intresset under århundradena. **Av Åsa Karlsson**

”

Uppenbarligen har Pullenmotivet fortsatt att vara en symbol för konstnärens vedermödor i Lars Gustafssons världsbild.

Lars Lönnroth, sid 28

58 TRADITION

Jerker Blomqvist om Marcus Aurelius.

62 CIVILISATION

- Arkeologi* Karin Stensdotter tittar på utställningen om Ramses II **62**
Litteratur Blanche Sande läser Bret Easton Ellis **64**
Idéhistoria David Brolin om Michel Foucault i Uppsala **66**
Litteratur Tommy Gunnarsson om *true crime* **68**
Litteraturhistoria Henrik Nilsson läser Emil Cioran **70**
Kulturrådet Bengt Ohlsson begrundar författarlivets fallgropar **71**
I korthet David Andersson tecknar bilden av en epok **71**

72 SVENSKA FACKBÖCKER 2023

Recensioner av vårens facklitteratur.

88 RECENSIONER

- Martin Lagerholm reser i tiden **89**
Jenny Danielsson gör sig vermeer än andra **92**
Anna Victoria Hallberg får grandios svindel **95**
Jonas Elvander skärskådar ett omaka par **97**
Svend Dahl hyllar vinster **101**
Ylva Herholz bekämpar fördumning **104**
Carl Rudbeck skickar Platon på export **106**
Karin Henriksson läser telegram **109**
Vincent Flink Amble-Naess premierar begåvning **112**

114 MELLANRADERNA

Katarina Barrling tänker på kulturkriget.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och vd:

PJ Anders Linder

Redaktörer: David Andersson,

Jan Söderqvist och Mats Wiklund

Redaktionssekreterare:

Katarina O'Nils Franke

Redaktionsråd: Katarina Barrling,

Louise Belfrage, Adam Cwejman,

Anna Victoria Hallberg & Erik Jersenius

Korrektur: Catharina Lewenhaupt

Bildredaktörer och layout:

Petter Carnhagen och Vendela Nylund

Annons och marknadsföring:

Marcus Nilén

Ansvarig utgivare: PJ Anders Linder

Nästa nummer: 11 september 2023

Material: Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material.

Material insänt till Axess kan lagras och publiceras elektroniskt.

Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr.

111 44 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se

Telefon: 08-788 50 50

Omslagsbild: Niklas Eriksson

Vinjetbilder: Johan Patricny

Porträtteckningar: Johan Patricny

Villkor & personuppgifter: axess.se

Prenumerationsärenden:

Helår 9 nummer: 769 kr

Kundtjänst: 08-799 63 31

e-post: axess@flowyinfo.se

Typsnitt: Freight (Display,

Sans, Text & Big), Archer

ISSN: 1651-0941

Repro och tryck:

Printpool/Mukusala

Printed matter
3041 0876

Jesper Marceta Ahlin
Frilansskribent

David Andersson
Författare och redaktör i Axess

Katarina Barrling
Docent i statsvetenskap
vid Uppsala universitet

Wilhelm Behrman
Psykolog

Susanna Birgersson
Fri skribent

Mats Björklund
Professor emeritus i zoökologi
vid Uppsala universitet

Jerker Blomqvist
Professor emeritus i grekiska
språket och litteraturen

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

David Brolin
Bibliotekarie och idéhistoriker

Svend Dahl
Chefredaktör i *Smedjan*

Jenny Danielsson
Konstvetare och en av
grundarna till Konstkompaniet

Jonas Elvander
Utrikesredaktör i *Flamman*
och doktorand i historia vid
Europeiska universitets-
institutet i Florens

Vincent Flink
Amble-Naess
Läkare och skribent

Johan Frostegård
Professor i medicin vid
Karolinska institutet
och författare

Kristian Gerner
Professor emeritus i historia

Tommy Gunnarsson
Frilansskribent och humanekolog

Anna Victoria Hallberg
Fil dr i litteraturvetenskap

Paulina Helgeson
Litteraturkritiker och
frilansskribent

Karin Henriksson
Författare och journalist

Ylva Herholz
Journalist och författare

Erik Jersenius
Kulturredaktör i
Östgöta-Correspondenten

Fredrik Johansson
Senior director på
Hallvarsson & Halvarsson

Anders Johnson
Skriftställare

Åsa Karlsson
Fil dr i historia och
huvudredaktör i *Svenskt
biografiskt lexikon*

Klas-Göran Karlsson
Professor i historia vid
Lunds universitet

Lena Kåreland
Professor emerita i
litteraturvetenskap

Martin Lagerholm
Litteraturkritiker och
kulturskribent

Lars Lönnroth
Professor emeritus i
litteraturvetenskap

Tommy Möller
Professor i statsvetenskap
vid Stockholms universitet

Martin Neuding Skoog
Fil dr i historia och biträdande
lektor i militärhistoria vid
Försvarshögskolan

Cecilia Nikpay
Ekonom och frilansskribent

Henrik Nilsson
Författare och essäist

Jonas Nordin
Professor i bok- och biblioteks-
historia vid Lunds universitet

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Tommy Olofsson
Författare och professor
emeritus i kreativt skrivande

Katarina O'Nils Franke
Redaktionssekreterare i Axess

Mauricio Rojas
Docent i ekonomisk historia
och riksdagsledamot

Carl Rudbeck
Fil dr i litteraturvetenskap

Torsten Rönnerstrand
Docent i litteraturvetenskap

Martin Sahlén
Docent i astronomi vid
Uppsala universitet

Blanche Sande
Reporter på *Fokus*

Nina Solomin
Kulturredaktör i *Fokus*

Karin Stensdotter
Arkitekt och författare

Mats Wiklund
Redaktör i Axess

Bortom stjärnorna

HÅKAN LINDGREN'S ESSÄ *Vi blickar ut* ger svaret att vi längtar bort. Som sociala djur kan vi inte motstå att projicera vårt rastlösa, relationssträvande meningsökande ut i världsrymden, menar han. Men universum är ett absurt underverk som uppstått av sig självt, avsiktslöst, och därför saknar mening. Vi har därför en uppgift att skapa och fylla universum med vår egen mening. Det här är en bra beskrivning av den existentiella nihilismens ståndpunkter. Som en av dem som yrkesmässigt blickar mot skyn (jag är astronom/astrofysiker) och inte delar den världsåskådningen vill jag erbjuda ett annat filosofiskt perspektiv på frågan. För mig är det en än mer förunderlig, motsägelsefull absurditet att ett meningslöst universum spontant skall kunna frambringa och fyllas med mening av det (vi människor) som helt avsiktslöst uppstått av sig självt.

KANSKE BLICKAR VI mot skyn för att vi längtar "ej bort, men hem"? Till det eviga, gudomliga ursprung och mål vi kan ana. Sedan urminnes tider har den oföränderliga och stumma stjärnhimlen väckt förundran, bävan och längtan. Dess aningsdiga, bländande mörker vittnar om ett fördolt ljus, en meningsbärande grund, som genomsyrar skapelsen. I *Psaltaren* 19:2 sägs att "Himlen förkunnar Guds härlighet, himlavalvet vittnar om hans verk".

MEN OM VI DYRKAR vårt eget meningsskapande, kan vi lätt bli offer för ett mållöst sökande som Lindgren med goda skäl bekymrar sig över – det som leder "bort". Det mänskliga hjärtats mörker behöver upplysas av det bländande mörkret, ställas i sann relation till det gudomliga. Kyrkofadern Augustinus uttrycker erfarenheten så: "Gud, vårt hjärta är oroligt tills det finner vila i Dig." Som Guds medskapare – här och nu – får vi upptäcka, förverkliga och förvalta den meningsfullhet som finns nedlagd i skapelsen.

Ett renässansens barn som Johannes Kepler strävade efter att genom astronomin avslöja den gudomliga geometrin, och därigenom få delaktighet i Guds egna tankar. För honom var det också en självklarhet att människan så småningom skulle ta steget att lämna jorden och kolonisera världsrymden. Han skriver i *Konversation med Stjärnornas budbärare* (*Dissertatio cum Nuncio Sidereo*, 1610) att "så fort någon utvecklat flygkonsten, kommer nybyggare från vår människoart inte att saknas. (...) Med fartyg eller segel anpassade till himlarymdernas vindar, kommer det att finnas de som inte ryggar ens för dess [rymdens] vidsträckt vidd."

I KEPLERS FANTASI låg inte heller astronomerna långt efter kolonisatorerna. I science fiction-romanen (!) *Drömmen, eller ett postumt verk om månastronomi* (*Somnium, seu opus posthumum De astronomia lunari*, 1634) beskriver Kepler en resa till månen, möten med månborna, och de astronomiska observationer av planeter som utförs från månen.

Är vårt öde bland stjärnorna? Kan kostnader för rymdkolonisering motiveras då skriande behov här på jorden inte är tillgodosedda? Hur den avvägningen skall göras finns inget enkelt svar på. Men vad är alternativet på lång sikt? Att livet på jorden dör ut i en naturkatastrof eller utplånas när solen gradvis förvandlas till en gigantisk röd jättestjärna. Kanske kan den existentiella nihilisten och den Gudstroende förenas

i att det är meningsfullt, kanske till och med vår moraliska skyldighet, att det enda bloss av intelligent liv som vi känner till och förvaltar kan överleva och spridas ut i universum?

Axess nr 3/2023.

SJÄLV INSPIRERAS JAG av de nära förestående planerna på kolonisering av månen och Mars, och de nya stjärnhimlar vi därifrån kan blicka ut mot. Tilltänkta astronomiska observatorier på månens baksida skulle kunna revolutionera vår förståelse av universums ursprung och barndom. De annars oåtkomliga radiovågorna från den så kallade mörka tidsåldern kan

lyfta slöjan från de allra första årmiljonerna, bortom den kosmiska gryning då de första stjärnorna tändes. Keplers dröm kanske realiseras lagom till dess 400-årsdag!

Friedrich Schillers välkända poem *Hymn till glädjen* (*An die Freude*, 1786) hyllar det mänskliga broderskapets dygder och Guds nåd, och att vi får söka Honom bortom stjärnorna:

*Brüder, über'm Sternenzelt
Muss' ein lieber Vater wohnen.
Ihr stürzt nieder, Millionen?
Ahnest du den Schöpfer, Welt?
Such' ihn über'm Sternenzelt!
Über Sternen muss er wohnen.*

VÅR LÄNGTAN HEM får oss att blicka mot skyn. I rymdkolonisationens spår rör vi oss mot att bli *Homo spatius* eller kanske *Homo siderealis* – den rymd- och stjärnlevande människan. Med Schiller och Kepler kan vi i broderskap söka efter vår bestämmelseort, grundade i den glädje, förundran, bävan och längtan som mötet med stjärnhimlens bländande mörker och våra egna gränser framkallar.

Martin Sahlén

Kulturbärarna

Jag råkar ha oproportionerligt många professionella musiker i min närhet: vänner, syskon, svågar och svägerskor, och vänner till dessa vänner, syskon, svågar och svägerskor. Jag avundas det driv som får dem öva på sina instrument timme efter timme, trotsa värkande axlar och stela rygglut, träna den perfekta fingrersättningen för att handen ska kunna leka fram kaskader av toner.

PÅ SENARE TID har jag tänkt allt oftare på orkestermusikerna. De som med sin begåvning och ambition inordnar sig i ett kollektiv, en grupp vars arbete huvudsakligen uppmärksammas som bakgrund till framstående dirigenter och världsberömda solister – eller sedan länge döda kompositörer. Att få en fast plats i någon av

Sveriges mest ansedda orkestrar är sannoligen inte lätt. Men väl där väntar en lite anonym tillvaro. Häromdagen frågade jag en av mina bekanta, en symfonikerviolinist, om just detta. Är det inte lite svårt att, ja, att motivera sig?

Hon svarade att man drivs av kollektivet, man vill inte vara den som inte har övat, som sänker resultatet för de övriga. Sedan förklarade hon hur roligt det är att kunna verken så bra att man har möjlighet att lyssna på den musik man själv är med och framför, hur meningsfullt det känns att vara i den medan man skapar den, att verkligen höra vad de andra musikerna gör och kunna följa dirigenten.

KONSTNÄRSKAP UTAN ÄRA och berömmelse. Det är en upplyftande anomali. Allt i vår samtid är annars inriktat på att den

Bara en dröm?

12 Det skotska nationalistpartiet har hamnat i en djup politisk kris. Det blir svårare att göra Skottland självständigt.

En republik i kris

16 Den nya politiska kartan gör Frankrike alltmer ostyrbart.

Mellan öst och väst

18 Montenegro befinner sig i en geopolitisk kniptång. Ryssland och serbnationalister trycker på.

I korthet

20 Fel budbärare. Döden.

Samtiden

21 Fredrik Johansson lyssnar på hatets lovsånger.

Än är det inte slut

UNDER VÅREN tillbringade jag flera regniga och några soliga dagar i staden Pula i Istrien. En av de dagar då skyfallet var ett faktum läste jag för andra gången den franska filosofiprofessorn Chantal Delsols bok *Kristenhetens slut som västerlandets samhällsbärare*. Omslagsbilden visar den brinnande katedralen Notre-Dame i Paris och, som om boktiteln inte vore nog, väcker branden andliga och existentiella trauman till liv. Är det vår kristna civilisation som brinner upp, faller ned och blir till aska? Lever vi i de yttersta tiderna? Boken lämnar mig även denna gång omskakad, uppbyggd och upprorisk i lika stora proportioner.

Omskakad av den blir jag för att jag befinner mig i den svenskkyrkliga vardagen, där vårt koncept med gudstjänster klockan elva på söndagen eroderat, även om undantag finns. Där kyrkan faller tillbaka, när den borde träda fram. Där kyrkan har blivit en aktivitetskyrka, en spegel av samhället, en organisatorisk jätteapparat

med New Public Management (NPM) som ledstjärna, en kyrka styrd av partipolitiserade beslut. En kyrka som inte i tillräcklig grad har tagit ansvar för att bära upp, missionera och undervisa om sin roll som formare och bärare av den västerländska civilisationen, kulturarvet, och dess eviga och omistliga värden.

UPPBYGGD BLIR JAG för att hon frilägger det jag känner så väl igen genom alla år i den västerländska civilisationens formande institution: Kyrkan. Men, också för att Delsols skri av plåga når in i mig och för att jag inte tror att det är tid för den sorgen, åtminstone inte ännu. Jag är inte vid den punkten, och kommer möjligen aldrig dit, där jag ger upp. Upprorisk är jag, för jag tror inte på kristenhetens slut och inte heller på att framtiden kommer att anvisa kristendomen minoritetsplatsen.

Delsol menar, och det är hon inte ensam om, att kristendomen upphörde att vara

individuella insatsen ska prisas och uppmärksammas. Syftet med konst och kreativitet tycks nästan vara att konstnären själv ska bli känd.

Bara ett dygn efter att jag hade pratat med violinisten tillbringade jag en halv dag på ett tåg, varför jag fick möjlighet att börja läsa Karl Ove Knausgårds *Morgonstjärnan*. Eftersom jag är ganska bra på norska, tyckte jag mig se hur en del ursprungliga uttryck fått stanna kvar i den svenska översättningen. Undra, tänkte jag, om det var ett medvetet val av översättaren. Jag letade upp hans namn på ett av försättsbladen. Staffan Söderblom stod det med bokstäver så små att jag började famla efter läsglasgonen jag ännu inte införskaffat. Hade han låtit uttrycken finnas kvar för att påminna om melodin som författaren berättade med – eller hade han själv varit så innesluten i bokens språk att han inte riktigt märkt att några droppar fått följa med till den nya texten?

När jag kom hem gick jag till biblioteket och drog fram en av mina fruktansvärt många olästa böcker. *Dolda gudar* av Nils Håkansson: *En bok om allt som inte går förörat i en översättning*.

ÖVERSÄTTARENS FRIHET beror av textens komplexitet, skriver Håkansson. Ju svårare text, desto mer frihet. *Totte badar* inne-

håller inte särskilt många valmöjligheter, medan Louise Glücks lyrik blir meningslös om den översätts ord för ord.

Tanken svindlar. Tänk att ha förmågan att återge en stämning, en språklig atmosfär, snarare än en exakt översättning av varje enskilt ord. I ett underbart avsnitt

Konstnärskap utan ära och berömmelse. Det är en upplyftande anomali.

jämför Håkansson fyra olika svenska översättningar av några meningar i Thomas Manns *Toni Kröger*. De handlar om hur vintersolen lyser med ett fattigt, torftigt eller svagt sken, eller – min favorit – med ett ”kraftlöst skimmer” på en gyttig stad. Eller en trång stad. Eller en gammal stad. Eller en gammal stad med trånga gränder. Gatorna är trånga och gavelprydda. Nej, det är vått och dragigt mellan gavelhusen. Eller: det var tyst och fuktigt på gatorna mellan de utåtvända gavlarna. Fast hellre då: dragigt var det i gavelhusgränderna.

ETT LITET LITET STYCKE; men det är, som Håkansson skriver, ”korsväg efter korsväg

efter korsväg”. Att ständigt förhålla sig till författaren, samtidigt som man måste våga stå fri och fatta en oändlig mängd beslut som kanske inte skulle gillas av författaren. Jag förstår inte hur översättarna någonsin kommer i mål med en enda bok.

Det är förfärligt, men det är också fantastiskt. Att det finns människor som behärskar språk och skrivande till fulländning men som är beredda att gå in i en annan människas verk och göra något nytt men samtidigt igenkännligt. Att tillgängliggöra andras konst när man alldeles säkert hade kunnat skriva romaner själv, romaner där det egna namnet hade stått i lätt upphöjd skrift på framsidan. ✨

Av Susanna Birgersson

håller inte särskilt många valmöjligheter, medan Louise Glücks lyrik blir meningslös om den översätts ord för ord.

Hon hävdar vidare att vi står inför en ny hednisk tid, där de kristna värdena sjunker undan och försvinner och enbart blir remiscenser som ingen längre kan tolka. Jag känner igen även det, hur de kristna rotträ-

des från en liten grupp svaga och förvirrade lärjungars tro till en världsreligion. Det såg helt omöjligt ut, men var det inte.

SÅ, COURAGE, tänker jag på franska när jag går runt i Augustustemplet i Pula. Templet har genom de tvåtusen år det stått där varit romersk kultplats, kyrka, sädesupplag och bombats under andra världskriget. Men, byggnaden har överlevt och blir för mig, där och då, en symbol för att ryktet om kristenhetens död är betydligt överdriven. ✨

Av Annika Borg

Är det vår kristna civilisation som brinner upp, faller ned och blir till aska?

ga auktoriteter där individen underordnades såväl dem som kollektivet, försvann.

Men, Delsol skriver utifrån en katolsk kontext, de nordeuropeiska och anglosaxiska är andra. I det lutherska arvet ligger implicit frigörelsen från kyrkliga auktoriteter och ett försvar för att varje individ har en egen gudsrelation, som inte behöver gå genom ett klerikalt raster.

I EN LUTHERSK och protestantisk kontext gav upplysningstiden upphov till en utveckling av teologin, som framväxten av den moderna och vetenskapliga bibelforskningen. Den totala avgrund som Delsol målar upp mellan upplysningen och kyrkan är därför inte riktigt tillämplig i våra sammanhang.

darna tappat sin relevans. De blir symboler och tankar som inte längre sänder signaler som identifieras eller ens uppfattas.

Det är på ett märkligt vis befriande att hon så totalt gett upp och skriver sitt griftetal över den kristenhet som svept som andens vind över världen i tvåtusen år. Inget mer finns att säga, det enda som återstår är tre skopor jord på kistan. Om det nu är vid en kista vi står, förstås. Och det tror inte jag. Däremot är jag övertygad om att motståndet mot insomnade måste vara den enda punkten på dagordningen för den kyrka jag ägnar mina dagar åt. För är kristenheten slut i vårt land, så är den västerländska civilisationen över här.

Uppdraget liknar den första kristna tidens uppgift: Kristendomen utveckla-

A person with long blonde hair, seen from behind, wearing a traditional Scottish kilt and a white blouse with puffed sleeves. They are carrying a large Scottish flag (Saltire) on a wooden pole. The background is a blurred outdoor setting with trees and a dark wooden fence.

SKOTTLAND

Bara en dröm?

Det skotska nationalistpartiet har hamnat i en djup politisk kris och riskerar att förlora sin dominerande ställning. Det blir svårare att göra Skottland självständigt, skriver **Mats Wiklund**.

>>

Bara en dröm?

ALYN SMITH SITTER TILL synes lugn och samlad framför mig i Portcullis House, detta fula annex till det brittiska parlamentet ett stenkast därifrån. Hans politiska karriär har gått som på räls i ett parti som totalt dominerar den politiska scenen.

Smiths Scottish National Party, SNP, kan inte annat än beskrivas som en nästan osannolik framgångssaga. För inte så länge sedan betraktades det som ett tillhåll för virrpannor och sekterister men har de senaste dryga femton åren kopplat ett järngrepp om Skottland och i stort sett fått allt vad det pekats på medan det en gång så mäktiga Labourpartiet tillintetgjorts och De konservativa helt saknar inflytande.

Likväl är partiets målsättning ännu ouppfylld. Man styr och ställer i det skotska parlamentet men Skottland är fortfarande en del av det förenande kungadömet och i London fattas fortfarande de stora och avgörande besluten. Nio år efter folkomröstningen som slutade med en seger för unionisterna (55 procent svarade nej och 45 procent ja på frågan om Skottland skulle bli självständigt) är läget för SNP oförändrat. Självständigheten är en hägring.

Vad som, trots hans oföränderligt vän-

liga framtoning, borde oroa Alyn Smith är att de stabila förutsättningarna snabbt och dramatiskt förändrats. I februari meddelade partiledaren och regeringschefen (First Minister) Nicola Sturgeon helt oväntat att hon skulle avgå. Den hårda och bitvis oförsonliga kampen om att efterträda henne rörde betydande motsättningar inom SNP.

Favoriten Humza Yousaf vann knappt mot den mer konservativa Kate Forbes som sedan vägrade att ingå i hans regering. Och just som han intagit tjänsterummet i parlamentet i Edinburgh briserade bomben: en polisrazzia hemma hos Nicola Sturgeon.

POLISEN VAR DOCK inte på jakt efter henne utan hennes make Peter Murrell, tidigare partisekreterare i SNP, i en sedan lång tid pågående undersökning om anklagelser om ekonomiska oegentligheter. Pengar, 666 953 pund närmare bestämt, avsedda för en andra folkomröstning misstänks istället ha gått till andra aktiviteter, oklart vilka. Osannolika scener utspelades med poliser kretsande utanför hemmet till vad som alldeles nyligen varit landets i särklass mäktigaste politiker.

Nicola Sturgeon nekade till att hennes avgång skulle ha någonting att göra med polisens tillslag och Peter Murrell frågades ut och släpptes samma dag. Härvarn komplicerades ytterligare i början av april när även SNP:s ekonomichef Colin Beattie togs in till polisförhör. Som iscensättning kunde tajmningen inte ha varit bättre. Nyheten om Beattie kom samma dag som Humza Yousaf skulle hålla sitt stora tal i det skotska parlamentet om regeringens pla-

ner för de närmaste tre åren. Det är ingen överdrift att påstå att medieintresset för vad Yousaf hade att säga var begränsat.

Oklarheterna kring vad som egentligen låg bakom räden ger inte bara intrycket av ett parti som agerat maktfullkomligt utan att det styrts av en liten krets som hållit korten väldigt nära bröstet. SNP är känt för sin hårda partidisciplin och fasta grepp om budskap och retorik. Men bristen på insyn har förstärkt ökat spekulationerna om att mer avslöjanden är att vänta.

JAG FRÅGAR ALYN SMITH om han inte är orolig över att hamna i samma situation som Labourpartiet. Den dominerande ställningen ledde till en maktens arrogans: man tappade bort sig på vägen och tog väljarna för givna. Nu kan det bli SNP:s tur att öppna sig för anklagelser om att vara en stat i staten.

Nu kan det bli SNP:s tur att öppna sig för anklagelser om att vara en stat i staten.

Smith snyter sig länge och väl, konstaterar att han alltid får hörsnuva när han kommer till London vid den här tiden på året men att den alltid går över så fort han återvänder hem till Stirling, och försäkrar mig sedan om att han tar polisutredningen på största allvar och inget hellre önskar än att man går till botten med anklagelserna.

– Vi har fått ett nytt politiskt landskap men Nicola ville gå vidare och det gör att en ny generation kan sätta sin prägel på partiet. Ja, det var en robust kamp om ledarskapet men jag ser inga tecken på intern splittring.

SNP är fortfarande största parti i opinionsmätningarna men tillbakagången i opinionen är tydlig om än inte dramatisk. Och där fanns även före de dramatiska händelserna tidigare i år ett stigande missnöje inom partiet med Nicola Sturgeons ledarskap.

SNP:s väljare har inte ändrat uppfattning om självständighet men frågan är inte längre lika dominerande. Viktigare, i alla fall på kort sikt, är oron över tillståndet inom skola och sjukvård. Ett parti som styrt i femton år med automatik skulden för sakernas tillstånd.

– De konservativa anklagar oss för att ha infört en enpartistat. Sanningen är att oppositionen varit en välsignelse för oss. Labour kollapsade efter valet 2015 och det i sin tur är följden av vårt idiotiska valsy-

Tillslag hemma hos Nicola Sturgeon.

FOTO: ANDY BUCHANAN/GETTY IMAGES

stem (med enmansvalkretsar där vinnaren tar allt i respektive valkrets).

Men vi stöder införandet av ett proportionellt valsystem trots att det nuvarande systemet gynnar oss.

ALYN SMITH HAR ingenting till över för De konservativa: de säger till en ny folkomröstning och till EU. SNP intar en tydlig vänsterposition och har framförallt dragit till sig labourväljare. Att Labour så sakteliga efter många år ute i den politiska vildmarken börjat bygga upp en bas och lär gå framåt i nästa val blir en utmaning för SNP. Smith viftar bort hotet.

– Labour syns inte i Skottland. De vill inte ha självständighet och lovar att få brexit att fungera bättre. Hur ska det gå till? Det finns inga mellanlägen. Bara genom att vara ett självständigt land kan Skottland bli medlem i EU.

Men visst är SNP:s väljare mindre upptagna med frågan om självständighet än för tio år sedan?

– Visst. Det är en utmaning. Men därför tror jag att vi har en bättre chans nu med en ny ledare.

Kanske det. Men återigen: SNP har styrt nästan oinskränkt i många år. Hur länge kan man skylla på London innan väljarna tappar tålamodet?

– Jag har inga problem med att försvara de beslut som vi fattat. Men skälet till att vi inte kan uppnå bättre resultat är att så mycket av makten över Skottland fortfarande ligger här och inte i Skottland. Brexit är det tydligaste exemplet (Över 70 procent av väljarna vill att Skottland ska bli medlem i EU.) Energipolitiken är ett exempel på hur resurser, våra resurser, används på ett sätt som missgynnar oss. Regeringen vill öka användningen av kärnkraft, men det är en dyr, ineffektiv och ålderdomlig teknik. Vi vill fasa ut olja och gas och satsa på förnybar energi. Men den politiska majoriteten i London gör andra avvägningar som inte ligger i Skottlands intresse.

VÄGEN TILLBAKA till EU är i sig klar och tydlig: det gäller att uppfylla ett antal tydligt fastslagna kriterier under en ansökningsprocess. Däremot saknar vägen till natio-

Alyn Smith.

FOTO: KEN JACK/ALAMY

Svettig debut för Humza Yousaf.

FOTO: JEFF MITCHELL/GETTY IMAGES

nellt oberoende, villkoret för medlemskapet, juridisk och laglig grund. Utan en sådan, konstaterar Alyn Smith, är väljarna inte lika engagerade i självständighetsfrågan. Och utan en sådan väg kan heller inte en folkomröstning hållas.

SNP sätter sin lit till en politisk utveckling som på sikt kommer att gynna deras sak. För Alyn Smith är ett tänkbart scena-

norrut i ett kaffe i Edinburgh instämmer Alistair Grant, politisk reporter på *The Scotsman*, i analysen.

– Det är en generationsdefinierande kris och det erkänner de själva (vad än Alyn Smith säger). Humza Yousaf har fått en förfärlig start som regeringschef. Han har ständigt befunnit sig på defensiven och inte kunnat lägga fram sin egen poli-

En fråga värd att fundera över är skotsk identitet. Allt färre skottar kallar sig briter.

rio för en ny folkomröstning att samarbeta med en labourregering i frågor om utökat självstyre och konstitutionella reformer som den förre labourledaren och premiärministern Gordon Brown, själv skotte, presenterat. Valet till det brittiska parlamentet äger med all sannolikhet rum om 12–18 månader. Ett och ett halvt år senare röstar Skottland på kandidater till sitt eget parlament i Edinburgh. Om SNP då vinner med ett krav om en ny folkomröstning och får med sig De gröna finns en majoritet för självständighet inom knappt tre år.

– Och det betyder att vi kan få en folkomröstning om fyra år och ett beslut ganska snart.

MEN UTRÄKNINGEN bortser från en besvärlig och oförutsägbart verklighet. För även om polisutredningen läggs ned och SNP rentväs har, oavsett Alyn Smiths försäkringar om det motsatta förhållandet, partiets ställning obestriddligen försvagats och fasaden av kompetens och enighet börjat crackelera.

Några dagar senare och drygt 50 mil

tik. Allmänheten kopplar samman honom med skandaler och ser honom ständigt i färd med olika brandkärsutryckningar. Men under de här omständigheterna är det svårt att se hur han skulle kunnat göra något annorlunda. Jag är säker på att polisens tillslag, att det var så stort, verkligen kom som en överraskning för honom.

Stödet för SNP har alltså minskat, däremot inte stödet för självständighet. Det ligger kvar på samma nivå, runt 48–50 procent, som innan vårens dramatik bröt ut.

– Tidigare var de två, stödet för SNP och för nationell självständighet, sammanlänkade. Men så tycks det inte längre vara.

JAG TAR UPP jämförelsen med Labourpartiets öde i Skottland: att SNP på samma sätt riskerar att framstå som om de tar väljarna för givna.

– SNP har nog börjat förstå att de blivit självbelåtna efter en så lång tid vid makten. Det finns tecken på att de tappat gnistan och saknar nya idéer. SNP fick en fantasisk skjuts efter folkomröstningen.

Visserligen förlorade de den men vann >>

samtidigt många fler väljare och förändrade skotsk politik. Idag tror jag inte att nationalisterna längre känner samma energi och optimism.

ALISTAIR GRANT instämmer i bedömningen att frågan om självständighet inte på samma sätt upptar SNP-väljarnas tankar. Viktigare är istället vad som händer i ekonomin, skolan och sjukvården.

– Partiets ledning säger det inte utåt men internt har man accepterat att stödet för en ny folkomröstning inte räcker. Och att kampen för att få den kommer att ta lång tid.

En fråga värd att fundera över är skotsk identitet. Allt färre skottar kallar sig briter. Självständighetsdebatten och folkomröstningen bekräftar utvecklingen mot en allt starkare nationell identitet. Här har det nationella parlamentet spelat en viktig roll poängterar Nicola McEwing, professor i statsvetenskap och konstitutionell expert vid universitetet i Glasgow.

– Hos skotska väljare finns ett betydligt större förtroende för parlamentet i Skottland än det i London. Stödet har stadigt ökat sedan dess grundande 1998. Det finns också ett utbrett stöd för att parlamentet ska ha full kontroll över frågor som man anser angår dem som medborgare, bortsett från försvars- och utrikespolitiken. Men här finns ett glapp i vad människor tror att det gör och vad de vill att det ska göra.

HAR SNP:S KRIS påverkat förtroendet för parlamentet?

Nicola McEwing tror inte att det försvagat de politiska institutionerna.

– Det är ett problem för SNP men inte nödvändigtvis för den skotska regeringen. Yousaf Humza har en annan ledarstil. Det är inte så konstigt. Han saknar Nicola Sturgeons auktoritet och tyngd. Men det är också ett ledarskap som tycks vara mer inkluderande och med fler representanter.

För eller emot nationell självständighet har varit den helt dominerande frågan i skotsk politik under många år. Men det kan komma att ändras, säger Nicola McEwing.

– SNP är fortfarande det största partiet men stödet för Labour ökar och det kan påverka nästa brittiska parlamentsval. Det kan bli svårare för dem att hävda att valet handlar om att representera Skottland i London när det så uppenbart handlar om nästa brittiska regering där Labour har en god chans att vinna. Inställningen till självständighet har hittills kunnat förutsäga väljarbeteende i Skottland. Om det förslår att vara fallet vet vi ännu inte. ✨

Tumult i nationalförsamlingen.

FOTO: ALAIN JOCARD/GETTY IMAGES

FRANKRIKE

En republik i kris

Den nya politiska kartan gör Frankrike alltmer ostyrbart. President Macron får allt svårare att driva igenom sin vilja, skriver **Karin Stensdotter**.

EN REFORM DÄR den lagliga pensionsåldern höjs från 62 år till närmast blygsamma 64 tycks vara i hamn i Frankrike. Åtminstone på papperet – för den protesterande delen av befolkningen har inte gett upp, trots att reformen är godkänd via omröstning i senaten och via så kallat dekret i nationalförsamlingen och slutligen antagen av presidenten. För närvarande ordnas så kallade ”kastrullkonserter” på platser där presidenten eller ministrar visar sig, ett tydligt om än odemokratiskt sätt att protestera, men fler strejk och demonstrationsdagar planeras också. Här kan man trots allt förvänta sig att leden tunnas ut framöver, vilket inte alls behöver betyda att folk är redo att ”vända blad”, något som däremot president Emanuel Macron och hans regering verkar högst angelägna om att göra så snart som möjligt.

Macron vill fortsätta reformarbetet och genomföra de förändringar han gick till val på. Åtminstone några av dem. Men just nu ser det svårt ut. Problemet, åtminsto-

ne rent tekniskt, är att Macrons parti, La République en Marche (LREM) och deras stödpartier, inte har egen majoritet i nationalförsamlingen. Den situationen är ny för den ”femte republiken” som fransmännen kallar sin konstitution.

FEMTE REPUBLIKEN kom snabbt på plats i samband med Algerietkrisen år 1958 med general Charles de Gaulle som upphovsman. I konstitutionen stärks presidentmakten till förmån för parlamentets och även presidenten väljs i direkta val. Valsystemet – personval i två omgångar i enmansvalkretsar – skapar incitament till stora partier eller koalitioner, då de små partiernas representanter åtminstone historiskt har slagits ut i den andra omgången. Längre styrde de Gaulles anhängare, gaullisterna (också kallade republikanerna), eftersom vänstern var splittrad. Maktskiftet kom 1981 när socialisten François Mitterrand slutligen lyckades samla vänstern. Men under hans fjorton år vid makten skulle också Jean-Marie Le Pens

nationalistiska högerpopulistiska parti, Front National, komma att växa vid varje val, vilket inledningsvis ingen tog på särskilt stort allvar.

Skrällen kom i 2002 års presidentval när Le Pen gick vidare till andra valomgången mot Jacques Chirac. Då fick både socialisterna och republikanerna skrämselfhicka och partiledarna uppmanade sina väljare

fungerat. Pensionsreformen är ett tydligt exempel. Premiärminister Elisabeth Borne försökte verkligen få ihop en majoritet i nationalförsamlingen, framförallt tillsammans med republikanerna vars röster skulle ha gjort att reformen hade gått igenom med råge. Men inte ens alla republikaner (som under många år gått till val på högre pensionsålder) tänkte rösta ja.

Det kan tolkas som att systemet kommit till vägs ände, i synnerhet som befolkningen ännu mindre än förut accepterar den politik som förs.

att rösta "hygieniskt" eller att skapa "en republikansk fördämning" mot extremhögern. Och på den vägen är det. För varje val har allt fler väljare lagt sin röst på Front National som bytt ledare till dottern Marine Le Pen och namn till Nationell samling. Och i och med detta har allt fler väljare blivit utan representation i nationalförsamlingen, fram till det senaste valet.

Då, 2022, släppte den vana eller informella regel som sade att när presidenten väl var vald skulle han ha sin majoritet för att kunna genomföra den politik han gått till val på. Men när Macron omvaldes fick hans parti med stödpartier alltså inte egen majoritet. Det största oppositionspartiet är nu Nationell samling, sedan kommer en vänsterkoalition företrädd av populisterna och före detta socialisten Jean-Luc Mélenchon, och kvar av de gamla statsbärande partierna finns även en liten rest av Republikanerna, politiskt inklämd mellan Marine Le Pens nationalisterna och Macrons breda mitt.

SITUATIONEN ÄR som sagt ny, och verkar det som, fortfarande förvirrande för både Macron och hans regering. Det som är normalläget för många parlamentariska demokratier – att man måste förhandla ihop sig på olika sätt – har hittills inte

Marine Le Pen väntar på sin chans.

FOTO: ALAMY

I ett sådant läge finns i konstitutionen en möjlighet för en svag regering att få igenom reformer inom vissa områden samt budgeten med "dekret", alltså utan omröstning, vilket Borne utnyttjade med protester och upplopp som följd.

Macron och hans regering lär alltså få stora svårigheter att genomföra sina reformer under de återstående fyra åren av mandatperioden.

UNDER VÅREN HAR sedvanliga strejker och demonstrationer regelbundet organiserats. De senare har lika regelmässigt urartat då så kallade *black blocs*, oftast vänsterextrema och våldsbejakande aktivister, tagit över för att slåss mot polisen. Strejker och demonstrationer har hyggligt folkligt stöd enligt opinionsmätningar, våldet däremot inte.

I parlamentet har det också varit kaotiskt. Vänsterkoalitionen buade, skrålade Marseljäsen och stampade då premiärministern talade om pensionsreformen – också något nytt för femte republiken – att "gatans" metoder tar sig in i parlamentet. De enda som sköter sig är Marine Le Pens trupper som har blivit tillsagda att ta på sig slips och att respektera institutionerna. Något som ger medvind i opinionen.

Det vi bevittnar är en politisk kris där de stora, under efterkrigstiden statsbärande partierna, republikanerna och socialisterna är borta ur leken och vi istället har fått den politiska mitt som Macron lockat till sig ur båda dessa partier. Men samtidigt har extremismen vunnit mark och uppslukat andra delar av de gamla partiernas väljare. Den politiska kartan ritas om – och det bygger rimligen på en förändrad verklighet eller terräng.

MEN DET KAN OCKSÅ vara en institutionernas kris. Det demokratiska underskott, bestående av minskande valdeltagande och röster på Nationell samling som inte gav något utfall i nationalförsamlingen, tar till slut ut sin rätt, men på ett befängt

och slumpartat vis i det senaste valet, ett resultat politiken inte klarar av att hantera. Det kan tolkas som att systemet kommit till vägs ände, i synnerhet som befolkningen ännu mindre än förut accepterar den politik som förs.

Macron har i sitt program ett förslag till ändringar i konstitutionen. Han vill minska antalet ledamöter i Nationalförsamlingen och göra en större del av dem proportionellt valda, men hittills har ingenting hänt. Marine Le Pen vill styra genom folkomröstningar i alla viktiga frågor och Mélenchon vill utreda en ny konstitution, den så kallade sjätte republiken, som ska vara betydligt mer "horisontell".

SAMTIDIGT ÄR DET OSÄKERT om det hjälper att göra om institutionerna. En del av problemet tycks ju vara att få de våldsamt protesterande delarna av befolkningen att acceptera att obehagliga beslut måste fattas. Pensionssystemet höll inte eko-

Dags att förnya de Gaulles femte republik?

FOTO: ALAMY

nomiskt. Statsskulden har, till skillnad från vad Macron lovade, ökat dramatiskt under pandemins generösa utgiftspolitik. Ett av de stora kreditvärderingsinstituten nedgraderade Frankrike till följd av vårens rabalder. Allt pekar på att än fler åtstramningar och/eller skattehöjningar kommer att bli nödvändiga.

Kan Macron och hans regering fixa det?

Jag tvivlar. En orsak är att förhållanden stora delar av det franska folket har låga löner och lever med ytterst små ekonomiska marginaler. Det handlar inte bara om de vanliga grupperna som ensamstående föräldrar och fattigpensionärer utan fler än så – de som visade sig som "de gula västarna". Ju fler de blir, och ju mer de hörs och omfattas av förståelse från resten av befolkningen, desto närmare kommer vi en valseger för Marine Le Pen om fyra år. Det är åtminstone vad som ligger i de långa tendensernas riktning.

En politik som både stramar upp statens finanser och håller stora delar av fransmännen under armarna, det är vad åtminstone jag skulle kalla en tulipanaros. Qui vivra verra. ✨

Mellan öst och väst

Montenegro befinner sig i en geopolitisk kniptång. Närmandet till väst försvåras av ryska och serbnationalistiska påtryckningar, skriver **Jesper Ahlin Marceta**.

BERGEN LÄNGS DEN montenegrinska kusten är inte svarta, som landets namn antyder, utan beige och grå. Enstaka buskar och olivträd står som gröna klickar i sprickor bland stenmassorna.

Vägen vi följer slingrar sig längs bergssidan. Tusen meter nedanför ligger Adriatiska havet djupt och blått.

Bilen framför oss har en åsna på flaket. Föraren kör naturligtvis alldeles för fort, så att åsnan måste luta sig häftigt åt sidorna för att parera de skarpa svängarna. Väns-ter, höger. Den tycks vara van.

Jordbruket dominerar ekonomin på landsbygden. I städerna finns industrier som exporterar aluminium, järn och stål. Den största biten av BNP-tårtan – hela 25 procent – består dock av turism. Varje år besöker nära två miljoner turister landet, som bara har drygt 600 000 invånare.

Montenegros ekonomi är exponerad mot omvärlden. Så även politiken.

Å ena sidan vill landet närma sig västvärlden. Natointrädet är klart, EU-medlemskapet hägrar runt hörnet. Å andra sidan ivrar Ryssland och Serbien för att Montenegro istället ska ingå i den ”Serbiska världen”.

LANDET AVSTYRDE ett ryskt försök att etablera militärbaser på montenegrinsk mark 2015. Året därpå överlevde regimen ett försök till statskupp. Tretton personer dömdes för att ha planerat att genomföra ”terroristaktioner” för att underminera den montenegrinska konstitutionen.

Allt tyder på att den misslyckade statskuppen hade iscensatts av Ryssland. Två av de dömda är högerpolitiker, vid tiden för kuppöversöket i opposition mot det västvänliga styret. Domarna upphävdes 2021. I väntan på att fallet ska tas upp igen har båda politikerna återvänt till parlamentet. En av dem är idag ordförande i säkerhets- och försvarsutskottet.

Montenegrinerna måste parera de storpolitiska svängarna. Väns-ter, höger. Väst, öst. Men vem kör?

Montenegro har geopolitisk otur. Läget på Balkans västkust har skänkt montenegrinerna allt från romerska och venetianska till turkiska och tyska ockupanter.

FOTO: SAVO PRELEVIC/GETTY IMAGES

Landets moderna historia inleddes på Berlinkongressen 1878, då Montenegro förklarades självständigt från Osmanska riket. Statsmakten moderniserades och några decenniers fred följde, liksom kulturella och intellektuella utbyten med den västerländska eliten.

ÅREN 1910–1918 var Montenegro en konstitutionell monarki. Det kortlivade kungadömet upphörde i och med första världskrigets slut och ersattes av Kungariket Jugoslavien med säte i Belgrad. Under andra världskriget ockuperades området av axelmakterna. När Tyskland till sist föll uppstod det federala Jugoslavien, med Montenegro som en av sex delrepubliker.

Därpå följde ett hårt sekel präglad av kommunism före Jugoslaviens sammanbrott på 1990-talet. Montenegro uppgick i Förbundsrepubliken Jugoslavien, vilket snart blev Federationen Serbien och Montenegro. 2006 vann Montenegro sin

I den serbisk-ortodoxa kyrkans ögon har Montenegros utveckling de senaste decennierna gått i fel riktning.

självständighet från Serbien, varpå landet inledde en politisk resa västerut som kulminerade med Natointrädet 2017.

EN MAN HAR LETT Montenegro sedan 1990-talets kalabalik och vägen mot slutgiltig självständighet: förloraren i 2023 års presidentval, den numera före detta presidenten Milo Đukanović.

Näst sex av tio väljare röstade på utmanaren Jakov Milatović.

Đukanović har haft sina chanser. I tre

decennier växlade han mellan president-ämbetet och posten som premiärminister – utan att få ordning på den utbredda korruptionen och utan att lyckas föra Montenegro in i EU.

Milatović framstår i jämförelse som en progressiv kraft. Han är ung, utbildad i England och leder det nybildade partiet med namnet "Europa Nu!"

Ut med den gamle och trötte, in med den nye och hungrige.

EU-vänner i Sverige jublade. Tyvärr kanske för tidigt. Bakom Milatović står den serbisk-ortodoxa kyrkan. Bakom den står Serbien och bakom Serbien står Ryssland. Det är osäkert om Milatović kan hålla stand mot dessa krafter.

I protestantiska och katolska länder har kyrkans politiska betydelse minskat över tid. Så är inte fallet i ortodoxa länder.

Bakom Milatović står den serbisk-ortodoxa kyrkan. Bakom den står Serbien och bakom Serbien står Ryssland.

Där förblir kyrkan en tung samhällsaktör med starka förbindelser till politiken och statsmakten.

FÖR MÅNGA SERBER på Balkan är kyrkan en konstant i en föränderlig värld. Kyrkan som institution representerar stabilitet, historisk kontinuitet och nationell identitet. Dess anhängare betraktar kyrkan som moraliskt ofelbar.

Både politiskt och teologiskt finns en ortodox tanke om *bysantinsk symfoni*. Kyrkan och staten ska samverka harmoniskt och fullända varandra, i stark kontrast till västerländska ideal om att separera de två.

Den bysantinska symfonin innebär att kyrka och stat stöttar varandra. Till exempel har den rysk-ortodoxa kyrkans högsta ledare, patriark Kirill, kallat Vladimir Putins styre för ett "mirakel från Gud" – och Putin har rättfärdigat den fullskaliga invasionen av Ukraina med att länderna delar en gemensam tro och därför hör ihop.

Den serbisk-ortodoxa kyrkan är lik som den rysk-ortodoxa djupt konservativ. Företrädarna menar att kyrkan försvarar traditionella värden kring sexualitet, manlighet och familj mot västvärldens feminina och homosexuellt orienterade angrepp. De vill göra det mångkulturella Montenegro homogent och traditionellt.

UNDER DE DECENNIER som Milo Đukanović ledde Montenegro politiskt, omväxlande som president och som premiärminister, hade en annan man det högsta religiösa ämbetet: Amfilohije Radović, metropolit av stiftet Montenegro-Primorje och ärkebiskop av Cetinje, död i covid 2020.

Radović var motståndare till "det montenegrinska projektet", som han sa. Han förnekade existensen av en självständig montenegrinsk nation och den montenegrinska nationella identiteten. Montenegriner är "otrogna", "kommunistiska bastarder" och "djävulens barn", menade Radović. Montenegro, enligt kyrkans högste ledare, är en "andra serbisk stat".

I den serbisk-ortodoxa kyrkans ögon har Montenegros utveckling de senaste decennierna gått i fel riktning. Kyrkan sprider samma negativa narrativ som Ryssland om västvärlden. När Montenegro skulle träda in i Nato 2017 deltog Radović i protester i landets huvudstad Podgorica, där han predikade om vikten av de historiska banden mellan Montenegro och Ryssland och farorna med att ansluta sig till Nato.

INFÖR PARLAMENTSVALET 2020 tog den serbisk-ortodoxa kyrkan i Montenegro rollen som *de facto* opposition mot Đukanovićs styrande parti. Kyrkan fick det politiska valet att framstå som ett val mellan det gudomliga och det ogudaktiga, i sann bysantinsk-symfonisk anda.

Styret förlorade parlamentsvalet. Omedelbart efter att valresultatet stod klart attackerades bosniaker – bosniska muslimer – i staden Pljevlja.

Klotter intill det lokala muslimska samfundets lokaler löd: "Pljevlja kommer att bli Srebrenica."

Religiösa företrädare gick längre än så. När europeiska poliskårer infiltrerade nätverket Encrochat ertappades serbisk-ortodoxa präster med att ha försökt anskaffa vapen från kriminella klaner, i den händelse att det sittande styret skulle vinna valet.

"Kyrkan betalar. De skrev till mig. Ja, bror. De ber mig om allt de kan köpa

Maktspelare: Joanikije Mićović.

FOTO: SAVO PRELEVIC/GETTY IMAGES

Milo Đukanović: fick sina chanser under tre decennier. FOTO: FILIP FILIPOVIC/GETTY IMAGES

direkt. Mitras bror är abbot", står det i ett av chattmeddelandena.

DE ORTODOXA krafterna i Montenegro är lika stora som landets bergsmassiv. Fast svartare.

När det stod klart att Milo Đukanović skulle utmanas av Jakov Milatović i presidentvalet 2023 tog den serbisk-ortodoxa kyrkan ställning.

Inte för Milatović. Men mot Đukanović. Joanikije Mićović, Radovićs efterträdare som kyrkans högste ledare, var bland de första att uppmana väljarna att rösta mot Đukanović. Många präster följde hans exempel.

Efter sin valförlust gratulerade Đukanović segraren och önskade honom en framgångsrik ämbetsperiod. Milatović svarade med att det var "slutet på diktaturen".

Kyrkans stöd innebär inte nödvändigtvis att Milatović kommer att bygga vidare på den bysantinska symfonin och stärka banden mellan kyrka och stat. Kanske kan han hålla emot.

Men han har vacklat redan tidigare. Som minister i den regering som tillträdde 2020 uppträdde Milatović aggressivt mot sin företrädare, när denne föreslog att Montenegro skulle införa sanktioner mot Ryssland med anledning av kriget i Ukraina. Han ska ha förhalat processen till dess att det av utrikespolitiska skäl blev omöjligt att hålla emot.

SOM PRESIDENT har Milatović ringa formell makt. Men han har inflytande över utrikespolitiken och försvarspolitiken.

Med det inflytandet kan han sätta käppar i hjulen om EU vill driva en politik som strider mot Rysslands eller Serbiens intressen. Och om Milatović känner sig nödgad att betala tillbaka sin tacksamhetskuld till den serbisk-ortodoxa kyrkan kan han bromsa Montenegros integration med EU ytterligare.

Landet behöver en ledare som kan para de storpolitiska svängarna. Vänster, höger. Väst, öst. Men han får inte vara en äsna. ✧

Ingen vill tycka som hon

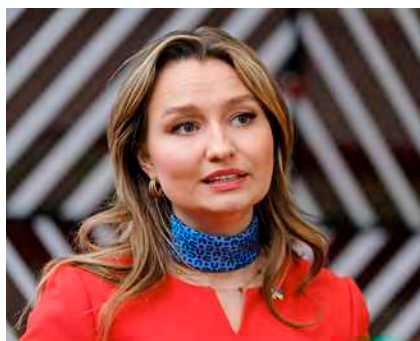
Vår tids Thermopyle är slaget om De och Dem. För en neutral betraktare ser det mörkt ut för dem-sidans spartaner, de barbariska dom-horderna verkar ha coolheten och därmed journalisterna på sin sida. Språkpolis är liksom inget man vill skriva in i sin Tinder-profil. Men krigslyckan skulle kunna vända på ett ögonblick.

Allt som krävs är att Ebba Busch tar ställning för en dom-reform. Gärna med motiveringen att "jag tror det där är lite för krångligt för vanliga människor". Kultur-redaktionerna skulle omvandlas till stads-gerillor i kampen mot Tidöjuntans språkliga folkförakt, lingvister skulle limma fast sig på Essingeleden för att rädda det rödlistade dem. Den språkrelativistiska låt-gåmentaliteten skulle vara totalt bortblåst.

Allt handlar nämligen om vem som tycker något, inte om vad man tycker. Och ingen progressiv person vill tycka som Ebba Busch.

Det är något med kläderna hon bär, håret, självförtroendet. Hon är på något vis glad och snofsig på fel sätt, hon skulle kunna propagera för löntagarfonder, *Aftonbladet* skulle ändå se det som en avgrundskristen alt-högerkonspiration. För vad som är vänster och vad som är höger avgörs av vem som säger det. Och därmed vad som är människovänligt respektive ondskefullt.

Föreställ er till exempel att Sverige hade haft en högerministär vid pandemiutbrottet. Föreställ er att denna regering – jag menar *regim* – skulle ha följt exakt samma linje som den socialdemokratiska gjorde, denna något aparta, överraskande liberala linje

Liksom fel.

FOTO: ALEXANDROS MICHAELIDIS/ALAMY

som med lite illvilja kunde tolkas som besläktad med Trumps. Men nu är det Kristersson och Busch vid pulpeterna på presskonferenserna.

Och så byter vi ut Tegnell och hans nop-piga tröja och lite rufsigt fyrkantiga offentlig sektor-charm mot en lirare med italienska kostymer och munläder som en bilhandlare. Men vi låter honom säga exakt samma saker

som Tegnell. Och dödsfallen bland äldre är exakt lika många.

Regeringen hade inte överlevt en månad. Lena Hallengren hade anført något slags zoom-fackeltåg mot massmördarna i Rosenbad. Socialdemokraterna besitter nämligen en resurs som högersidan bara kan drömma om. Vi kan kalla det indignationskapital. Förklaringen är kanske ett slags nationellt Norrmalmstorgssyndrom, en känsla av att sossarna till skillnad från de borgerliga vill oss väl, hur de än betar sig.

Så vissa samhällsförändringar – och praktfiaskon – kan genomföras endast av socialdemokratiska regeringar. Ta tvärvändningen i flyktingkrisen 2015. Transportstyrelseskandalen. Natoansökan. En borgerlig regering hade imploderat under trycket av ett heligt ursinne. Sossarna möttes med en förbryllad axelryckning.

På så vis är vi alla det stora partiets gisslan. Det finns ju ett antal nödvändiga samhällsreformer som S har placerat i giftskåpet. Men kanske kan Ebba Busch vara behjälplig på den punkten. Var ska vi börja? Bostadspolitik? Om hon framförde sin kärlek till den svenska hyresregleringen kanske det skulle börja röra på sig...

Wilhelm Behrman

LIVET LAGT PÅ VÅG

Jag har svårt att tro att det finns en himmel, ett helvete eller något annat än mylla och mörker när man dör. Jag har svårt att tro, helt enkelt. Och döden skrämmer mig.

Samtidigt tycks fler och fler säga att vi måste våga tala mer om döden. Kanske är det en självklar utveckling att göra när det råder brinnande krig i vårt europeiska grannland Ukraina?

Författaren och poeten Maria Küchen skriver om både existens och död i essäböckerna *Rymdens alfabet*, *Jord och gudar* och senast i Svenska kyrkans publikation *Tidens tecken* med temat "Dödens återkomst".

Kanske är det religiösa till hjälp mot dödsångesten? tänker jag.

Inte nödvändigtvis, menar Küchen och skriver: "Ju mer jag tänker på döden desto

mer obegriplig blir den. Det obegripliga är inte att jordelivet ska ta slut. Min kropp, som alla andra levande organismer, ska självklart dö och brytas ner. Den insikten är så stark att jag värjer mig mot den, för den öppnar en avgrund. Jag. Jag har väl alltid funnits, ska väl alltid finnas? Ja, i mitt eget liv. Men mitt liv är inte alltings mått. Det är oerhört skrämmande, just därför att jag förstår det."

Hon och jag verkar ha liknande funderingar kring döden, även om vi så att säga ställer oss på olika sidor om Gud.

Jag hade nyligen den rätt oangenäma uppgiften att tömma en närståendes hem efter hennes bortgång. Där samlas de små och stora frågorna, bland de små och stora tingen.

När jag sedan satt med några av dessa

i ett av auktionsfirmans värderingsbås och såg mannen i kuren vrida och vända på mina ärvda smycken blev frågan stark: *Vad är ett liv egentligen värt?*

Några gram hit, några gram dit. Men för rent guld, alltså 24 karat, får du omkring 500 kronor per gram. När vi kom fram till vigselringarna knöt det sig dock i magen på mig.

Vad som ligger hemma i lådorna kanske spelar större roll än man tror, inte minst i tider av inflation.

Men hur fint är det att väga vårt liv i guldgram egentligen?

Jag håller med Maria Küchen. Jag tror att vi behöver tala mer om döden. Inte minst för att bättre uppskatta livet.

Katarina O'Nils Franke

Åkalla din inre Joe Strummer!

Fredrik Johansson
är senior director
på Hallvarsson &
Halvarsson.

I bland räcker indignationsregistret inte till. Ta bara Lena Andersson! När hon kopplade ihop föräldraansvar med frågan om hungriga barn var hon en empatistörd klasshatande Prussiluska. När hon gjorde en tämligen detaljerad genomgång av energiinnehållet i ett antal stappellivsmedel kände den rättmätiga vreden inga gränser. I synnerhet inte på kultursidorna.

Erik Rosén i *Aftonbladet* lät efterlysa "en större plan för samhället än att pissa på dem som vi tycker borde gjort bättre val och ätit mindre paprika". Rasmus Hansson föreslog i en så kallad vass satir att man helt enkelt kunde äta upp de fattigas barn. Jodå, Hansson skrev också – med elegansen hos en påse skridskor – att han minns kände till Jonathan Swift.

Men det räckte inte. Det hela var så till den milda grad förgräpligt att man var tvungen att gå över ån efter vatten. Eller i alla fall över Nordsjön efter monstret.

Lena Andersson "åkallar sin inre Margaret Thatcher", menade Kristina Lindqvist i *Dagens Nyheter*. Genom självsuggestion förflyttar sig Andersson till ett tillstånd av gränslös empatilöshet. Hon går från att vara en människa till att bli något annat.

FÖR VEM PASSAR bättre än Margaret Thatcher? *Thatcher The milk snatcher*. Järnladyn. Med sin särskilt brinnande brist på medmänsklighet.

Och som hon uttryckte sig!

I en intervju 1987 i *Womens Own* sa den brittiska premiärministern att "there is no such thing as society".

Det hela framstår som huvudlöst. En sorts bisarr atomism.

Sa hon verkligen så? Ja. Menade hon verkligen att det inte finns något samhälle? Nej.

Intressant nog fäste tidningens redaktörer inte heller någon större vikt vid citatet, utan den som fick snurr på det var en viss Tony Blair. Blair hade knappt börjat den resa som skulle göra honom till premiärminister. Men spinna kunde han redan 1987. Resten är historia. En oändligt upprepade och djupt missvisande historia.

För vad sa Thatcher?

"I think we've been through a period where too many people have been given to understand that if they have a problem, it's the government's job to cope with it... They're casting their problem on society.

And, you know, there is no such thing as society. There are individual men and women, and there are families, and no government can do anything except through people, and people must look to themselves first."

HON TALAR OM SAMHÄLLET som en väv av varandra ömsesidigt beroende människor, men också om att staten inte kan vara något utanför människorna.

"It's our duty to look after ourselves and then, also, to look after our neighbour. People have got the entitlements too much in mind, without the obligations. There's no such thing as entitlement, unless someone has first met an obligation."

Charles Moore skriver i den tredje delen av sin auktoriserade Thatcherbiografi:

"Far from advocating selfishness, she was arguing against it. [...] As so often in her thinking, she was reflecting on the balance between dependence and independence, arguing that the former could be sustained only by plenty of the latter."

Tio år efter sin död är Margaret Thatcher som en häxa i en Disneyfilm. En egen populärkulturell tradition. Och kanske ligger förklaringen till besattheten där.

Billy Bragg kallade henne för sin största inspirationskälla. Morrissey placerade henne på gilotinen med frågan: "When will you die?" Thatchers död är ett tema i låtar från en rad upphovsmän: från Elvis Costello till Elton John. Det hela är unikt.

KANSKE ÄR DET HÄR vi hittar de svenska kulturskribenterna. De är – som många av oss andra – marinerade i en brittisk populärkultur där hatet mot thatcherismen var en huvudingrediens. Och demoniseringen av Thatcher en hörnsten. Varje fjortonåring som upptäcker *London Calling* eller *Viva Hate* sugns in i det.

Det blir en kulturell appropriering, som handlar om att man "egentligen" är uppvuxen med arbetslösa föräldrar i Sheffield på åttiotalet. Och inte alls i Falköping, Sollentuna eller Ängelholm.

Så åkalla din inre Joe Strummer. Han sjunger ut sin frustration och sitt hat över det England Margaret Thatcher skapade och som du växte upp i genom dina skivor och sönderlästa nummer av *New Musical Express*.

Hör upp, Lena Andersson! This is England! ✨

Av Mauricio Rojas

Den förste socialliberalen

Adam Smith reduceras ofta till ensidig marknadsdyrkare. Han var i själva verket en djupt medkännande och samhällsengagerad humanist.

Trehundra år har gått sedan Adam Smith föddes i Kirkcaldy, en liten men dynamisk hamnstad vid Skottlands sydöstkust. Ingen vet det exakta datumet. Det man däremot vet är att Adam döptes i stadens Old Kirk den 16 juni 1723 (den 5 juni enligt den då gällande julianska kalendern). Och det var till Kirkcaldy han återvände 1766 för att ägna sig åt att författa *Nationernas välstånd*, som gavs ut i mars 1776 och blev en omedelbar säljframgång. Han hade en generös pension att luta sig mot efter sina år som mentor åt en ung hertig av Buccleuch. Tidigare hade han varit professor i logik och moralfilosofi vid Glasgows universitet och 1759 publicerat det verk som gjorde honom känd i Storbritannien, *Teori om de moraliska känslorna*. Han dog i Edinburgh 1790 ”på ett lika diskret vis som han hade levat”, som Carl Rudbeck har sagt. Det var bara sex år efter att hans enda kända kärlek, hans mor Margaret Douglas, hade gått bort. Frihandelns apostel hade då bland annat hunnit bli det skotska tullverkets kommissionär, medlem av Londons anrika Royal Society och Lord Rector av universitetet i Glasgow.

Att Smiths idéer spelade en ansenlig roll för den kommande utvecklingen är obestridlig, särskilt för den reformrörelse för marknadsekonomi och frihandel som så starkt präglade Europa och inte minst Sverige vid 1800-talets mitt. Den ekonomiska liberalismen

gick framåt i land efter land, men segern för Smiths läror uppnåddes till ett högt pris: hans idéer reducerades alltmer till den typ av förbehållslös dyrkan av marknaden som vi idag associerar till nyliberalismen. På det viset omvandlades moralfilosofen Adam Smith till nationalekonomen Adam Smith. Av humanisten som ville förklara de mångfasetterade principerna som styr människans handlande och det sociala livets olika dimensioner återstod en endimensionell predikant av den fria marknadens förträfflighet som krympte människan till en egennyttig och strängt kalkylerande Homo economicus.

Vad som då gick förlorat var inte bara ett utomordentligt rikt idéarv, utan också en sällsynt förmåga att lovprisa och samtidigt förhålla sig kritisk till de stora framstegen som marknadsekonomi onekligen för med sig. Det hade behövts idag, i globaliseringens förbryllande tider, för att åter kunna ge liv åt vår idéfattiga och så ofta vilsegångna liberalism.

Enligt Smith är arbetsdelningen den avgörande drivkraften bakom den materiella välståndsökningen. Det leder till en alltmer specialiserad och effektiv produktion, som bara begränsas av marknadens omfattning. Därför är en utvidgning av marknaden, både den nationella och den internationella, bästa sättet att utöka ländernas välmåga. Det är vad de tre första kapitlen av första boken i *Nationernas välstånd* säger och det är vad de flesta kan om Smith utöver existensen av en osynlig hand som på ett mystiskt sätt skulle ordna allt till det bästa. »

Mauricio Rojas är docent i ekonomisk historia och riksdagsledamot.

På plats i Edinburgh.

FOTO: ALAN WILSON / ALAMY

”

Hela hans idé om det goda samhället vilade på existensen av dygdiga och bildade medborgare, helt annorlunda än de fördummade arbetare som enligt honom massproducerades av arbetsdelningens framåtskridande.

Spontan marknadsekonomi.

FOTO: ALAMY

Vad inte så många känner till är att samma drivkraft som står bakom den materiella rikedomens utökning också enligt Smith står bakom en skrämmande utarmning av den arbetande majoritetens mänskliga förmågor och dessutom är orsaken till en onaturligt stor ojämlikhet människorna emellan. Alltså, arbetsdelningen är ett tvåeggat svärd och det materiella framsteget har en kostnad som skulle kunna leda till de industriellt mest avancerade nationernas fördärv eftersom majoriteten av dess befolkning skulle var så till den grad fördummad – ”så dum och okunnig som någon mänsklig varelse överhuvudtaget kan bli”, skriver Smith i femte boken av *Nationernas välstånd* – att den inte ens skulle duga till soldater i landets försvar.

Smith menade att detta obevekligen skulle ske ifall utvecklingen inte hindrades genom politiska ingripanden: ”om inte regeringen gör sig ett visst besvär för att förhindra det”. Alltså, staten (som Smith omväxlande

kallar ”the sovereign”, ”the commonwealth” och ”the public”) borde intervensera i syfte att rätta till den spontana marknadsordningens negativa följder. Så uttryckte sig denne man som av många har betraktats som en oförsonlig statshatare och laissez-faires främsta apologet.

Hans lösning ”för att förhindra ett praktiskt taget totalt fördärvande och degenererande av den stora majoriteten av befolkningen” hette obligatorisk och mestadels offentligt finansierad grundskola, där alla skulle kunna lära sig att läsa, skriva och räkna: ”för en mycket liten kostnad kan staten underlätta och uppmuntra detta kunskapsinhämtande och till och med pålägga nästan hela folkmajoriteten ett tvång att tillägna sig de viktigaste utbildningsavsnitten”.

Och Smith går så långt i detta avseende som att rekommendera att examinationer eller provningar skulle införas i syfte att kontrollera att dessa kunskaper verkligen hade inhämtats innan man fick lov att arbeta i diverse yrken eller starta en egen rörelse.

Det handlade om revolutionerande åtgärder i en tid då analfabetismen fortfarande var regel och det skulle dröja nästan hundra år till innan Skottland fick en sådan grundskola och än längre vad gäller England och Wales. Det var också politiska ingripanden som under lång tid var blasfemiska för de flesta av den tidens liberaler.

Dessa åtgärder var viktiga för Smith inte bara av medlidande eller praktiska skäl. Hela hans idé om det goda samhället vilade på existensen av dygdiga och bildade medborgare, helt annorlunda än de fördummade arbetare som enligt honom massproducerades av arbetsdelningens framåtskridande.

Handel ger välstånd.

FOTO: PAUL WHITE/ALAMY

Lyx ska beskattas hårdare.

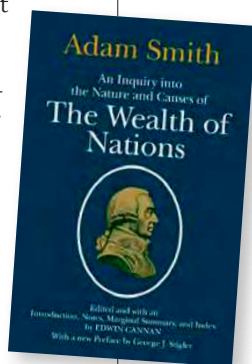
FOTO: ALAMY

Argumentet bottenar i de idéer om den dygdiga medborgaren, renässansens *vir virtutis*, som Smith hade utvecklat i *Teori om de moraliska känslorna*. Det utgör kärnan i hans föreställning av det goda samhället, som inte alls är ett individualistiskt marknadssamhälle. I det avseendet hade den blivande Labourledaren och statsministern Gordon Brown, också han ett barn av Kirkcaldy, helt rätt när han anmärkte 2006 att "Adam Smith alltid trodde att stadskärnan var mycket mer än en marknadsplats".

Smith ideal var ett samhälle präglad av humanismens dygder, där omtänksamma, anständiga och kloka medborgare kombinerade egenkärleken ("self-love") med altruismen, intresset för den egna välgången med vad Smith kallade "sympatin", det vill säga människans osjälviska intresse för andras lycka, "även om det enda hon får ut av denna lycka är glädjen över att se den", som det står att läsa i det inledande stycket i *Teori om de moraliska känslorna*. Det handlar framförallt om plikttrogna individer med förmåga till självbehärsknning, den *self-command* som den av stoikerna så starkt inspirerade Adam Smith uppskattade så mycket och uppenbarligen praktiserade livet ut.

I syfte att kunna upprätthålla ett sådant samhälle och dana dylika medborgare skulle det offentliga agera och skatter betalas, och de välbärgade skulle givetvis betala mer än andra

genom en sorts progressiv beskattning. Som det kan läsas i *Nationernas välstånd* apropå fastighetsbeskattningen: "Det är inte så oresonligt att de förmögna bidrar till de offentliga utgifterna inte bara i proportion till deras inkomster, utan något mer än i den proportionen." Liknande typ av resonemang stod, åtminstone delvis, bakom Smiths bejakande av skatter som drabbade lyxkonsumtionen hårdare än resten eftersom "lyxartiklar och fåfängligheter utgör de främsta utgifterna för de välbärgade".

Sammanfattningsvis, Adam Smith stod för raka motsatsen till den parodi som många liberaler men likaså liberalismens fiender skulle göra av hans läror. Han stod inte alls för en 1700-talsversion av nyliberalismen och hade ingenting att göra med den sortens Panglossliberaler som så mycket har skadat, och fortsätter att skada, liberalismens sak. Smith var istället en djupt medkännande humanist, ett slags socialliberal före sin tid kunde man säga, med en skarp förmåga att genomlysa sin samtids och överhuvudtaget all framstegs avigsidor, och en lika skarp medvetenhet om behovet av en synlig hand som tog sig an de problem som den osynliga handen vållade. ✨

”

Han stod inte alls för en 1700-talsversion av nyliberalismen och hade ingenting att göra med den sortens Panglossliberaler som så mycket har skadat, och fortsätter att skada, liberalismens sak.

Herr Gustafsson möter Mr Pullen

Det udda viktorianska snillet James Henry Pullen avsatte djupa spår i Lars Gustafssons författarskap. Kanske hade de mer gemensamt än vad Herr Gustafsson själv ville medge.

Av Lars
Lönnroth

I min ungdom på 1950-talet läste jag teoretisk filosofi för professor Konrad Marc-Wogau i Uppsala. Vid sidan av logiken och de stora filosofernas texter fick vi vårterminen 1956 också läsa en elementär handbok i psykologi, där det berättades om en märklig sorts människor som kallades *idiots savants*, ”lärda idioter”. Det handlade om intellektuellt efterblivna personer som trots sitt handikapp hade kunskaper och färdigheter långt över det vanliga. Exempel på en sådan var en engelsman vid namn James Henry Pullen (1835–1916) som aldrig lärde sig tala och i hela sitt liv vistades på en anstalt, där han inte lärde sig säga mer än ett enda ord: ”muvver”, sannolikt med innebörden ”mamma”. Inte desto mindre lärde sig Mister Pullen att bygga skeppsmodeller av tändstickor samt konstruerade, helt på egen hand, ett slags robot – the Giant – på över fyra meter som kunde räkna ut tungan.

Vi fascinerades alla av Pullen och hans skapelser, men den som fascinerades allra mest var en nybörjarstudent från Västervåla socken i Västmanland vid namn Lars Gustafsson, sedermera känd som diktare. Han inspirerades till en av sina tidigaste och bästa dikter, ”Lärodikt om Mr. J.H. Pullen”, skriven i homerisk stil på klassisk hexameter. Den börjar så här:

*Hör mig nu tala om Mr. Pullen, skapad till
tystnad,
en man utan ord, född såsom främling till
världen,
som stigande sakta ur mörkret, endast har
”muvver”*

*som namn för vatten och land, för träd och för
örter.*

*Där språket, det trygga, för andra har formats,
fogande ord intill ord i goda, lödiga satser,
där brukade denne ett ord, som gällde för alla.*

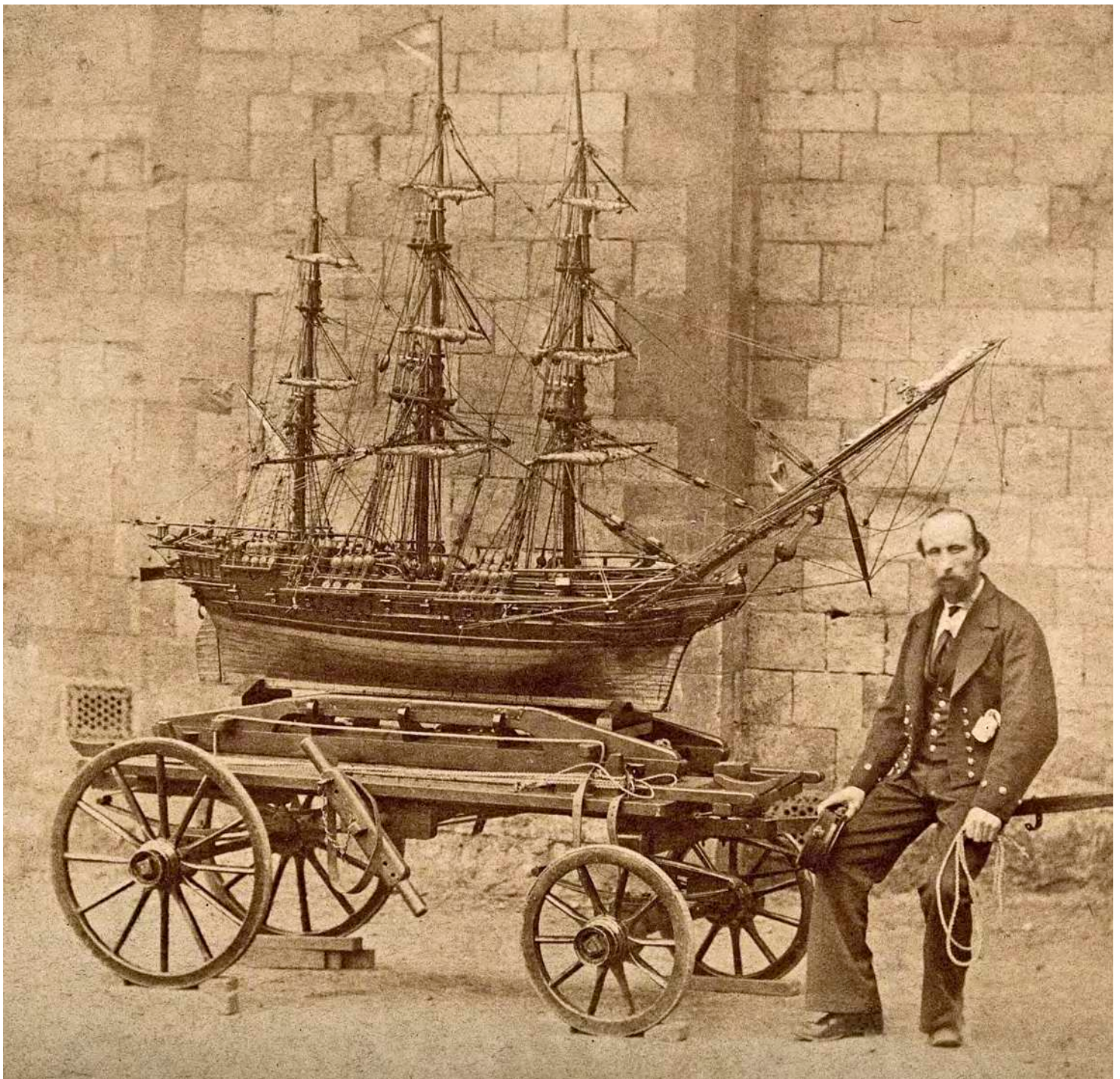
För Lars Gustafsson blev Pullen en heroisk bild av det ensamma och missförstådda konstnärsgeniet som skapar sin egen värld och sitt eget språk under svåraste möjliga förutsättningar. I slutet av dikten ser vi honom segla bort som en ”gudarnas like” i sin egenhändigt konstruerade farkost

*med vindfyllda svällande segel snabbt svävande
ut emot tystnaden, sorlande havet och döden.*

När Lars Gustafsson skrev detta en vårdag 1956 bodde han ännu inackorderad hos ett par gamla systrar som hyrde ut rum på Bredgränd 7 i Uppsala. Där bodde också en annan nybörjarstudent som hette Per Olov Enquist och nyss kommit till lärdomsstaden från byn Hjoggböle i Västerbotten, också han blivande författare, ännu dock känd enbart som lovan- de höjdhoppare. I sin självbiografi, *Ett annat liv*, har Enquist berättat om hur han mötte Lars Gustafsson och fick läsa hans nya dikt om mr Pullen. Han tyckte dikten var genial och förstod ”att detta är meningen med livet, att idioter kan vara genier. Och att det viktiga är att en enda gång åstadkomma ett konstverk”. En annan sak han förstod är att man ”kan skapa konst på många sätt”. Dessutom förmodade Enquist att ”dikten om mr Pullen är ett rent dokumentärt självporträtt av studenten från Västervåla”. Han frågar sedan Gustafsson ”om det är ett självporträtt och blir olycklig när Gustafsson tar illa upp”.

Fast Lars Gustafsson inte vill acceptera identifikationen, fortsätter P.O. Enquist att uppfatta sin inackorderingskamrat som en smula ”eljest”, det vill säga excentrisk, och som ”förebild till mr Pullen”, samtidigt som han själv påstår sig ha blivit uppfattad av Gustafsson som ”snäll idrottsdäre med poetiska ambitioner”. Trots olikheterna blev de vänner för livet.

Lars Lönnroth är professor emeritus i litteraturvetenskap.

James Henry Pullen: en man med flera talanger.

FOTO: ALAMY

Frågan är om inte *båda* dessa unga studenter i viss mån identifierade sig med mr Pullen. Båda hade ju nyligen kommit från landsbygden till en akademisk miljö där de ännu inte lärt sig det rätta lärdomsspråket som talades i universitetets lärosalar. Båda hade, trots detta handikapp, ambitionen att slå världen med häpnad som författare.

Nästan ett decennium senare, när Lars Gustafsson blivit filosofie licentiat och redan var en etablerad författare, återvände han till Pullengestalten i sin novellsamling *Förberedelser till*

flykt (1967). Den här gången hade det efterblivna geniet fått ett svenskt namn, Ivar G Lundberg, och han är huvudperson i en novell med titeln "Homunculus". Liksom Pullen är denne man gravt förståndshandikappad och lär sig aldrig tala förutom ett enda ord, i hans fall "mamma". I likhet med Pullen har han en märklig förmåga att konstruera mekaniska underverk, här ibland en robot som kan räcka ut tungan. "Den fulländade, automatiska talang var något helt och hållet opersonligt. Den måste ha vuxit i honom som en parasit, som ett ägg som en

»

”

Uppenbarligen har Pullenmotivet fortsatt att vara en symbol för konstnärens vedermödor i Lars Gustafssons världsbild.

stekel har lagt och som till sist uppfyller hela världdjurets kropp.”

Novellens berättare besöker något slags museum där Lundbergs skapelser förevisas av en vaktmästare. Enligt vaktmästaren blev Lundberg aldrig nöjd med vad han åstadkommit utan fortsatte alltid med att konstruera nya och bättre versioner. Till slut får berättaren se ett av hans sista verk, roboten som kan räcka ut tungan. Enligt vaktmästaren har den tidigare också kunnat frambringa ljud, och Lundbergs aldrig uppnådda mål har varit att den skulle kunna tala.

Berättaren lyser med sin ficklampa på robotens inre konstruktion som består av metalltrådar, hävstänger, balanshjul och kuggar. ”Det är sig själv han gjorde, föreslog min följeslagare.” Novellens slutrader lyder:

– Och alldeles självklart uppfattade han sig som en homunculus, svarade jag.

Med denna slutreplik anknyter berättaren till en lärd tradition i europeisk idéhistoria, först introducerad av alkemisten Paracelsus på 1500-talet. En homunculus är en människa som skapas av människohänder, ett motiv som litterärt har behandlats av Goethe i skådespelet *Faust* och av Mary Shelley i romanen *Frankenstein*.

Strax innan Lars Gustafsson skrev sin novell hade motivet också utförligt behandlats av hans Uppsalakollega Sven Delblanc i romanen *Homunculus*, där en konstnär försöker göra världen bättre genom att skapa en moraliskt oförvitlig idealmänniska men sorgligt misslyckas med sin uppgift. Den romanen har möjligen inspirerat Gustafsson att ta upp Pullenmotivet på nytt. Det som berättarens ”följeslagare”

The giant.

FOTO: WIKIMEDIA

yttrar om skaparens identitet med sin skapelse låter också som ett eko av vännen PO Enquists yttrande flera år tidigare om mr Pullen och herr Gustafsson själv.

Uppenbarligen har Pullenmotivet fortsatt att vara en symbol för konstnärens vedermödor i Lars Gustafssons världsbild. Men synen på konstnären har förändrats sedan 1956. Då var det den heroiske unge konstnärens seger över sina handikapp som var i fokus, hans gudalika förmåga att trots alla hinder skapa mästerverk. 1967 uppmärksammar han istället den mognade konstnärens missnöje med sitt verk, hans ständiga strävan att förbättra och börja om. Och även hans lust att via sin skapelse räcka ut tungan mot sina kritiker.

Vad gäller verklighetens James Henry Pullen så kan man numera, tack vare internet, lätt samla in mer information om honom än Lars Gustafsson hade tillgång till i sin ungdom. Det visar sig att han var en berömd man redan i sin livstid och hade ännu fler talanger än vi fick lära oss i vår psykologibok. Bland annat skrev han blankvers och lärde sig efterhand läsa på läpparna vad folk sade. Han korresponderade bland annat med drottning Victoria och prins Albert, som han förärade en detaljerad skiss av den brittiska belägringen av Sevastopol under Krimkriget. Hans allra största mästerverk, ännu mer komplicerat än roboten, var en tio fot lång modell

”

Han korresponderade bland annat med drottning Victoria och prins Albert, som han förärade en detaljerad skiss av den brittiska belägringen av Sevastopol under Krimkriget.

av lyxfartyget S/S Great Eastern som bland annat inkluderade tretton livbåtar och handgjorda miniatyrmöbler för samtliga hytter och salonger.

Pullen hade en relativt privilegierad tillvaro på sjukhemmet Earlswood Asylum söder om London, senare upphöjt till Royal Earlswood Hospital. Dess chef var den berömde läkaren och psykiatern Langdon Down, som givit namn åt Downs syndrom. Denne gav Pullen stor frihet att komma och gå som han ville, lät honom få en egen verkstad samt äta sina måltider med sjukhuspersonalen. Man såg också till så att Pullens verkstad blev ett museum inom vårdhemmet efter hans död. Där kunde turister beundra hans mekaniska mästerverk fram till 1997, då sjukhuset lades ner och Pullensamlingen överflyttades till museet i Langdon Down Centre i Normansfield, Teddington.

Ett urval av hans mest berömda skapelser visas digitalt i en utställning på internet som kommer fram om man googlar på ”James Henry Pullen Exhibition”. Där kan man beskåda såväl hans fartygsmodeller som den berömda roboten och flera andra märkliga föremål. En häpnadsväckande samling av surrealistiska föremål konstruerade med exakt precision och noggrannhet av en man som aldrig var dum men däremot stendöv, så att han aldrig lärde sig tala.

Lars Gustafsson i Uppsala.

FOTO: TT

Idag skulle han förmodligen inte behövt stanna på en anstalt hela livet utan lärt sig tala med hjälp av teckenspråk och kunnat fungera på arbetsmarknaden som framgångsrik uppfinnare och konstruktör

Jag tror inte att Lars Gustafsson någonsin fick tillfälle att se Pullens utställning i verkligheten under sin livstid. Han behövde i alla fall knappast göra det, och han skulle nog själv ha funnit verkligheten måttligt intressant. Mr JH Pullen och hans skapelser var ju sedan länge en viktig del av hans eget poetiska universum. ✨

Märkligt, verkligt men obegripligt

Kvantfysikens teorier är centrala på en rad områden.
Ändå anses den närmast omöjlig att förstå.

Av Johan
Frostegård

Ett problem med kvantfysiken är att den är så gammal, nästan precis 100 år och om man inkluderar Max Planck och Albert Einstein, så får man addera ett kvarts sekel till. Varför är det ett problem? Därför att kvantfysiken är svår att begripa, efter alla dessa år, men ändå fungerar. Numera är den central i vår värld, med tillämpningar inom alla möjliga centrala områden: Tänk bara på datorer för att inte säga kvantdatorer, allehanda elektronik, atombomber och artificiell intelligens.

Albert Einstein hade svårt att komma till rätta med kvantfysiken. En annan gigant i fältet, Richard Feynman som fick Nobelpriset 1965, menade att ingen begriper kvantfysiken (jag använder ordet som ekvivalent med kvantmekaniken) och ledande kvantfysiker har sagt att om man säger att man förstått kvantfysiken så har man inte förstått den.

I sin bok *Helgoland*, som nyligen kommit ut på svenska (Fri tanke), beskriver den italienske kvantfysikern, filosofen och essäisten Carlo Rovelli den märkliga värld som tycks träda fram i kvantfysikens bleka ljus. Hos Rovelli kretsar kvantfysiken kring tre nyckelbegrepp, och dessa utgår i sin tur från Albert Einstein och Niels Bohr. Över allt detta svävar Ernst Machs ande, den österrikiske fysikern och filosofen som vid förra sekelskiftet menade att allt vi ska bry oss om är fenomenen, det som kan observeras – tinget i sig eller vad som nu antas finnas egentligen kan vi lämna ifred.

De tre nyckelbegreppen är:

För det första Werner Heisenbergs idé att kvantfysiken bara beskriver det som är observerbart, man kan lämna metafysiska idéer om en bakomliggande verklighet därhän. Istället kan man formulera matematiska teorier som kan beskriva och förutsäga sådant som samti-

digt är antingen vågor och partiklar, beroende på om man observerar dem. Denna idé fick han på den vindpinade ön Helgoland i Nordsjön utanför Tysklands kust, drygt 20-årig. Han lyckades förklara världen på ett nytt sätt, vilket innebar att Newton blev överspelad, åtminstone delvis. Han sysslade inte bara med teoretisk fysik på ön, utan lärde sig även Goethes diktcykel *Väst-Östlig divan* utantill. Goethe skrev sin diktcykel vid närmare 70, inspirerad av den persiske 1300-talsdiktaren Hafez och var själv naturforskare, faktiskt i samma anda som Heisenberg. I sin *Färglära* försökte han genom otaliga experiment visa att Newton hade fel om färger, istället skulle man enligt Goethe studera färger som fenomen, hur vi ser dem. Han försökte slå Newton och dennes syn på färger.

Goethe var dessutom monist och ville se världen som en helhet – inte dualist som den mekaniska gamla fysiken tycktes förutsätta. Här finns ytterligare en likhet med kvantfysiken. Goethe beskrev Helgoland som en plats ”som förkroppsligar naturens ändlösa tjusning”. Inte nog med detta, Rovelli citerar mer från Goethe: det är på Helgoland som världsanden kan upplevas! Dessutom spelas filmklassikern, skräckfilmen *Nosferatu* av Murnau, in på ön. Goethe hade säkert blivit nöjd i sin himmel om han fått veta att dess blåa färg förklaras av kvantteorin. Här kan man notera att Strindberg, liksom Goethe monist, gifte sig på Helgoland, 1892. Han hade då börjat göra kemiska experiment igen (som inte lyckades) men han hade säkert varit intresserad av kvantfysik, i sina ockulta eskapader, om han blivit lite äldre.

Heisenberg har även namngett obestämbarsrelationsrelationen: ”Det är inte möjligt att på samma gång bestämma en partikels hastighet (egentligen rörelsemängd) och läge exakt.”

För det andra beskriver kvantfysiken bara »

Johan Frostegård är professor i medicin vid Karolinska institutet och författare, aktuell med *Den druckna apan och andra essäer samt diktsamlingen Gryllos metamorfoser*.

Inspirerade
Heisenberg:
Helgoland.
FOTO: GETTY IMAGES

”

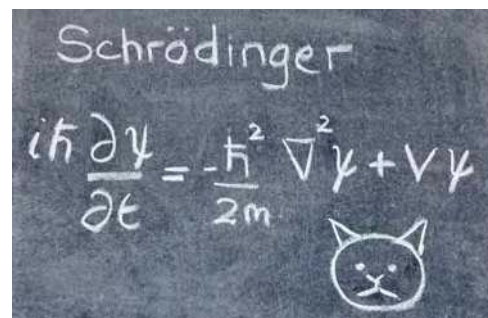
Elektroner kan vara sammanflätade och 'veta' vad den andra gör omedelbart, även om de befinner sig på mycket stora avstånd från varandra.

sannolikheter – varvid de deterministiska naturlagarna verkar upplösas. I ett klassiskt meningsutbyte sade Einstein: Gud spelar inte tärning. Einstein tycks ha trott på en Gud i Spinozas efterföljd som däremot inte befattar sig med människorna på något speciellt sätt, men som framträder i alltings harmoni. En annan gigant i fältet, Niels Bohr svarade: Sluta tala om för Gud vad han ska göra. Här tycks en öppning finnas för den fria viljan – men å andra sidan, hur tränger den sig in i slumpgeneratorn?

För det tredje världens grynighet. Energi består nämligen av diskreta energipaket, mindre än de finns inte, därav grynigheten. Redan år 1900 hade Max Planck visat att elektromagnetiska vågor beter sig på det viset och formulerat detta matematiskt, med Plancks konstant, som visar förhållandet mellan energipaket och våglängd. Einstein spelade en central roll, han beskrev 1905 hur ljus kommer i paket och fick Nobelpriset för denna förklaring av den så kallade fotoelektriska effekten, inte för relativitetsteorin.

Som bekant har matematik en märklig benägenhet att vara tillämpbar på verkligheten av okända skäl. Den matematiska ekvation som beskriver och förutsäger kvantfenomen är enligt Rovelli kvantfysikens viktigaste bidrag till

vetenskapen. Enligt denna ekvation blir resultatet annorlunda om man multiplicerar positionen med hastigheten än om man multiplicerar hastigheten med positionen. ”Dunklet är kompakt”, skriver Rovelli.

Men vad händer med katten?

FOTO: ALAMY

Ett sätt att hantera obegripligheten är att som Niels Bohr helt enkelt ge upp ambitionerna som många upplever som självklara i vetenskapen: att förklara hur världen är. ”Det vore fel att hävda att fysikens uppgift är att beskriva hur naturen är. Fysiken intresserar sig bara för det vi kan säga om naturen.” Ett problem med ett sådant synsätt är att man har svårt att välja mellan Ptolemaios och Copernikus, deras olika teorier kunde bägge förutsäga skeenden, vare sig jorden snurrar runt solen eller tvärtom. Bohr sa också: ”Formulera dig aldrig klarare än du tänker.”

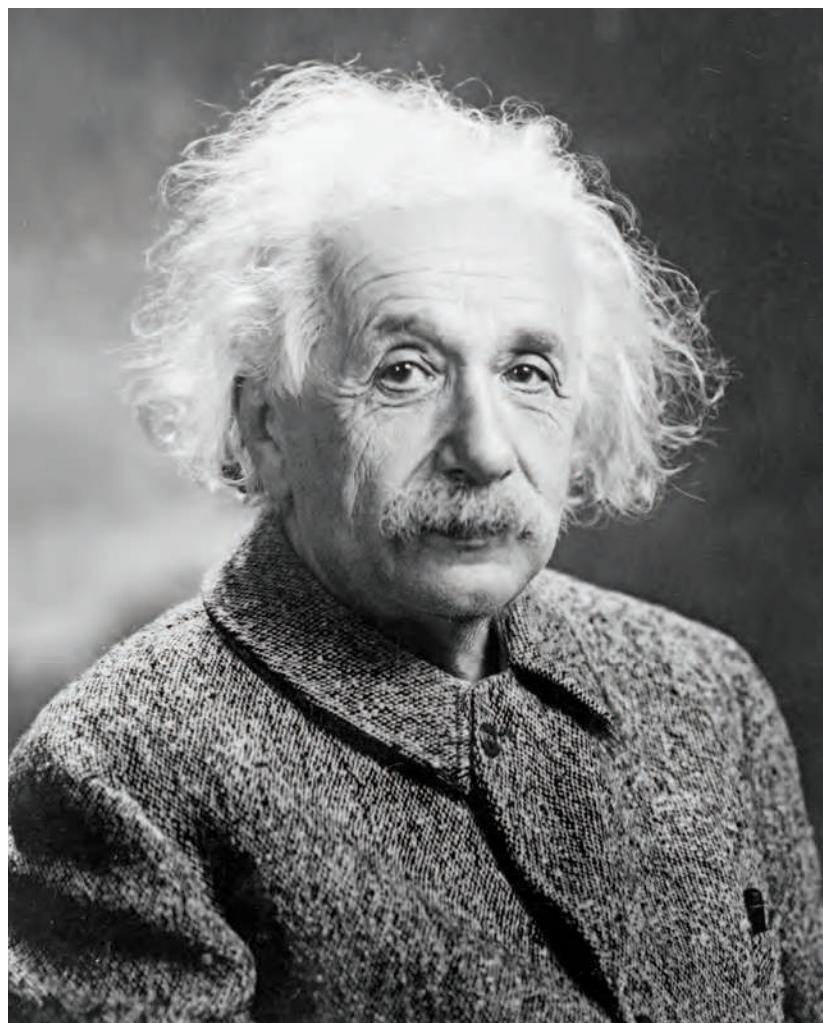
Mot denna Bohrska uppgivenheten ställer Rovelli några hypoteser som beskriver hur verkligheten enligt kvantfysiken faktiskt är.

Hur kan man förklara superpositioner, där motsatta egenskaper förekommer samtidigt, ett föremål kan finnas sig både här och där? Men om man mäter, så befinner sig föremålet antingen här eller där. Observationen påverkar verkligheten. Detta är bakgrunden till Schrödingers berömda tankeexperiment där en maskin styrs av kvantfenomen och kan släppa ut direkt dödande gas till en instängd katt i en låda som då är både levande och död samtidigt tills någon tittar.

Ännu egendomligare bland kvantfenomenen är kvantsammanflätning. Elektroner kan vara sammanflätade och ”veta” vad den andra gör omedelbart, även om de befinner sig på mycket stora avstånd från varandra. Själv tycker jag att detta fenomen påminner om tankar: jag kan ju ta mig till big bang omedelbart, genom att tänka på den.

I en tolkning av märkligheterna uppstår hela tiden nya universum, ett där katten är levande, och ett där den är död – samt där jag finns i två versioner som ser en levande respektive en död katt. I en annan postulerar man att det finns en dold fysisk verklighet som förklarar allt men som vi inte kan komma åt. Man kan tänka sig att det finns en fysik som kan förklara saker och ting men den har vi inte upptäckt än.

Om det är så tänker jag mig att problemet inte löses av ett jättelikt konsortium, mängder av forskare samarbetar och leds av några veten-

Trodde på något slags Gud.

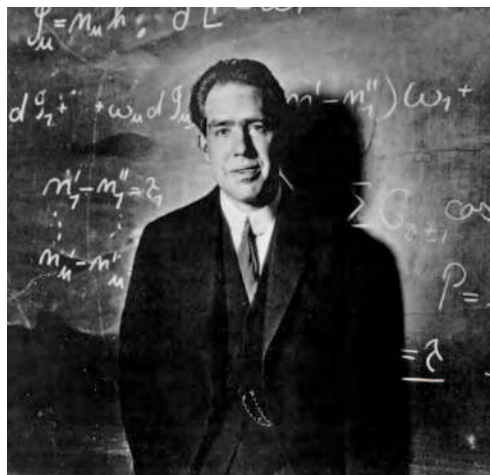
FOTO: ALAMY

skapliga makthavare, utan av en ensam forskare med penna och papper.

Rovelli landar i vad han kallar en relationell tolkning av kvantfysiken, vilket utgör hans eget forskningsfält. Vem är det som observerar om det inte finns någon oberoende observatör? Svaret är att det är materien som observerar sig själv, materien då tolkad på nytt kvantteoretiskt sätt. Saker finns bara om de interagerar med andra saker och är strängt taget rätt godtyckligt avgränsade. "Kvantteorin beskriver hur ting framträder inför varandra." Ting som inte interagerar med andra ting har inga egenskaper. En elektron som inte interagerar med något har varken position eller hastighet. Kvantssammanflätning förklaras av att det behövs ett tredje ting som observerar de två sammanflätade tingen, annars finns de inte.

Som immunologisk forskare kan man betrakta detta märkliga kvantfysiska fält lite från sidan, utan att vara direkt involverad i det – hittills. Trots allt utspelar sig immunologi på en annan skala än kvantfysik eller för den delen kosmologi. Men detta är säkerligen på väg att ändras, inte minst när artificiell intelligens alltmer tränger in i immunologin – och medicinen i dess helhet, och kvantdatorerna på allvar tar sig an det mänskliga genomet.

Det som gör immunologisk och medicinsk forskning så rolig är de ögonblick när man tror sig göra eller verkligen gör upptäckter, ser nya samband och fenomen. Själv har jag nog alltid tänkt mig att jag studerar världen, som oberoende experimentator och forskare i en dualis-

Niels Bohr bad Einstein att sluta att tala om för Gud vad han ska göra.

FOTO: ALAMY

tisk värld. En insikt från kvantfysiken som nog har kommit för att stanna är att denna dualistiska världsbild inte håller. Spelar detta någon roll för den vanliga immunologin? Samhällsvetenskapen? Humaniora?

Man är själv en del av samma substans eller vad man nu ska kalla det, som det man studerar. Är det då så enkelt som att själen i vanlig bemärkelse helt enkelt inte längre går att ta på allvar, medan kroppen (och hjärnan) är allt som

Werner von Heisenberg: lämnar metafysiken därhän.

FOTO: ALAMY

betyder något? Om nu själen detroniseras, händer kanske något liknande med kroppen: den finns inte! Åtminstone inte som man tänkt sig materien som små partiklar som rör sig enligt naturlagarnas rekommendationer.

Bakom själen och kroppen finns måhända en substans av något slag som har själ och kropp som manifestationer. Mycket riktigt hamnar kvantfilosofer gärna i mystik, buddism, eller som Rovelli, som fascinerar av en indisk filosof, Nagarjuna, från 100-talet, som menade att ting inte har någon existens i sig själva, oberoende av något annat. Denne, menar Rovelli, föregriper kvantfysiken.

Man kan notera att information hos Rovelli blir det centrala i den värld som fysiken studerar, och hans beskrivning av hur trevande försök att förklara medvetandet är fascinerande men man måste ändå notera att detta för tankarna till tidigare tolkningar av världen, som hängt samman med den aktuella dominerande teknologin, nu information och AI. Vi kan utgå från att nya världsbilder kommer att ersätta (eller bygga vidare på) denna – och man gör nog klokt i att ta det hela med en nypa salt: vetenskapen med sitt fokus på empiri och experiment går vidare oavsett vad man tror finns bakom fenomenen!

Vetenskapen blir då en oändlig utfrågning. Utan experiment och en fokusering på empiri, ett ständigt ifrågasättande även av modeller och simuleringar, riskerar vetenskapen att fastna i ideologi och dogmatism. ✨

”

Bakom själen och kroppen finns måhända en substans av något slag som har själ och kropp som manifestationer.

Arter är inte stabila, homogena enheter med någon inneboende essens. De är en process i tid och rum, en blandning av individer med olika genetisk bakgrund men med ett historiskt släktskap.

I ständig förändring

Av Mats Björklund

”

Det finns inte två Sverige, och det finns inte två Zlatan, eller två av någon annan heller. Så hur är arter individer?

Alla kan nog skilja på en älg och ett rådjur och på tall och gran. Många har nog känt euforin när man för första gången kunde ta sig igenom en bestämningsnyckel och till slut hitta rätta namn på växten framför en. Det formligen kryllar av böcker och medier varmed man kan artbestämma olika organismer i vår natur, och antalet amatörer med en oerhört gedigen kunskap om olika grupper av levande väsen, må det vara fåglar, växter, insekter eller svampar är imponerande.

Men vad är en art egentligen? Det är lätt att tro att allt löste sig med Darwin, men så är verkligen inte fallet. Vi vet att Aristoteles funderade på detta, och han var säkerligen inte först. Grekernas bild var att arter alltid funnits, men Aristoteles, som den naturalist han var, såg att samma art såg olika ut i olika miljöer, och började därför fundera över hur arter kunde ändras. Fram till 1700-talet betraktades arter som en gång givna, evolutionstanken hade inte börjat slå rot, och arter sågs framförallt i ljuset av släktskap individer emellan så att arter var en grupp individer med en gemensam historisk bakgrund. Många tänkare var essentialister, men inte alla, där arter hade en inneboende essens som gjorde dem till arter, i allmänhet med en gudom som en gång givit denna essens.

Vår egen Linné var från början essentialist vad gäller arter, och i hans värld var de skapade av Gud, och därför evigt oföränderliga. Han reviderade detta med tiden, mycket beroende på att antalet växthybrider gjorde den inställningen omöjlig, och lyfte då det evigt oföränderliga till nästa taxonomiska nivå, släktet.

list vad gäller arter, och i hans värld var de skapade av Gud, och därför evigt oföränderliga. Han reviderade detta med tiden, mycket beroende på att antalet växthybrider gjorde den inställningen omöjlig, och lyfte då det evigt oföränderliga till nästa taxonomiska nivå, släktet.

SLÄKTEN DEFINIERADES genom att arter från olika släkten inte kunde hybridisera, däremot arter inom ett släkte. Samtida med Linné verkade Buffon i Paris, och han kom fram till raka motsatsen, det vill säga att naturen är så variabel att all kategorisering i arter endast är en mänsklig konstruktion som saknar vetenskaplig förankring. Detta utgjorde grunden till en långvarig träta med Linné, och den konflikten löstes aldrig, därtill var skillnaderna i utgångspunkt alltför stora.

Buffon sådde dock fröet till vad Crafoordpristagaren Ernst Mayr kallat populationstänkande, det vill säga att det som definierar naturen är variation och åter variation. Arter är inte stabila, homogena enheter definierade av någon inneboende essens, utan en blandning av individer med olika genetisk bakgrund, men med ett historiskt släktskap. Det utesluter inte att alla kända arter har en typ-individ från vilken man bestämmer alla andra individer av samma eller olika arter, men det är en epistemologisk fråga. Vad Mayr gjorde var att en gång för alla förpassa det essentialistiska och typologiska tänkandet till papperskorgen där det hör hemma.

DEBATTEN OM ARTERS ontologiska status har böljat fram och tillbaka genom århundradena, och då framförallt de senaste 100 åren. Filosofen och biologen Michael Ghiselin fick nog och skrev en längre essä där han förde fram att det finns två sätt att se arter, dels som logiska klasser där det finns en egenskap som definierar alla medlemmar i klassen, dels som logiska individer givet den variation som de facto finns inom varje art.

En klass har något som definierar den, och som gäller för allt och alla. Det klassiska exemplet är grundämnet guld som har atomnumret 79, vilket är antalet protoner i kärnan, och i oladdat tillstånd även antalet elektroner. Alla ämnen med atomnumret 79 är därför alltid guld. Det är det närmaste den Platonska essensen man kan komma. Guld har en essens som gör den till guld, definierat av antalet protoner. Arter kan därför ontologiskt sett inte vara klasser eftersom det inte finns något specifikt som gör en art till en art. De saknar essens.

DETTA SKAPADE FÖRVIRRING bland biologer, och andra, eftersom vi ser individer som enskilda personer eller namngivna djur, och kopplingen till en art känns därför lite långsökt. Men Ghiselin är noga med att påpeka att det inte är så det fungerar. På ett generellt plan är individer sammanhållna av någon faktor. Arter är reproduktiva enheter sammanhållna av att de inte reproducerar sig med individer utanför gruppen. De har en gräns. Landet Sverige

är en individ i den betydelsen. En annan sak som kännetecknar individer är att det inte finns fler exemplar av en individ. Det finns inte två Sverige, och det finns inte två Zlatan, eller två av någon annan heller. Så hur är arter individer?

Arter föds (artbildning), dör (utdöende), reproducerar sig (artbildning) och har en sammanhållning gentemot omvärlden (reproduktiv isolering). Men arter förändras ständigt genom den blandning av genetiskt material som sker vid varje reproduktion och som gör att alla individer blir genetiskt unika. Mutationer kommer till och arter blir därför lika Herakleitos flod, det vill säga ständigt föränderliga och aldrig desamma.

DET KÄNNES INTUITIVT som att vi här har den stora skillnaden mellan arter och individer. Eller inte. Även vi förändras, man räknar med att runt två-trehundra mutationer inträffar i vår kropp under vår livstid, vilket betyder att inte ens vi är riktigt samma person genetiskt när vi dör som när vi föddes. Hos en art byts individer ut hela tiden, släkten komma och släkten gå som det står i Predikaren.

Hos oss som individer är det cellerna som motsvarar individerna hos en art. Precis som individerna i en art ständigt byts ut, byts våra celler ut över vår livstid, och dagligen är det runt en procent av våra celler som byts ut. Vissa byts ut snabbt, enstaka dagar som hudceller, andra lite längre, som levern som är ny efter tre år, medan

en del hjärnceller aldrig byts ut, men som däremot dör ut utan förnyelse. Man hör ofta att vi är helt förnyade efter sju år, men det är ett genomsnitt över alla typer av celler som kanske inte säger så mycket mer än att vi förändras. Så kopplingen mellan arter och individer inte är så långsökt trots allt. Den stora skillnaden handlar om tid, arter förändras över tusentals och miljontals år, för oss handlar det om maximalt runt hundra år. I övrigt är både vi själva och arter individer.

Kopplingen mellan vad vi normalt kallar individer och arter är inte total. Arter, speciellt tämligen nybildade sådana, hybridiserar med andra arter. Gränserna är lite luddiga i många fall. Här är kopplingen till länder kanske mer adekvat, även om alla länder har en definierad gräns, så vid gränserna rör sig människor fram och tillbaka och bildar familjer över gränserna. Liksom arter kan vara lite luddiga i kanten är landsgränser i allmänhet godtyckliga och efemära konstruktioner. Men det är detta som gör att arter och länder inte kan vara en logisk klass, med en klar egenskap som definierar alla som tillhör klassen, utan det finns en variation som bara logiska individer kan ha. Varken länder eller arter har en essens.

SÅ VI KANSKE till slut måste böja oss för Darwins insikt om att det handlar om att definiera det odefinierbara. Visst finns det många fall där vi inte behöver bekymra oss om vad en art är, medan det i andra fall kommer att bli en högst godtycklig kategorisering av något variabelt och föränderligt. Bildandet av arter har ofta formen av lång och varaktig söndring, med delning, återförenande, och delning ständigt återkommande.

Att mitt i detta definiera om det är en eller två arter måste därför med nödvändighet bli godtyckligt. Vi vet att i juli är det sommar, men gränsen mellan vår och sommar är godtycklig definierad av en medeltemperatur, skapad av vårt behov av att kategorisera. Definitionen gäller dessutom bara på våra breddgrader, med samma definition är det sommar året runt i Portugal, och knappast aldrig på högfjället. Det samma gäller våra arter eftersom de är en process i tid och rum snarare än en klart avgränsad enhet en gång för alla given. En obekväm sanning för vissa kanske, men för oss andra visar det på tjueningen med den biologiska världen; det föränderliga, det oförutsägbara och det variabla. Man upphör aldrig att förvånas. Tack och lov.

Mats Björklund är professor emeritus i zoekologi vid institutionen för ekologi och genetik vid Uppsala universitet.

TEMA

EN LÅNG HISTORIA

Gustav Vasa valdes till kung 1523. Sedan dess har ett halvt årtusende förflutit och det moderna Sverige tagit form. Vilka krafter har satt störst präge på utvecklingen? Hur viktiga var förändringarna under Gustav Vasas år vid makten för vad som komma skulle?

Herre i sitt eget rike

Under Gustav Vasa lades grunden till den starka staten.

Få svenska regenter har uträttat så mycket.

Av Martin Neuding Skoog

Gustav Vasa (1521–1560) brukar ofta kallas för landsfader och upphovsman till det moderna Sverige. Vid sin död hade han efterlämnat en svensk stat som var mycket annorlunda än det medeltida rike i vilket han först grep makten. I eftervärlden har han framstått som en innovativ – om än lite hårdhänt – nydanare. Med i vad bestod hans stora gärning, och vilka förändringar har varit mest betydelsefulla för eftervärlden? Om man bortser från de risker felslut som dragandet av raka linjer över ett halvt millennium förstås innebär, kan man ändå peka på flera viktiga nyordningar som Gustav Vasa lade grunden för.

Alla förändringar var dock kanske inte så betydelsefulla eller plötsliga som ibland gjorts gällande. Som historikern Harald Gustafsson har framhållit, var upplösningen av Kalmarunionen en viktig förutsättning för framväxten av en suverän svensk stat. Det skedde dock formellt inte förrän 1536, och processen hade i realiteten inletts av Sten Sture d ä redan år 1471 eller 1501, lite beroende på hur man räknar. Gustav Vasas första osäkra regeringsperiod innebar snarast en återgång till förhållanden vid 1400-talets mitt, då Karl Knutsson Bonde periodvis varit svensk kung.

Vad som dock långsiktigt blev mycket betydelsefullt var att Gustav Vasa kom att regera i nästan fyra decennier och därigenom fick möjlighet att genomdriva sina många politiska projekt. Vidare, att han lyckades etablera en livskraftig dynasti på tronen. En förutsättning för detta var den konstitutionella förändringen från val- till arvkungadöme i Sverige år 1544.

Arvkungadömet skapade kontinuitet i riksstyrelsen – något som såväl de Oldenburgska kungarna som de yngre Sturarna utan framgång tidigare eftersträvat. Med sin ambitiösa och aggressiva politik hade Sten Sture d y (1512–1520) kanske rentav blivit en nog så framgångsrik furste som Gustav, om ödet gett honom och hans ättlingar längre tid vid makten. Gustav Vasas arvkungadöme skulle inte heller hindra brödrastrider och inbördeskrig 1568 och 1598. Men långsiktigt var förändringen viktig eftersom den säkrade en stabil dynastisk utveckling.

Genom Gustav Vasas arbete fick staten en mer direkt, genomgripande och organiserande funktion. Den nya statsapparaten styrde och organiserade mer aktivt på samhällets alla områden, med konsekvensen att mer militär, ekonomisk och politisk makt koncentrerades till monarken. Gustav Vasa styrde ofta genom dekret och endast en handfull riksdagar hölls under hans regeringstid. När den medeltida politiska förhandlingskulturen successivt avvecklades innebar det också ett slut på de många uppror som tidigare ofta plågat riket. Dackefejden 1542–1543 framstår som den medeltida

politiska ordningens sista våldsamma svanesång. I Sverige har vuren för upprorsledarna ofta skymt faktum att Gustav Vasa – om än hårdhänt – faktiskt åstadkom en betydligt fredligare inrikespolitik.

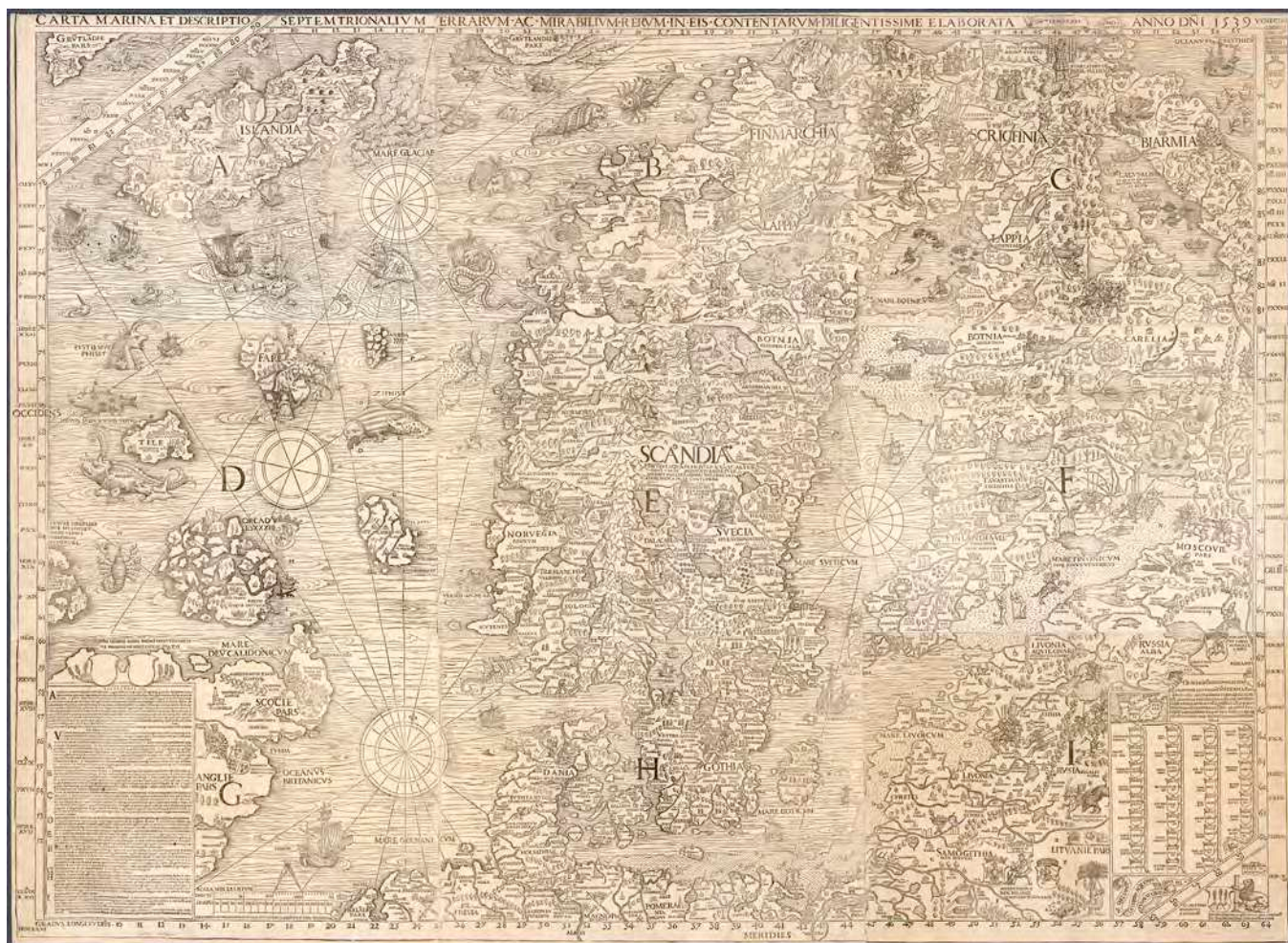
Det har skrivits mycket om gods, fogdar, ekonomi och förvaltning under Gustav Vasas tid. Historikern Ivan Svalenius karakteriserar Gustav Vasa som "... ett stycke bastant medeltid, den geniale men förtänksamme tillvaratagaren av givna idéer och former". Detta är träffande för kungens ekonomiska politik. Den innebar nämligen få nyheter, och har snarare betraktats som en fulländning av en medeltida ekonomisk politik. Kungens ekonomiska framgång byggde istället på en omfördelning av rikets existerande finansiella resurser, främst från kyrka till stat. Det skedde också som en genomgripande försvarspolitisk omfördelning när rikets privata, lokala och regionala militära organisationer ersattes av en kunglig armé finansierad genom beskattning.

Konsekvensen blev att en mycket större del av rikets ekonomi lades under direkt kunglig kontroll. I förvaltningen spelade ett effektiviserat fogdeväsende också en viktig roll. Härigenom åstadkoms en ökad transparens kring skatteunderlaget, vilket också möjliggjorde mer komplexa typer av budgetberäkningar. De stora nyupptäckterna av silver i Sala under 1520-talet gav kungen större ekonomiska muskler.

Med Gustav Vasa expanderade också förvaltningsapparaten, där det växande kansliets och kammarens dokumentation av beslut och budgetar än idag delvis finns i behåll. Även om en stark byråkratisering av både den civila och militära förvaltningen skedde under Gustavs regeringstid nådde den dock knappast upp till några weberianska kriterier för en byråkratisk stat. Gustav åstadkom emellertid avgjort en mycket effektivare förvaltning än alla föregångare och lade grunden för den fortsatta institutionella utvecklingen.

En av de kanske mest fundamentala nyordningarna i Gustav Vasas förändringsarbete var reformationen, som genomdrevs vid riksdagen i Västerås 1527. Men vad bestod den egentligen i? För att förstå vad reformationen långsiktigt innebar, måste man skilja på dess politiska och teologiska dimension. Den medeltida påvekyrkan hade varit en mycket kraftfull transnationell korporation, där de svenska biskoparna fungerade som påvens lokala ställföreträdare. Genom befolkningens fromma gåvor och en aktiv godspolitik hade biskoparna med tiden blivit rikets största jordägare, med egna borgar och stora militära följden. Genom sin dominans i riksrådet, hade de ibland format en aristokratisk *frond* gentemot både kungar och riksföreståndare.

EN LÅNG HISTORIA

Carta Marina från 1539.

FOTO: UPPSALA UNIVERSITETSBIBLIOTEK

Påvens bannlysning av Sten Sture d y efter hans konflikt med ärkebiskop Gustav Trolle hade effektivt underminerat hans ställning och berett väg för Kristian II:s korståg mot de svenska "kätarna" år 1520. Vis av dessa erfarenheter blev Gustav Vasas reformation vid Västeråsriksdagen i juni 1527 en rent politisk aktion riktad mot biskoparna och kyrkohierarkin. Den syftade till att göra kungen – ej påven – till den svenska kyrkans överhuvud. Reformationsriksdagen i Västerås innebar en revolution ovanifrån där biskoparnas politiska, ekonomiska och militära ställning i ett slag krossades.

Biskoparna hade under senmedeltiden varit regenternas främsta politiska och militära konkurrenter. De hade eftersträvat att Sverige skulle styras som en aristokratisk rådsrepublik och ihärdigt motarbetat alla försök till en starkt furstemakt. Eliminering av deras maktställning blev ett viktigt steg i upprättandet av ett statligt våldsmonopol där monarken för första gången blev odiskutabel herre i sitt eget rike, utan konkurrens av påvekyrkan. Västeråsriksdagen 1527 sammanföll dessutom kronologiskt med en annan viktig händelse: *Sacco di Roma*. Sex veckor före riksdagen hade den eviga staden utsatts för en blodig och grundlig plundring av oregerliga kejserliga trupper och under en lång

period hölls påven inspärrad. Under ockupationen av staden lät protestantiska tyska landsknektar dessutom organisera gäckande skådespel på gatorna där de utropade Martin Luther till ny påve. Det ser åtminstone ut som en tanke att påvekyrkans nödläge under våren 1527 blev den signal som sporrade Gustav Vasa till hans aktion mot dess svenska lokalavdelning. Sambandet har dock aldrig bevisats.

Den rent religiösa reformationen var samtidigt en mycket lång process som genomfördes gradvis och pragmatiskt. I Sverige blev den ett elitprojekt med svag folklig förankring. Alla uppror och resningar under Gustavs regeringstid hade – vid sidan av ekonomiska och politiska drivkrafter – också anti-reformatoriska undertoner. Den svenska reformationen var trots det relativt befriad från våld och sektaristiska tendenser. Inga präster fängslades och de svenska biskoparna tvangs inte ens att bryta med Rom. Någon mer omfattande teologisk debatt kom heller inte till stånd under Gustav Vasas tid, och det kyrkliga motståndet var också svagare i Sverige än i andra länder. Kungens andra gemål, Margaretha Leijonhufvud, förblev till exempel katolik fram till sin död 1551. Först från mitten av 1540-talet tog den svenska kyrkan mer aktivt ställning för lutheranismen, även om den inte definitivt fastslogs förrän vid Uppsala möte år 1593.

»

Gustav Vasa bröt sålunda på ett avgörande vis påvekyrkans politiska och militära makt i Sverige, men igångsatte snarare än slutförde den religiösa reformationen. Den fick avgörande politisk – men ej religiös – betydelse under Gustav Vasas regeringstid. Det var först senare som den rent konfessionella dimensionen blev särskilt viktig. Vid tiden för Sveriges ingripande i trettioåriga kriget år 1630, skulle Gustav II Adolf rentav komma att betraktas som lutheranernas främsta förkämpe i Europa.

En av Gustav Vasas andra viktiga insatser skedde på det försvarspolitiska området. Det var också i den militära organisationen som utvecklingen, utifrån en internationell jämförelse, gick snabbast. När kungen först kom till makten hade den svaga och decentraliserade svenska staten knappt förfogat över några militära resurser att tala om. Inom loppet av en generation hade krigsmakten förvandlats till en komplex och modern organisation som dessutom var mycket stor i förhållande till rikets blygsamma invånarantal.

Utrikes värvningar och ett system för inhemsk utskrivning av soldater skapade den första robusta armén i rikets historia. Finanspolitiken säkrade också resurser för de militära projekten. Regentens gripbara stående trupper utökades tiofaldigt under Gustav Vasas regeringstid. Vid kungens död bestod flottan av ett trettioårigt krigsskepp, en siffra som tack vare skeppsgårdarnas väl fungerande organisation hade dubblats fem år senare. Den starka flottan blev dessutom en väsentlig förutsättning för framtida militära projekt på andra sidan Östersjön.

Kungen lät nyuppföra eller förstärka ett antal befästningar i riket. De första svenska vapenindustrierna grundades och ett system av arsenaler etablerades. Ett borglägersystem introducerades för att i städer, på slott och på gårdar kunna underhålla det växande antalet stående trupper. Genom kontrakt med utländska specialister etablerades fasta förbindelser med internationella militära nätverk, som tillhandahöll både expertis och trupper. Med alla dessa åtgärder lade Gustav Vasa grunden för den militärstat som mot seklets slut växte fram i Sverige.

Intressant nog blev den nya krigsmakten dock aldrig något offensivt instrument i Gustav Vasas egna händer. Det embryo till en militärstat som han uppfostrat syftade inte till offensiva planer. Någon krigarkung var han alltså inte. Ambitionen var att försvara riket och att förvalta och konsolidera den nya militära organisationen. Kungen var en försiktig general och några våghalsiga anfallskrig var han inte intresserad av.

I stället var utvecklingen i hög grad en reaktion på den säkerhetspolitiska osäkerhet som karakteriserade perioden. Under Gustav Vasas tid avslöjades ett stort antal utländska intriger och planer på anfall mot Sverige. Bland tyska furstar fanns exempelvis långt gångna planer på en militär intervention till stöd för Nils Dacke. Ideligen kunde kungens agenter rapportera från utlandet om fientliga planer mot Sverige. Det var de ständiga hoten från grannarna kring Östersjön och i Tyska riket som ledde till en febrig svensk aktivitet på det militära området.

En avslutande aspekt av Gustav Vasas gärning, som ter sig ganska bortglömd idag, är Sveriges utrikespolitiska förvandling under hans tid. Under Kalmarunionens tid hade Sverige i realiteten haft status som provins i Oldenburgdynastins väld. Sturetidens riks-

”Genom Gustav Vasas arbete fick staten en mer direkt, genomgripande och organiserande funktion.”

En revolution ovanifrån: riksdagen i Västerås 1527.

FOTO: KOPIA AV HISTORISK PLANSCH FRÅN GRIPSHOLMS SLOTT.
WENDELIIUS, JACOB. 1722 KUNGL. BIBL. HS S 611-5

föreståndare hade en diplomatiskt oklar statsrättslig ställning som försvårade en aktiv utrikespolitik. Med tiden blev resultatet en relativ isolering. Med Gustav Vasa kom detta att snabbt förändras. Under hans tid kan Sverige sägas ha förändrats från ett objekt till en aktör i den europeiska politiken.

Trots att det med något undantag dröjde till 1600-talets början innan fasta svenska diplomatiska beskickningar etablerades utomlands, initierade Gustav Vasa en omfattande diplomatisk aktivitet. Kungen korresponderade och förhandlade med ett stort antal olika furstar och städer kring politiska och ekonomiska frågor. En diplomatisk apparat växte fram, och beredde exempelvis väg för den antihabsburgska alliansen med Frankrike som ingicks 1542. Följande år skickade Gustav Vasa rentav legotrupper till Frankrikes hjälp, under befäl av rhengreven Johan Filip av Solms.

A sikterna har gått isär om Sveriges ställning i Europa under Gustav Vasa. Svalenius anser att kungen genom reformationen "... stängde sitt land ute från omvärlden". Detta är ett märkligt påstående i synnerhet som nästan hela norra Europa vid tiden blev protestantiskt. Det var naturligt för Gustav Vasa att söka vänner bland de evangeliska furstarna i norra Tyskland. Problemet var att furstarna i Schmal-kaldiska förbundet var avogt inställda till den buttre svenske kungen och inte ville släppa in honom i sin krets. Det främsta skälet var de många personliga fiender kungen genom åren skaffat sig – främst Berend von Mehlen, men också landsflyktiga svenska biskopar och kanslitjänstemän som hamnat i onåd.

Dessa visste alla att berätta om den koleriske svenske kungen.

På så vis fick Gustav Vasas häftiga personlighet också direkt utrikespolitiska konsekvenser för Sverige. Riket blev föraktat av vissa, men samtidigt också fruktat som en följd av dess växande militärmakt. Icke desto mindre steg Sverige vid denna tid in som aktör på den internationella arenan. Skillnaden mot Sturetidens vaga utrikespolitik är slående. Med Gustav Vasa blev Sverige en stat bland andra i Europa.

I de internationella nätverk som formades i Gustav Vasas utrikespolitik ingick också ett stort antal utländska officerare och militära specialister, som fungerade som både militära värvare och kunskapare. I 1500-talets Europa – där kriget i huvudsak utkämpades av legosoldater – hade den militära marknaden en nyckelfunktion. Genom att både avlöna utländska militära beställare och löpande inhämta underrättelser om den militära och politiska utvecklingen, skaffade sig kungen en gynnsam position i den osäkra säkerhetspolitiska situation som under hela perioden rådde. Den svenska underrättelseverksamheten är en förbisedd aspekt av Sveriges insteg i den kontinentala politiken under denna period. Med de omfattande nätverken av spioner utomlands hade Gustav Vasa också skapat ett informationsunderlag som beredde mark för sönnernas mer offensiva politik.

Vad förtjänar då Gustav Vasa för eftermäle? Även om samhällsförändringar ofta sker gradvis, hade kungen inom loppet av sin regeringstid på flera områden i grunden förändrat det svenska riket i riktning mot en modern stat. Få svenska regenter har utträttat så mycket under sin levnad. Han hade genom sina militära, politiska och institutionella reformer skapat förutsättningarna för den

utrikespolitik som Vasadynastin under det närmaste århundradet skulle komma att driva. Kungen var dock ingen duvunge och under hans regeringstid avrättades sammantaget hundratals politiska motståndare. Dessa var i huvudsak förvisso upprorsledare, men det var å andra sidan just den våldsamma politiska fejdskulturen som Gustav Vasa slutligen satte punkt för.

Utan den starka svenska stat som Gustav Vasa grundlade hade landets historia kunnat se mycket annorlunda ut. Utan kontrafaktiska jämförelser i övrigt, kunde en utebliven politisk och militär maktkoncentration kring monarken ha slutat för Sverige på samma vis som det gjorde för Polen, som bit för bit styckades av giriga grannar.

Den svenske historikern Lars-Olof Larsson har frågat sig om Gustav Vasa var landsfader eller tyrann, och lutar starkt åt det senare svaret. Frågan är intressant, men kanske felställd. Paralleller har dragits till Machiavelli men i sin bitvis hänsynslösa maktutövning skilde sig inte kungen nämnvärt från andra samtida furstar. Om man jämför med Henrik VIII, Frans I eller

Ivan IV, framstår Gustav rentav som en rätt hygglig kille. Trots det står Gustav Vasas outtröttliga herculesarbete för att omstötta Sverige i stark kontrast till hur illa omtyckt han var, både i och utanför riket. Åtminstone i dåtiden vidare sig reformarbetet bli en mycket otacksam uppgift. Hade Gustav Vasa dock kunnat bli framgångsrik utan sina hårda nypor? Jag tror inte det. För att laga omelett måste man trots allt knäcka några ägg. Och vid den tiden krävdes kanske en tyrann för att inom loppet av några få decennier lägga hela grunden för en modern svensk stat.

"Hade Gustav Vasa dock kunnat bli framgångsrik utan sina hårda nypor? Jag tror inte det."

Martin Neuding Skoog är fil dr i historia och biträdande lektor i militärhistoria vid Försvarshögskolan.

Kampen om Sverige

Att Sverige förskonats från inbördeskrig och anarki kan förklaras med de många ändringarna i grundlagen under århundradena. De har bidragit till en politisk förhandlingskultur som främjat kompromisslösningar.

Av Jonas Nordin

Valet av riksföreståndaren Gustav Eriksson Vasa till svensk kung i Strängnäs för fem hundra år sedan är en händelse som på tveksamma grunder beskrivits som det moderna Sveriges födelse. Historien är en kontinuerlig ström av händelser och människoöden som vi i efterhand försöker bringa ordning i och alla epokindelningar är till sin natur godtyckliga. Gustavs regeringstid sammanföll med inledningen av det som kallas Nya tiden med utgångspunkt i en rad stora processer: renässansen, reformationen, kontakten mellan den östra och den västra hemisfären med mera. Det är därför nästan oundvikligt att vad som skedde på 1500-talet framställs som början på något nytt hellre än som fortsättningen på något gammalt.

Vasarnas plats i den svenska nationella mytologin är i stora stycken en segrarnas historieskrivning som färgat vår syn på det förflutna. Det framställs inte sällan som om medeltidens oreda nu ersattes av stabilitet och ordning, vilket är en starkt förenklad bild. I själva verket har Sveriges samhällsutveckling de senaste fem seklerna präglats av en högst omväxlande dynastisk och konstitutionell historia.

Vasaätten satt på den svenska tronen fram till 1654, men hela tiden med ett skakigt mandat. Gustav Vasa själv var en usurpator ur det svenska högrälset som svårligen accepterades som överhuvud av sina forna ståndsbröder, än mindre av de europeiska furstehusen. Hans son Erik XIV tillträdde som den förste arvkingen i svensk historia och bröt därmed den månghundraåriga sedvänjan att välja regent. Det var en sak att få rikets maktgrupper att rösta för denna nyordning, en annan att faktiskt gilla överenskommelsen vid ett tronskifte.

Kung Erik fick heller inte sitta sin tid ut, utan detroniserades och mördades av sin bror Johan III. Redan här hade alltså arvkingadömet ideal att kungarna skulle efterträdas av sina äldsta söner i konsekutiv följd satts ur spel. Johan avlöstes i sin tur av Sigismund, vilket orsakade åtskilliga bekymmer. Att han vid tronträdandet redan var kung av Polen öppnade för en tidigare oprövad personalunion med åtföljande kamp om var kungen skulle ha sitt säte och hos vilka makteliter han skulle förankra sin regering. Därtill var han katolik medan svenskarna som bäst försökte vänja sig vid att vara protestanter.

Kampen om Sverige avgjordes då en annan usurpator, Gustav Vasas yngste son Karl, senare Karl IX, tog över riksstyret. Att tre av kung Gustavs söner skulle efterträda honom var säkert inget han förutsett då han genomtrumpade arvriket 1544.

I Norrköpings arvförening 1604 överfördes tronföljden formellt på hertig Karls släktgren. Ändå tvingades den ännu omyndige Gustav II Adolf till konstitutionella eftergifter för att riksdagen 1611 skulle erkänna honom som kung. Han behövde också snegla över axeln mot kusinen Sigismund som satt i Polen och traktade efter sin gamla krona. Uppsala möte hade visserligen förklarat katolicismen olaglig 1593, men det upplevda hotet kvarstod likväl under hela Gustav Adolfs regeringstid – de rivaliserande kusinerna dog samma år, 1632.

På sin dödsbädd överlät Sigismund obekymrat Sveriges krona på sonen Vladislav. För denna händelse hade Norrköpings arvförening säkrat upp med kvinnlig tronföljd och sålunda efterträddes Gustav Adolf istället av en knappt sexårig flicka, Kristina. Oavsett vilka talanger hon skulle komma att uppvisa i framtiden behövde man ordna för ett långt förmyndarstyre. Följden blev 1634 års regeringsform, den utan tvekan mest betydelsefulla förvaltningsstadgan i svensk historia. Med den följde hovrätterna, fasta centrala ämbetsverk, länsindelningen och landshövdingarna, myndigheternas kollegiala beslutsfattande, bekräftelsen av Stockholm som rikets huvudstad och mycket mera som präglade svensk statsförvaltning in i modern tid. Regeringsformen lades fram av rikskanslern Axel Oxenstierna och antogs under förevändningen att den formulerats av den döde kungen. Detta påstående har ifrågasatts av historikerna och fastän ingen myndig kung har godtagit att regera efter 1634 års regeringsform förblev den under ett par hundra år jämförelsepunkten för alla senare konstitutionella stadgar.

Kristina blev i alla händelser snabbt less vid riksstyret, vilket framtvängde ännu ett konstitutionellt lappkast då hennes kusin Karl (X) Gustav utan klar rätt till kronan skulle accepteras som svensk tronföljare. Härmed bröts Vasaättens troninnehav, men prestige som den mot alla odds byggt upp under det gångna århundradet förvandlade den till ett slags svensk arkedynti som senare regenter med mer eller mindre tilltvingade argument fortsatt att anknyta till. Även Carl XVI Gustaf kan på långa omvägar över Europas kungahus peka på några droppar Vasablood i sina ådror.

När Karl X Gustav avled som utlevad och utbränd 37-åring var tronföljaren blott fyra år gammal. En ny förmyndarregering följde vars vanstyre efter Karl XI:s myndigförklaring ledde till räfst >>

EN LÅNG HISTORIA

Jane Barks teckning 1983 i samband med firandet av Carl XVI Gustafs tio år vid tronen.

ILLUSTRATION: JANE BARK/MOGARTS.SE

och det som Sveriges stormän fruktat sedan medeltiden: kungligt envælde.

På grund av exceptionella omständigheter och oklara författningar hade Gustav II Adolf, Kristina och Karl XI alla myndigförklarats i förtid. Vid Karl XI:s död 1697 stod man åter med en minderårig tronföljare. Förmyndarregeringen blev denna gång kort och redan efter ett halvår överläts makten på den 15-åriga Karl XII som "envälds allom bjudande och rådande suverän konung, den ingen på jorden är för dess aktioner responsabel".

Denna upphöjelse fick väl sina konsekvenser. Efter arton år av krig stupade Karl XII vid Fredriksten utan tydlig tronföljare. Den som stod närmast i ordningen, kungens systerson Karl Fredrik av Holstein-Gottorp, kuppades bort av kungens syster Ulrika Eleonora och hennes make prins Fredrik av Hessen-Kassel. Deras önskan om att regera tillsammans underkändes av riksdagen och Ulrika Eleonora erbjöds tronen mot acceptande av ett kraftigt beskuret kungligt mandat. Inom ett år ledsnade hon och överlät kronan på sin make. Fredrik saknade alla former av lagliga pretentioner och valdes till kung till priset av en ytterligare reducerad kungamakt.

Eftersom Fredrik och Ulrika Eleonora var barnlösa genomförde arvriket ett nytt kungaval 1741, då Adolf Fredrik av Holstein-Gottorp utsågs till tronföljare. Han var avlägset släkt med det gamla svenska kungahuset men aningen närmare befryndad med Rysslands kejsarinna Elisabet, som dikterade valet. Storpolitiska hänsyn styrde även valet av hans gemål Lovisa Ulrika, syster till Fredrik den store av Preussen.

När tronföljarparet 1746 fick en arvprins, den blivande Gustav III, hälsades han som den förste infödde prinsen sedan 1682. Trots sina båda tyska föräldrar skyltade Gustav gärna med sitt blodsband till Vasaätten, men valde ändå en egen väg bland svenska regenter.

Gustav III kan beskrivas som den enda tyrannen i Sveriges nyare historia (möjligen med undantag av Gustav Vasa, som regerade under andra historiska omständigheter). Med det avses inte graden av grymhet i utövandet av regeringsmakten, utan förhållningssättet till lag och rätt. En tyrann i klassisk aristotelisk mening är en folkledare som ställer sig ovanför lagen, och Gustav III var som maktmänniska enastående i sitt nonchalerande av till och med de författningar han själv utfärdat. En statskupp i trots mot den ed han svurit, en regeringsform införd under vapenhot, en godtyckligt tillämpad censur, ett illegalt anfallskrig med tiotusentals dödsoffer, ett envælde infört under lagstridiga former är bara några av hans förbrytelser mot riket och konstitutionell tradition.

I linje med statsteoretisk upprorsrätt och de revolutioner som rasade i samtiden såg kungamördaren Anckarström helt begripligt sitt dåd som ett legitimt tyrannmord: "ty en kung är i sig själv blott en syndig människa som alla andra, men [har] fått nationens förtroende att vårda lag, frihet och säkerhet". Detta motiv var så pass träffande att det uteslöts ur de tryckta rättegångshandlingar som spreds till allmänheten.

Någon konstitutionell revolution följde inte på Gustav III:s mord. Istället blev det ännu en förmyndarregering, avlöst av ännu en juvenil enväldshärskare. Inte heller Gustav IV Adolf fick

avverka sin regering som tänkt, utan avsattes och landsförvisades endast 30 år gammal. I brist på alternativ ersattes han av sin farbror, som överårig och barnlös inte kunde erbjuda någon långsiktig dynastisk lösning. Därav kom det sig att en fransk marskalk med republikanska böjelser 1818 sattes på Sveriges tron, och först därefter har det blivit någorlunda stadga i både kungalängd och statsskick. 1809 års regeringsform var när den ersattes 1974 världens näst äldsta och hade tjänat landet väl under stora sociala och politiska omvandlingar, inklusive fyrståndsriksdagens avskaffande och den parlamentariska demokratis genombrott. Och Bernadotterna har fortsatt att efterträda varandra, den ene efter den andre, utan mord, krig eller revolutioner. De sexton regenterna från Gustav Vasa till Karl XIII hade en snittålder på 46 år då de dog, avsattes eller abdikerade. De sex Bernadotterna har i medel blivit 75 år gamla och samtliga har avgått med döden under stillsamma former. Carl XVI Gustaf, som redan fyllt 77, kommer att höja snittet ytterligare.

Nå, är Sveriges historia verkligen dess kungars, kanske någon frågar sig efter den bysantinska snabbspolning genom sekler. Ja, åtminstone i den meningen att Sveriges stökiga dynastiska historia haft betydelse för den politiska utvecklingen. Vi kan jämföra med Danmark där samma Oldenburgska furstesläkt regerat sedan 1448. Från 1513 har varannan kung hetat Christian och varannan Frederik i arton led fram till drottning Margrethe. Med endast tre undantag har son (eller dotter) efterträtt far, samtliga regenter har dött på tronen och ingen har lidit en våldsam död.

Kongeloven, Danmarks grundlag som befäste enväldet, var i kraft från 1665 till 1849, då den nu gällande infördes. Sverige har ändrat styrelseskick 1634, 1660, 1680, 1719, 1720, 1772, 1789, 1809 och 1974.

Man kan förvånas över att Sverige trots allt varit relativt förskonat från inbördeskrig och anarki. I gengäld kan de ständiga skiftningarna i styret ha bidragit till att skapa en politisk kultur präglad av förhandling. Vid varje konstitutionell brytpunkt har det funnits alternativ som upplevts mer hotande, vilket främjat kompromisslösningar. Historien har också bibringat en palett

"Och Bernadotterna har fortsatt att efterträda varandra, den ene efter den andre, utan mord, krig eller revolutioner."

Samordningspolitik: Ulf Kristersson och finske presidenten Sauli Niinistö. FOTO: CLAUDIO BRESCIANI/TT

EN LÅNG HISTORIA

av praktiska erfarenheter som gjort att svenska statsmän inte behövt gå till teoretiska traktater för att hitta underlag för analys och jämförelse. Det återspeglades tydligt hos 1809 års grundlagsfäder som försökte hitta en medelväg mellan kungligt enväld och den parlamentarism som prövats under frihetstiden. Viktigast var dock införandet av en mekanism för fortlöpande försiktig grundlagsrevidering. Tidigare regeringsformer hade utformats för evigheten och haft närmast sakrosankt karaktär. Nu hade man äntligen lärt sig att inget är beständigt. Regeringsformen 1809 formulerades därför som en hypotes om statsstyret som skulle kunna justeras i takt med tidens omskiftningar.

Men folket då, hur har det upplevt dessa omvälvningar och kan man tala om en svensk nation och om nationell identitet under de gångna femhundra åren? Det kan man visst, men det är inte helt lätt att ringa in vad det inneburit vare sig 1523 eller 2023.

Vår bild av folkliga identiteter i äldre tid formas i stor utsträckning av de källor som producerats av överheten, vilket påkallar vaksamhet. Men vi kan på goda grunder anta att de motiv och uppfattningar som formulerades av de styrande klasserna också projicerades till eller rentav reflekterade föreställningar i bredare folklager. I de fall det förelegat en tydlig diskrepans brukar det också avspeglas i källorna. Ett illustrativt exempel är religiösa föreställningar. Historiker är överens om att religionen varit en central del av människors föreställningsvärld. Det är också ett faktum att Sverige kristnades på några generationer och senare skiftade från katolicism till lutheranism på ännu kortare tid. Ingen av dessa genomgripande förändringar hade kunnat genomföras utan tryck ovanifrån. Men de hade inte lyckats om de inte också svarat mot attityder i de bredare folklagren.

Alltnog, hur såg då svenskheten ut under 1500- och 1600-talet? Detta har studerats av forskare som Jens Lerbom, Harald Gustafsson och mig själv. Lerbom talar om en "regnal" och en etnisk svenskhet. Regnalism är ett analytiskt begrepp för att beskriva den nationella identitetens politiska dimension i en tid då det inte fanns formaliserade medborgarskap. Den uttryckte en lojalitet mot kungen, riket och lagen, ibland bekräftad genom trohetsed. Den regnala identiteten sträcker sig långt ned i medeltiden.

Den etniska identiteten var och är mer intuitiv och därför svår-fångad. Den uppsaliensiske polyhistorn Olof Rudbeck den äldre (1630–1702) menade att olika folkslag kunde särskiljas genom: ursprung; språk; landet de bebor; lagar, ordningar, seder och regemente; kroppsbyggnad; hud- och hårfärg; kläder, vapen, husbyggnad och inredning. Det är som synes en rätt varierad uppsättning av framförallt kulturella faktorer som kunde studeras i varierande grad hos olika folkslag.

Den religiösa identiteten var stark och innerlig hos alla undersåtar och med reformationen ändrade den karaktär. Även om kristendomen har universella anspråk fick den lutherska konfessionen en nationell prägel av religionskrigen. Under 1600-talet var det vanligt att beskriva svenskarna som "Nordens Israel", Guds utvalda folk. Det är tveksamt om denna propagandabild även slog rot i bredare folklager, men den folkliga religiositeten kunde ha oförsonliga drag som visade sig exempelvis i häxförföljelserna.

När Carl Jonas Love Almquist 1838 dryftade den svenska fattig-

domens betydelse var den redan en mångsekelgammal trop. Sverige var ett kargt och svårkultiverat land i Europas periferi, men den omständigheten gav upphov till särskilda dygder hos de strävsamma människor som befolkade denna del av jorden, ansågs det. Flit, ärlighet, rättrådighet och pålitlighet, mod och rättsskänsla, frikostighet mot främlingar och strävan efter frihet var de horoskopdygder som tycktes prägla svensken. Naturligtvis säger de inte särskilt mycket och det är förmodligen svårt att hitta samhällen där sådana egenskaper inte värderats. USA har sina snarlika "Midwestern Values": *Work hard. Do right. Be nice. Stay humble.*

Men åtminstone fattigdomen och friheten var omständigheter eller förklaringsgrunder som inte låg helt nära till hands i alla samhällen. Det var ett faktum att Sydeuropa hade gynnsammare odlingsförhållanden och lättare producerade ett överskott. Och frihet fungerade inte som stridsrop ens i närliggande Danmark med sitt enväld och sin livegenskap.

Under lejonparten av de senaste femhundra åren var Finland en integrerad del av Sverige. Undersåtarna lydde under samma

lagar och hade samma rättigheter och skyldigheter på bägge sidor av Ålands hav. Samtidigt fanns uppfattningen att finnarna var ett annat folk, en annan "nation", än svenskarna, men det påverkade inte samhörigheten. Finnarna var lika lojala och pålitliga skattebetalare och soldater som svenskarna, och det var vad som i grunden räknades. Därför var riksklyvningen 1809 en förödande händelse i det svenska medvetandet, men den hade sina goda följder.

"Men folket då, hur har det upplevt dessa omvälvningar och kan man tala om en svensk nation och om nationell identitet under de gångna femhundra åren?"

Segern vid Poltava var en katastrof för Ryssland och en välsignelse för Sverige, skrev Aleksandr Solzjenitsyn i *Gulag-arkipelagen*. För Ryssland ledde det till sekler av konflikter, despotism och krig. För svenskarna inne-

bar det tvärtom att man tappade lusten att kriga, riktade krafterna inåt och utvecklades till ett av de mest blomstrande och fria folken i Europa.

Iakttagelsen kan ha sina poänger men kronologin är fel. Först när Finland förlorades kunde denna mentala kursändring göras. Unionen med Norge lindrade fantomsmärtorna något, men Sverige fick nu inrikta sig på att vara en god granne i Norden och inte fåfängt sträva efter en plats vid stormakternas bord. Med riksklyvningen undslapp Sverige en finsk självständighetsrörelse, som sannolikt kunnat uppstå under 1800-talet. Det höll också Sverige utanför både första och andra världskriget. I solidaritet med det gamla broderfolket avlät Sverige däremot ingen neutralitetsförklaring under vinterkriget och avstod stora delar av sin militära arsenal till Finland.

Av tradition förlägger nyvalda regeringschefer i Sverige alltid sitt första bilaterala utlandsbesök till Finland och tvärtom. Ländernas samordnade utrikespolitik visade sig både inför EU-inträdet och vid ansökningarna till Nato. Detta är talande exempel på hur även gammal historia har betydelse, hur mycket vi än försöker intala oss motsatsen. Historien lär oss också att Sveriges välstånd är ett sentida fenomen, men att det föregåtts av och haft som förutsättning en lagstyrd och rationell statsbyråkrati. Både det ena och det andra stämmer till eftertanke i en tid då samhällsbygget åter tycks på väg att omförhandlas.

Jonas Nordin är professor i bok- och bibliotekshistoria vid Lunds universitet.

Demokratin tog sin tid

Den svenska demokratin växte fram under en lång process. När den allmänna rösträtten infördes fanns väl fungerande institutioner sedan länge på plats.

Av Tommy Möller

Historieskrivning handlar om makten över vårt kollektiva minne. Vad ska lyftas fram och hur? Inte sällan blir vår egen tids värderingar och referensramar styrande för urval och perspektiv. Vår historiska självförståelse kan då bli skev.

Ett exempel på det är när Sverige för två år sedan firade den allmänna rösträttens hundraårsjubileum. Fokus låg helt på den kvinnliga rösträtten. Och visst, självklart var detta en viktig händelse, framförallt rent principiellt eftersom en ordning där halva befolkningen utesluts från vallokalerna på grund av könstillhörighet knappast kan kallas demokratisk.

Men på den tiden som rösträttsstriden pågick kallades den kvinnliga rösträtten för "den lilla rösträttsfrågan". Den stora och avgörande frågan gällde rösträttsreglerna till den första kammaren.

När den första rösträttsreformen genomfördes 1907/09 – då i stort sett alla vuxna män fick rösträtt till andrakammarvalet – lyckades högerledaren och statsministern Arvid Lindman inte bara få till stånd ett proportionellt valsystem som säkerställde att högern även framgent skulle få inflytande trots att vänstersidan rimligen skulle vara i klar majoritet, han lyckades också, trots betydande eftergifter, slå vakt om den graderade rösträtten till första kammaren. I motsats till "den lilla rösträttsfrågan" handlade detta om de framtida maktförhållandena mellan partierna (kvinnorna förväntades rösta som sina män).

I och med att den graderade rösträtten avskaffades 1918/19 ökade vänsterns möjligheter att bedriva en radikal reformpolitik dramatiskt. Detta var det emellertid ganska tyst om vid hundraårsfirandet.

När demokratin firade hundra år förmedlades även en bild av att Sverige i och med författningsreformen 1918/19 i ett steg gick från autokrati till demokrati och att det därefter var frid och fröjd. Men demokratin infördes inte över en natt, och den fick en skakig inledning.

Demokratin växte fram genom en utdragen process, med upp- och nedgångar, som påbörjades långt innan rösträttsstriden tog fart i slutet av 1800-talet.

Tekniskt sett kan naturligtvis ett demokratiskt styrelseskick införas med ett enkelt beslut över en natt men för att det ska fungera någorlunda väl och vara motståndskraftigt mot olika former av hot och utmaningar krävs en gynnsam demokratisk jordmån. Dels i form av etablerade och effektiva institutioner, dels en politisk kultur med ett starkt civilsamhälle.

Sveriges politiska historia visar upp ett dubbelt och motsä-

gelsefullt arv: å ena sidan en långvarig tradition med lokal självstyrelse, å andra sidan en stark och effektiv centralmakt.

Den svenska centralmakten blev stark under 1600-talet. Stormaktstidens krigföring var resurskrävande vilket tvingade fram effektivare institutioner med en fast struktur. Det inrättades befattningar som landshövdingar, ståthållare, kronofogdar, länsmän och häradsskrivare. Den moderniserade statsmakten gjorde det möjligt att driva in skatter och rekrytera manskap till kriget.

Men trots en stark centralmakt och medföljande överhetstradition har det svenska folket aldrig varit utsatt för riktig despoti. "Svearna äga att taga konung och likaså att vräka", heter det i Äldre Västgötalagen. Kungarna har regerat på undersåtarnas mandat.

Och vid sidan av den starka centralmakten har det alltså funnits en stark lokal självstyrelse med rötter tillbaka i den tidiga medeltiden. Runt om i landet fanns lokala institutioner som ting, härader och sockenstämmor. Vid en internationell jämförelse hade den svenska allmogen ett unikt inflytande eftersom bönderna genom ståndsprincipen var representerade i riksdagen. Feodalismen fick aldrig något starkt genomslag i Sverige. Adelns makt var förvisso stor, särskilt före Karl XI:s reduktion, men den dominerade inte på samma sätt som i andra europeiska länder. Frånvaron av livsegenskap gjorde Sverige till ett avvikande land.

Utan tvekan fanns det väl fungerande institutioner på plats när Sverige införde allmän rösträtt.

Införandet av tryckfrihetsförordningen 1766 var ett första steg. Förordningen innebar möjlighet till "en obehindrad inbördes upplysning" samt rätt för alla att ta del av offentliga handlingar. Innan dess var det vanligt med censur och arkiven hemliga. Statsvetarprofessorn Pontus Fahlbeck, expert på frihetstiden, har beskrivit situationen innan tryckfrihetsförordningen infördes: "Hela statslivet var insvept i en slöja av hemlighet, som ingen fick lyfta. Ännu mindre var kritik mot offentliga angelägenheter tillåten." De styrande hattarna censurerade systematiskt skrifter som de ogillade. Exempelvis fick mösspartiets Anders Nordencrantz veta att tryckfriheten inte gällde honom och andra likasinnade. Många böcker passerade inte censorernas stränga granskning. Ett uppmärksammat fall var Peter Forsskåls *Tankar om den borgerliga friheten* som först godkändes – för att senare dras in av kanslikollegiet.

I slutet av frihetstiden hade censurmotståndarna vind i seglen. När 1766 års tryckfrihetsförordning infördes hade systemet blivit alltmer dysfunktionellt. Men tryckfriheten blev hårt beskuren >>

EN LÅNG HISTORIA

Hjalmar Branting vid fanorna.

FOTO: TT

under det gustavianska enväldet och först genom 1810 års tryckfrihetsförordning kunde tryckfriheten återerövas.

Tryckfriheten var således en avgörande förutsättning för att demokratiseringsprocessen senare under 1800-talet kunde inledas. Viktig var också 1809 års regeringsform som byggde på maktdelningsläran. Den nya regeringsformen var naturligtvis inte demokratisk, långt därifrån, men ett viktigt motiv var att begränsa kungens makt. Erfarenheterna av det gustavianska enväldet förskräckte, men det gjorde också frihetstidens otyglade ständervälde som urartade och ledde till Gustav III:s statsvälvning. Maktdelningsprincipen hade vid denna tid fått ett stort genomslag i den konstitutionella debatten i omvärlden; Montesquieus grundtanke var att all maktutövning – oavsett om den utövas av enväldshärskare eller en folkrepresentation – tenderar att leda till maktmissbruk och korruption om den inte balanseras av någon form av motmakt.

Riksdagens ställning blev starkare efter att den nya regeringsformen införts. Förutom att kungen delade den lagstiftande makten med riksdagen hade den kvar makten över beskattningen och dessutom fick riksdagen nu en kontrollerande funktion gentemot såväl statsråden som statsförvaltningen. Statsråden var formellt kungens rådgivare och kungen behövde inte riksdagens godkännande när de utsågs, men statsråden var konstitutionellt ansvariga för sina råd och kunde ställas till svars av riksdagen. Författningen krävde dessutom att kungen rådgjorde med statsråden innan beslut fattades. Det fanns således ett konstitutionellt embryo till parlamentarism i 1809 års maktdelningskonstruktion: eftersom kungen i betydande utsträckning var beroende av riksdagens stöd fanns det starka skäl för regenten att rekrytera statsråd som stod på god fot med riksdagen.

En minst lika viktig reform inträffade ett drygt halvsekel senare när representationsreformen genomfördes 1866. En föråldrad representationsprincip av korporativt slag ersattes då av en modern tvåkammarriksdag. Reformen syftade inte till att demokratisera representationen – ytterst få hade rösträtt – men en viktig grundlades för den demokratiseringsprocess som påbörjades efter

tvåkammarriksdagens införande. Reformens motståndare befärade att konsekvenserna oundvikligen skulle bli parlamentarism. Louis De Geer, upphovsmannen bakom reformen, försökte lugna kritikerna. Han såg representationsreformen som en nödvändig modernisering. Motivet var att få till stånd en effektivare riksdag som dessutom bättre återspeglade befolkningssammansättningen. Så blev det förvisso, men det skulle också visa sig att De Geers motståndare fick rätt. I reformens kölvatten växte det moderna partiväsendet fram, trycket på rösträttsreformer tilltog liksom kraven på ett ökat inflytande för riksdagen på kungens bekostnad.

Men utvecklingen mot demokrati var inte spikrak. Tryckfrihetsförordningen upphävdes alltså i praktiken av Gustav III, och trots maktdelningen och riksdagens ökade makt följde efter Karl XIV Johans tillträde 1818 period som har kallats "allernarådets tid". Den nye regenten var mer drivande än vad regeringsformen egentligen tillät. En av hans första åtgärder var exempelvis att inskränka just tryckfrihetsförordningen. Regeringen – det vill säga kungen – gavs rätten att annullera tidningar som ansågs missbruka det fria ordet. Inskränkningen var grundlagsvidrig rent formellt eftersom den trädde i kraft efter endast ett beslut – liksom nu krävdes två likalydande beslut med mellanliggande val för att grundlagen skulle ändras. Att det gick att kringgå denna regel sammanhängde med bristen på en konstitutionell kultur.

Förutom fungerande institutioner måste det alltså även finnas en demokratiskt gynnsam politisk kultur, där ett starkt civilsamhälle är ett framträdande drag, för att demokratin ska fungera och bli beständig.

Även det var fallet i Sverige. Men trots en demokratisk folkrörelsetradition genom den lokala självstyrelsen kännetecknades 1800-talet länge av en apolitisk kultur. Inget annat folk på samma utvecklingsnivå var lika politiskt indifferent som det svenska under denna tid, enligt Herbert Tingsten. Ytterst få hade rösträtt i riksdagsvalen, och valdeltagandet var lågt. I 1872 års val var ungefär 200 000 personer röstberättigade och med ett valdeltagande på 20 procent innebar det att riksdagen utsågs av cirka 40 000 personer.

Den apolitiska kulturen präglade också de kommunala valen. Av den femtedel av befolkningen som var röstberättigad i slutet av 1800-talet deltog endast 10 procent. I de första valen på 1860-talet låg valdeltagandet på runt 3 procent.

Det finns en psykologisk förklaring till passiviteten: en upplevelse av meningslöshet. Den graderade rösträtten i de kommunala valen innebar en vanmakt för det stora flertalet. Förmögna personer kunde disponera tre- eller rentav fyrsiffriga röstetal. Dessutom var kommunernas verksamhet ytterst begränsad, så hur valen utföll spelade egentligen inte så stor roll.

Men det är också viktigt att erinra om den förhärskande ideologi som genomsyrade Sverige under 1800-talet: i den lära som predikades av kyrkans företrädare, och som var tillgänglig för den breda allmänheten genom Martin Luthers berömda hustavla, betonades förnöjsamhet och lydnad. Man skulle vara nöjd med sin lott och respektera den andliga och världsliga överheten. Tron på helvetet var ett kraftfullt pedagogiskt hjälpmedel. Fatalismen och en diffus tro till de härskande var utbredd.

*"Vissa önskade
en statskupp, och
förberedde sig för en
sådan. Kungen var
dock lojal med den nya
ordningen och blev i
praktiken en garant
för demokratin."*

Tryckfrihetsfiende: Karl XIV Johan.

FOTO: ALAMY

Gustaf V vädjade till högern att ge upp kampen mot demokrati.

FOTO: ALAMY

När det under senare delen av 1800-talet växte fram stora och välorganiserade folkrörelser som väckelserörelsen, nykterhetsrörelsen och så småningom arbetarrörelsen förändrades sakta men säkert den politiska kulturen. De stora folkrörelserna mobiliserade och engagerade människor från de lägre samhällsklasserna. Till väckelse- och nykterhetsrörelsen sökte sig framförallt lägre medelklass och övre arbetarklass som exempelvis bönder, småföretagare och yrkesskickliga arbetare. Förutom att dessa rörelser genom personlig övertalning försökte påverka människor att börja ett nytt liv, bedrevs också allmänpolitisk verksamhet. Man försökte påverka statsmakterna genom opinionsbildning och innan de politiska partierna bildats fungerade dessa folkrörelser som en sorts valorganisationer. Påverkansarbetet var framgångsrikt: i början av 1900-talet var en fjärdedel av riksdagsledamöterna medlemmar i frikyrkorörelsen och en klar majoritet var nykterister.

Dessa rörelser representerade en annan solidaritet än den dittills förhärskande: den vertikala solidariteten i det gamla bondesamhället ersattes av en horisontell solidaritet i församlingen respektive nykterhetslogen. I dessa jämlika miljöer lärde sig människor att säga emot de gamla auktoriteterna. Men också de demokratiska arbetsformerna: att delta i sammanträden, argumentera och votera, skriva protokoll och foga sig i majoritetsbeslut.

På 1880-talet bröts den politiska apatin: i det extra val som ägde rum 1887 under tullstriden fördubblades valdeltagandet, 48 procent gick och röstade i detta val. Röstströmmen fick luft under

vingarna. Liberaler och socialdemokrater drev på. Bland moderata högermän växte en insikt fram att det var en tidsfråga innan den allmänna rösträtten var ett faktum. I det läget gällde det, menade exempelvis Lindman, att ta initiativet och få till stånd en rösträttsreform som givet förutsättningarna var så acceptabla som möjligt sett ur högerens perspektiv.

Lindmanregeringens reform var tänkt att sätta punkt för demokratiseringsprocessen. Så blev det inte. För de båda vänsterpartierna var denna reform bara ett första steg på vägen. Under ett växande folkligt tryck och ett överhängande hot om revolution gav Lindman och förstakammarhögerens ledare Ernst Trygger till slut vika och accepterade regeringen Edéns stora författningsreform 1918. Men det var först efter att Gustaf V – som oroligt blickade ut över Europa där monarkier gått i graven i krigets kölvatten – vädjat till högerledarna att ge upp motståndet.

Väl på plats fungerade demokratin så småningom någorlunda väl, även om den var skör i begynnelsen och regeringskriserna stod som spön i backen. Långtifrån alla hade accepterat författningsreformen. Vissa önskade en statskupp, och förberedde sig för en sådan. Kungen var dock lojal mot den nya ordningen och blev i praktiken en garant för demokratin. Genom hans agerande pacificerades den antidemokratiska opinionen.

Varken vägen till demokrati eller demokratins första tid var med andra ord helt oproblematiske.

Tommy Möller är professor i statsvetenskap vid Stockholms universitet.

I fädernas spår

Långsiktigt verkande faktorer har format Sveriges ekonomiska utveckling.
Äldst av dem är brukskulturen.

Av Anders Johnson

I den ekonomisk-historiska forskningen talar man om "spår-bunden utveckling", vilket innebär att det finns långsiktigt verkande faktorer, institutioner, som på gott eller ont formar det regionala eller lokala företagsklimatet. Dessa institutioner utgörs av juridiska och informella regelverk som påverkar människors möjligheter och motivation att utbilda sig, arbeta, uppfinna, spara, investera samt starta och driva företag.

Det tydligaste exemplet på spår-bunden utveckling är den ekonomiska utvecklingen i Nordamerika och Latinamerika. Institutionerna i norr formades av Storbritannien, och i någon mån av Nederländerna, som var drivande i den kapitalistiska revolutionen, medan Latinamerikas institutioner formades av Spanien och Portugal.

Sveriges ekonomiska utveckling har präglats av sex sådana spår. Det äldsta är bruksspåret som har rötter till Gustav Vasa. Järn- och stålindustrin utgjorde länge ryggraden i den avancerade delen av det svenska näringslivet. Gustav Vasa ville öka förädlingsgraden innan järnet exporterades och lät därför inrätta statliga kronbruk där tackjärnet omvandlades till stångjärn.

Det fordrades enorma mängder skogsråvara för gruvstötter, gruvkonster (pumpar, stegar, stånggångar etcetera), tillmakning (eldning i gruvan för att få berget att spricka) samt för att framställa det träkol som användes som bränsle i hyttor och smedjor. Träkol kunde inte transporteras längre än en till två mil utan att smulas sönder. Varje produktionsanläggning behövde därför egen skog.

Detta ledde till att produktionen spreds på tusentals platser runt om i landet. Bergsbruket involverade människor i alla samhällsklasser på landsbygden och i städerna. Det skapade en stor geografisk spridning av ekonomiska och tekniska erfarenheter, liksom internationella kontakter, vilket lade en bra grund för det industriella genombrottet. "Järn bryter bygd", som Erik Gustaf Geijer konstaterade.

Många industrier inom andra branscher, bland annat verkstad och kemi, baserades på den kompetens som hade byggts upp inom bruken. När järnindustrin gick tillbaka kunde deras skogstillgångar istället utnyttjas av en expanderande skogsindustri, enligt principen "vi sjunker med järnet men flyter på träet".

En annan effekt av bruksnäringen var den höga nivån på svensk naturvetenskap under 1700- och 1800-talen. Sverige fick fram flera framstående mineraloger och kemister. Detta medförde bland annat att ett tjugotal grundämnen upptäcktes av svenskar åren 1735–1895.

Bruksföretagens isolerade läge gjorde att de fick svara för all

lokal samhällsservice. Detta gav upphov till en lokal "bruksanda" som ofta har haft en hämmande effekt på företagsklimatet eftersom ett företag så totalt dominerade allt liv på orten. Den tyske författaren Hans Magnus Enzensberger konstaterade i *Dagens Nyheter* 1982: "Man måste vara döv och blind för att inte känna igen det moderna svenska välfärdssamhällets grogrund i denna patriarkaliska utopi."

Det andra spåret i svensk näringslivshistoria är saluslördsspåret, som utgör motsatsen till bruksspåret. Saluslördsen växte fram i regioner som hade mindre goda naturförutsättningar för livsmedels- och råvaruproduktion. Här var bönderna tvungna att som bisyssla utveckla andra näringar: träslöjd i Göinge, trådsmed i Gnosjö, textil och gårdfarihandel i Sjuhäradsbygden, stilmöbler i Lindome och Östervåla, skinn i Malung, lin i Hälsingland och Nolaskogs samt en mångsidig saluslörd i Siljansbygden. Både männen och kvinnorna var ofta engagerade i slöjddandet.

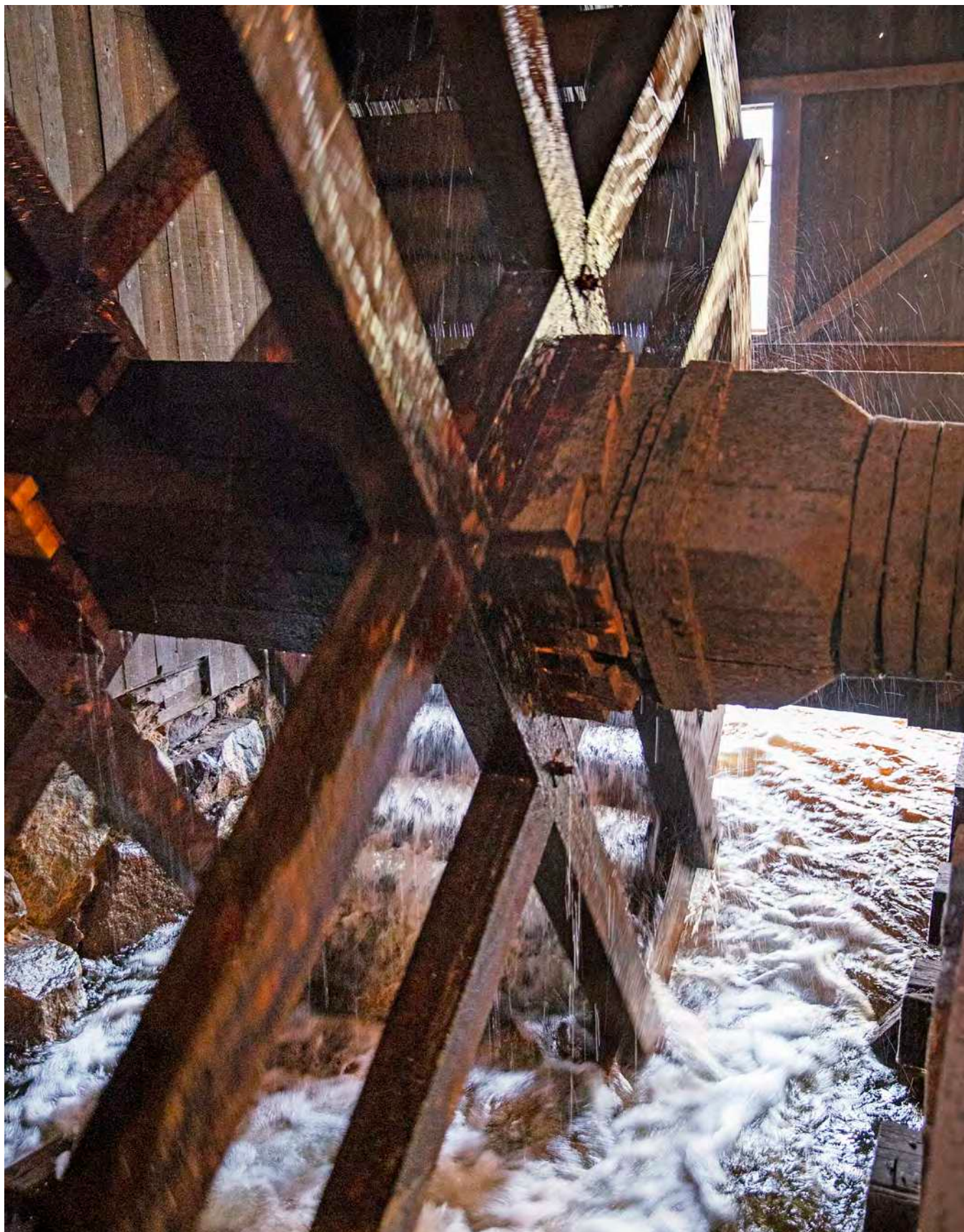
Det fanns också en annan faktor som gjorde att småföretag här fick ett särskilt utrymme: Det saknades storjordägare, bergsmän och brukspatroner som kunde generera det kapital som behövdes för att utvidga jordbruket eller etablera nya industrier och därigenom suga upp arbetskraftsoverskottet.

Saluslördsen fick ett uppsving under andra halvan av 1700-talet för att nå en kulmen på 1840-talet. Ur denna näring växte det på sina håll fram en fabriksindustri under 1800-talet. Det finns ett klart samband mellan de mest utvecklade saluslördsområdena i Götaland och Svealand omkring 1850 och de regioner utanför storstads- och universitetsregionerna som har haft den mest positiva befolkningsutvecklingen 1968–2000, alltså efter att industri-sysselsättningen nådde sitt maximum.

Många saluslördsbygder har haft en stark lågkyrklig väckelse-rörelse. Mest känt är sambandet mellan väckelse och företagsamhet i de västra delarna av Jönköpings län (Finnveden). Men det återfinns även i till exempel Närke, Västerbotten och norra Ångermanland. Sålunda skaldade Alf Henrikson 1959: "Vanliga svenska folket är baptister i Örebro. Det är duktigt att köpa och sälja samt starkt i sin kristna tro."

Det är inte en stark kristen eller annan tro i sig, eller en stark religiös organisering, som har bidragit till det gynnsamma företagarklimatet. Den stränga och slutna læstadianismen i Norrbotten eller schartauanismen i Bohuslän har exempelvis inte befrämjat företagsamheten. Förklaringen ligger istället i de för-samlingsmiljöer som präglas av öppenhet och nätverksbyggande. >>

EN LÅNG HISTORIA

Drev på utvecklingen.

FOTO: LENA GRANEFELT/ENGELSBERGS ARKIV/NORDSTJERNAN AB

Gustaf Dalén betraktar sitt verk.

FOTO: TT

Därtill tenderade frikyrkoförsamlingarna att överskrida den sociala skiktningen, vilket minskade klassbundenheten. Motsättningen mellan arbete och kapital blev inte lika hård när företagare och arbetare tillhörde samma församling. Det blev då lättare för en anställd att bli företagare.

Kyrklighetens skilda karaktärer får en intressant belysning i Småland. Jönköpings län (länsbokstav F, som i frikyrklighet) kom att präglas av en folkrörelseanda som gynnade företagande. Kronobergs län (G, som i gammalkyrklighet) och Kalmar län (H, som i högkyrklighet) kom att präglas av konservativa värderingar, stränghet och slutenhet som inte gav upphov till företagsbefrämjande sociala nätverk.

Det tredje spåret är snillespåret som grundades under "entreprenörernas halvsekel", alltså tiden från näringsfrihetens införande 1864 till första världskrigets utbrott 1914. Det var en period präglad av en liberal ekonomisk politik och en snabb ekonomisk utveckling, både i Sverige och internationellt. Det rädde fri in- och utvandring i hela Europa (utom Ryssland). Den internationella handeln växte och de internationella kapitalrörelserna var omfattande.

En rad hinder för företagandet var nu avskaffade och på de flesta marknader hade ännu inga nya storföretag eller ägargruppe-

ringar fått en dominerande ställning. Samtidigt gick den tekniska utvecklingen mycket snabbt. Allt detta bidrog till att det uppstod ett tidsfönster av möjligheter för enskilda entreprenörer och uppfinnare att introducera nya innovationer inom en rad branscher.

Det är under denna period som flera av våra snilleindustrier etablerades, alltså företag som grundades på en svensk uppfinning eller konstruktionsförbättring: Gustaf Daléns fyrssystem, Gustaf de Lavalns separatorer och ångturbiner, Lars Magnus Ericssons telefoner, Oscar Kjellbergs elsvetsning, Jonas Wenströms elektrotekniska uppfinningar och Sven Wingquists kullager. Nu växte också ett par viktiga ägardynastier fram: Bonnier, Johnson och Wallenberg.

Brukspatronen i Lesjöfors, Gerard De Geer, skrev i boken *Sveriges andra stormaktstid* 1928:

"Våra tändstickor, kullager, telefoner och separaatorer bära det svenska namnet på ryktets vingar, alldeles som förr våra segrar på slagfälten. Om vår namnkunnighet förr var begränsad till norra Euaropa, är den nu universell. Det finnes knappast en större stad över hela vårt jordklot, där man icke på en av de ledande gatorna återfinner SKF-skylden. Agaljuset vägleder sjöfarten från Magellans sund till Asiens nordostkust. De svenska tändstickornas underbara segertåg över jordklotet har gjort det svenska namnet mer känt än våra arméers fälttåg under 17:e århundradet."

Företag och ägargrupper grundade under entreprenörernas halvsekel utgör fortfarande ett viktigt inslag i det svenska näringslivet. Detta har både en negativ och en positiv sida: Det är en brist att så få stora, jobbskapande företag har växt fram i Sverige, framförallt efter 1970. Men å andra sidan visar vår företagsstruktur på företagens förmåga att

hela tiden anpassa sig och utvecklas när omvärlden förändras. Inte minst imponerande är Ericsson, det enda telekomföretag i världen som var stort under den elektromekaniska eran (ja, faktiskt redan under de manuella telefonväxlarnas tid), och som med framgång har klarat två fundamentala teknikrevolutioner, det elektroniska genombrottet och övergången till mobiltelefoni.

Det fjärde spåret är handelsspåret. Handeln hade länge en relativt låg status inom politik, akademi och i den allmänna debatten. Bodknoddar och krämare ansågs inte lika högtstående som fabriker och ingenjörer, och Sverige ansågs inte som någon

särskilt framstående handelsnation.

Det kanske var just det låga anseendet som gjorde att flera av efterkrigstidens mest framstående entreprenörer var verksamma inom handeln. Entreprenörskap var nämligen inte något fenomen som stod i centrum för samahällsdebatten under rekordåren. Den nydanande men oberäknelige entreprenören, som bygger upp en stor verksamhet från noll, ansågs av de flesta tillhöra ett passerat utvecklingsstadium.

"Motsättningen mellan arbete och kapital blev inte lika hård när företagare och arbetare tillhörde samma församling. Det blev då lättare för en anställd att bli företagare."

EN LÅNG HISTORIA

Efterkrigstiden kom istället att präglas av en teknokratisk syn på ekonomisk utveckling. Framtiden tillhörde de stora företagen med sina professionellt skolade ledningar. Politikens uppgift blev nu inte att gynna entreprenörskap utan att skapa expansionsmöjligheter för de etablerade företagen. Även de ledande nationalekonomerna betonade teknikfaktorns betydelse för tillväxten. Inom denna disciplin dominerade den entreprenörlösa, neoklassiska teorin.

Eftersom varken politiker eller akademiker intresserade sig för handelsbranschen var det just här som besvärliga entreprenörer kunde ta sig fram: Erling Persson med H&M, Ingvar Kamprad med Ikea, Per-Olof Ahl med Kappahl och, lite senare, Olof Stenhammar med OM-Gruppen.

Visst motarbetades dessa handelssnillen av leverantörer och konkurrenser. Och förvisso avrättades Erling Persson på 1970-talet av börshäfen från att introducera H&M på börserna – handelsföretag saknade substans och var därför inte börsfärdiga. H&M blev med tiden börsens högst värderade företag, och handelssnillena har blivit vår tids företagshjältar.

Det femte spåret är migrationsspåret. Invandrare har under alla epoker sedan medeltiden, i alla delar av landet och inom alla samhällsområden haft stor betydelse för Sveriges utveckling. Före 1945 utgjorde andelen utlandsfödda visserligen bara någon enstaka procent av befolkningen, men många av dem utgjorde viktiga katalysatorer för utvecklingen.

Även här var Gustav Vasa en föregångare. Han rekryterade flera experter, framförallt tyskar för att utveckla järn- och stålindustrin, handeln och andra näringar. Under 1600-talet blev invandrare från Nederländerna det mest dynamiska inslaget i näringslivet. Den mest kände var Louis De Geer. Under 1700-talet avtog invandringen från Nederländerna. Istället ökade den brittiska invandringen, framförallt av skottar. Göteborg framstod alltmer som Sveriges port mot omvärlden. Här möter vi namn som Campbell, Carnegie, Chalmers och Chapman.

Under den gustavianska tiden i slutet av seklet kom Sverige att orientera sig kulturellt mot Frankrike, vilket ledde till en invandring av bland annat konstnärer och arkitekter. I slutet av 1700-talet blev det tillåtet för mosaiska trosbekännare att invandra, vilket fick betydelse för Sveriges ekonomi under det följande seklet. Under 1800-talet sökte sig många driftiga invandrare från olika länder till Sverige, framförallt efter passivångets avskaffande 1860.

Under första världskriget återinfördes passivång, och Sverige förde fram till 1945 en restriktiv invandringspolitik. Men vi tillfördes många internationella impulser genom cirka 200 000 återvändande svensk-amerikaner. Efterkrigstidens stora arbetskraftsinvandring var en förutsättning för den svenska industrins snabba expansion på världsmarknaderna.

Det sjätte och sista spåret är samförståndsspåret. Även här finns naturgeografiska förklaring-

ar. Ett viktigt element i den svenska samhällsmodellen är en tradition av relativt låg konflikt-nivå i samhället och en strävan efter samförstånd: låg befolkningstäthet (kampen om mark inte lika viktig, svårt att samla och förflytta stora människomassor vid uppror), kallt klimat (stora uppror fordrar mer värme), geografiska barriärer

(inget naturligt genomgångsområde för främmande arméer) och perifer belägenhet (den etniska och kulturella homogeniteten bevarades längre). Historikern Eva Österberg skriver i *Tänka, tycka, tro – svensk historia underifrån* 1993:

”Den ideologi som inramade dialogen mellan statsmakt och folk pendlade hela tiden mellan hierarki och ömsesidighet, ordergivning och förhandling. På järnrumpor i tingshus och sockenstugor satt bönderna, lika envist som fackpamparna vid sitt förhandlingsbord. Blodiga uppror, vilda strejker och regeringskupper har under många århundraden inte varit svenskarnas vanliga väg. [...] Det har varit en politisk kultur som är mindre spektakulär än den franska revolutionens våldsamma drama. En förhandlingskultur snarare än en handlingskultur. Den kan verka småstir på den som älskar grandiosa visioner. Men den har sparat liv.”

Den inte varit svenskarnas vanliga väg. [...] Det har varit en politisk kultur som är mindre spektakulär än den franska revolutionens våldsamma drama. En förhandlingskultur snarare än en handlingskultur. Den kan verka småstir på den som älskar grandiosa visioner. Men den har sparat liv.”

Det tydligaste exemplet i modern tid på den svenska samförståndsandan är Saltsjöbadsavtalet mellan SAF och LO från 1938. Svensk arbetsmarknad har sedan dess, med vissa smärre undantag, präglats av ordnade förhållanden och ett ömsesidigt ansvarstagande.

Denna anda av ansvarstagande har underlättat genomförandet av påfrestande strukturreformeringar. Dåvarande LO-ordföranden Karl-Petter Thorwaldsson var sannerligen inte representativ för den svenska fackföreningsrörelsen när han, i protest mot nedläggningen av Findus fabrik i Bjuv, våren 2016 skandera-de ”Inte en ärt ska flytta till Tyskland”. Tvärt om har de svenska fackföreningarna varit betydligt mer öppna för omstruktureringar än vad som är fallet i Frankrike och många andra länder. Här ligger en viktig förklaring till att många svenska storföretag har lyckats genomföra genomgripande omvandlingar.

Gustaf V lär ha sagt till den tyske kejsaren: ”Mina socialdemokrater är i varje fall bättre än dina.” Jag är övertygad om att många svenska företagsledare har sagt, eller i varje fall tänkt, när de har mött utländska kolleger: ”Mina fackföreningsledare är i varje fall bättre än dina.”

Anders Johnson är skriftställare.

FOTO: TT

”Många industrier inom andra branscher, bland annat verkstad och kemi, baserades på den kompetens som hade byggts upp inom bruken.”

FOTO: ALAMY

Vasajubel förr och nu

500-årsjubileet av Gustav Vasa har inte mötts av någon större entusiasm. Historien visar att det har gått upp och ned med intresset under århundradena.

Av Åsa Karlsson

I år är det 500 år sedan Gustav Vasa valdes till kung i Strängnäs den 6 juni 1523. Valet skedde efter flera års uppror och krig mot unionskungen Kristian II. Händelseförloppet är nog fortfarande bekant för många svenskar genom till exempel sådana evenemang som Vasaloppet som återkopplar till en händelse under upprorsåren. Det var 1521 som den unge adelsmannen Gustav Eriksson Vasa begav sig till Dalarna för att söka stöd för sin resning mot kungen. Enligt berättelserna jagades han av kungens soldater och gav sig iväg på en vådlig skidfärd som slutade i Sälen där han, upphunnen av två dalkarlar, vände tillbaka till Mora.

Årtalen 1521 och 1523 är intressanta eftersom de båda har använts när kungen har firats. I år är det just kungavalet 1523 som står i centrum, kanske på grund av pandemin som hindrade ett jubileum 2021, men kanske också därför att vår nuvarande regent Carl XIV Gustaf firar 50 år på tronen.

500-årsjubileet har dock inte mött riktigt lika stor entusiasm som när man firade 400 år av samma händelser. Något storskaligt firande i statlig regi har inte dragits igång utan regeringen uttryckte för några år sedan en allmän rekommendation att detta var något som kulturarvsmyndigheterna fick ta hand om. Det har resulterat i att några uppmärksammar jubileet, men de flesta inte. En privat initiativtagare, som kommer att genomföra ett återskapande av intåget i Stockholm midsommaren 1523, har i en debattartikel beklagat detta ointresse. Även om artikeln är lite överdriven för att understryka poängen, så fångar den ändå en grundläggande känsla kring jubileet.

Något statligt sammanhållet firande har inte dragits igång, om man jämför till exempel med *Märkesåret 1809* som var ett regeringsprojekt för att markera 200-årsminnet av att Sverige och Finland 1809 gick skilda vägar efter 600 år. På samma sätt fick Sveriges riksdags demokratijubileum *Fira demokratin!*, som genomförde 2018-2022 stor uppmärksamhet. Avsikten med min artikel är inte att beklaga bristen på firande i år, utan snarare att fundera över hur man hyllat Gustav Vasa vid tidigare tillfällen, och varför det inte är så omfattande den här gången. Jag gör inte anspråk på att ha svaret på den frågan, men hoppas kunna väcka några funderingar hos läsaren. När årets firande är till ända blir det dags för forskarna att analysera hur jubileet egentligen gestaltade sig och vad som firades.

Att Gustav Vasa har firats många gånger är naturligtvis inte så förvånande. Det första stora jubileet hölls faktiskt redan 1621. I slutet av 1620 tillkännagavs att man skulle fira att Gustav Vasa blivit vald till dalkarlarnas hövitsman 1521 och att firandet skulle gå

av stapeln under tre månader. Det var således händelserna 1521 som stod i centrum, och inte kungavalet 1523, och detta blev normerande även för kommande jubileer. Firandet skulle gälla både den politiska och den religiösa händelseutvecklingen, med betoning på den senare.

I Gustav II Adolfs förordning som förkunnade jubelfesten får man veta vem det är som ska firas: "hjälten i helig äminnelse, Gustaf I, Sveriges Konung, som djärvt och lyckosamt grep sig an verket och den 21 januari 1521 började befria det förtryckta fäderneslandet genom att fördriva tyrannen kung Christian II." Valet att högtidlighålla 1521 är begripligt i denna politiska kontext, men det blir lite svårare att förstå den andra delen av förordningens förklaring: "Gud använde vår förutnämnde farfar som ett redskap att rensa bort det papistiska mörkret ur landet". Det är Carl Axel Aurelius som i sin utmärkta bok *Luther i Sverige* (2015) har beskrivit detta. Att lyfta fram 1521 som ett viktigt årtal i reformationens historia i Sverige kan tyckas lite märkligt med tanke på att det var på riksdagen i Västerås 1527 som de första besluten togs att bryta med katolska kyrkan.

Ännu märkligare blir det när man blickar ut över det protestantiska Europa och det firande av reformationen som genomfördes på många håll. I augusti 1617 hade ett flertal furstar tagit initiativ till ett gemensamt protestantiskt firande av 100-årsminnet av att Luther spikade upp sina teser i Wittenberg den 31 oktober 1517. Firandet sågs som ett sätt att ena den protestantiska världen och man var därför angelägen om att så många länder som möjligt skulle delta. Ett land som nappade på detta var Danmark där ett predikotätt firande genomfördes.

Kyrkan i Sverige kan knappast ha varit omedveten om dessa händelser, men man valde att ställa sig utanför med argumentet att Sverige hade en särskild väg. Rubriken för det svenska firandet 1621 var "Sverige, känn dig själv" (*Suecia gnothi seauton*). Man menade att Sverige inte ska bry sig så mycket om vad som görs i andra länder: "icke så nyfiket efterfråga, vad som tilldrar sig i främmande land som fastmer att noga ge akt på det som angår oss." Sverige hade en egen historia och i den historien var Gustav Vasa minst lika viktig som Luther. Gustav Vasa lyfts fram som en inspirerad gudsman och beskrivs på liknande sätt som Luther beskrevs i jubileerna på kontinenten 1617. Man bytte helt ogenerat ut Luther mot Gustav Vasa.

Det var Gustav II Adolf som tagit initiativ till jubelfesten 1621. Sverige var då en militärmakt på uppåtstående och det är inte långsökt att se detta jubileum i ljuset av Gustav II Adolfs utrikes-

Carl Larssons väggmålning: *Gustav Vasas intåg i Stockholm 1523*.

FOTO: MICHAEL VAN GEYT / TT

politiska ambitioner. På samma sätt som hans farfar varit ett redskap mot det påviska mörkret ville också Gustav II Adolf vara det. Lejonet från Norden hade börjat vässa sina klor.

Hundra år senare var det inte en stormakt på uppgång utan snarare på nedgång som samlade sig till jubileum. Återigen valde Sverige att gå sin egen väg och fira Gustav Vasa 1721 snarare än Luther 1717. Men valet var inte lika självklart den här gången.

När det 1717 var dags att fira 200-årsminnet av Luthers reformation samlade sig de evangelisk-lutherska kyrkorna i Europa till ännu ett gemensamt jubileum. Ledande teologer hörde av sig till sina svenska kolleger och uppmanade Svenska kyrkan att ansluta sig till firandet. De första signalerna från Sverige var positiva och man kontaktade Karl XII som också ställde sig positiv med reservationen att man först måste

kontrollera hur man firat hundra år tidigare. I ledande kretsar visste man uppenbarligen inte att Sverige inte deltagit i firandet 1617. Efter kontroll i Riksarkivet fick kungen klart för sig att jubileet firats först 1621 och då beslöt han att välja 1721 istället för 1717.

Lund och Uppsala skulle ansvara för firandet och rektorerna vid de två universiteten skickade ut inbjudningar som var lite olika formulerade. I inbjudan från Uppsala fick Luther en mer framträdande ställning än vid jubileet 1621, medan rektorn vid Lunds universitet lyfte fram Gustav Vasa på Luthers bekostnad. Firandet bestod till största delen av predikningar på dessa teman. På samma sätt som 1621 var steget

inte långt mellan Luther och Gustav Vasa, och även Gustav II Adolf. De omtalades i liknande ordalag och hade liknande roll i historien.

Vid detta tillfälle utgavs ett minnesmynt med den regerande kungen Fredrik I på ena sidan och Gustav Vasa och Gustav II Adolf

>>

på den andra. Texten lydde "Till minne av frihetens och religionens återvinnande", ett betonande både av den politiska och av den religiösa betydelsen av jubelfesten.

Trots att jublet 1721 kanske var lite avslaget, jämfört med 1621 i alla fall, så blev inte detta finalen på hyllandet av Gustav Vasa, utan snarare tvärtom. Under 1700-talet ökade intresset för kungen och han uppmärksammades på olika sätt. Ett exempel på det ökade intresset var den staty som uppfördes på Riddarhustorget. Det var den första kungastatyn som restes i Sverige och det var adeln som tagit initiativet. Adelsståndet ville hylla adelsmannen som blev kung och uppdrog åt den franska bildhuggaren Pierre Hubert L'Archevêque att utföra statyn. Arbetet drog ut på tiden och när statyn äntligen var färdig hade frihetstiden övergått i det gustavianska enväldet. Gustav III såg genast en möjlighet att styra om det hela från adelns hyllning av en kung ur de egna leden, till en hyllning av hans egen far Adolf Fredrik som blev svensk kung den 23 juni 1743. Genom den "anmärkningsvärda slump" att detta var samma datum som Gustav Vasa intågade i Stockholm 1523 kunde kopplingen göras mellan fadern och Gustav Vasa, som dessutom var släkt på långt håll.

Denna anmärkningsvärda slump var knappast någon slump alls utan ett medvetet drag att koppla sin egen ätt till historierna om Gustav Vasa. Det är nog inte särskilt vågat att påstå att huvudmotivet bakom Gustav III:s hyllande av Gustav Vasa var att koppla ihop sig själv med 1500-talets frihetshjälte. Här spelade namnlikheten en stor roll. För Gustav III var namnkopplingen mellan honom själv och de två tidigare Gustaverna, Gustav Vasa och Gustav II Adolf, central i hans tänkande och retorik.

Kulmen på 1700-talets intresse för Gustav Vasa och för Gustav III:s hyllningar av honom var operan *Gustaf Wasa* som hade premiär 1786. Gustav III var på många sätt delaktig i tillkomsten och ville med detta verk skapa en svensk nationalopera. Handlingen kretsar kring slutbataljen mellan Gustav Vasa och kung Kristian i befrielsekriget. Fokus ligger på den politiska och militära kampen, och intressant är att den religiösa aspekten är helt från-

varande. Den Gustav Vasa som hyllades vid jubelfesterna 1621 och 1721, som "Guds redskap" för att genomföra reformationen finns inte alls närvarande i operan. Transformationen från religiös befriare till politisk skedde under 1700-talet och det var därefter den politiska befrielsehjälten som kom att dominera i bilden av kungen.

Gustav III och hans opera har spelat en inte betydlig roll för det ökade intresset för Gustav Vasa från slutet av 1700-talet. Det är ingen tvekan om att Gustav III betydde mycket för Vasaminnet. Han eldade på ett intresse som redan fanns, men som tack vare operakonsten nådde ut i sång och musik och slog an en sträng hos det svenska folket. Särskilt arian "Ädla skuggor – vördade fäder" nådde ut i både slott och koja och har ibland kallats för en andra nationalsång.

Intresset för Gustav Vasa överlevde de politiska omvälvningarna i början av 1800-talet. Även den nya kungadynastin Bernadotte inkorporerade till exempel operan *Gustaf Wasa* i sin retoriska repertoar. För Karl XIV Johan var det viktigt att rycka minnet av Gustav Vasa ur gustavianernas händer. Operan kom väl till pass i Bernadotternas historieprojekt. Det är signifikant att

samma dag, den 5 november 1810, som Karl Johan på Stockholms slott adopterades av Karl XIII och därmed blev Sveriges kronprins, gavs en föreställning av *Gustaf Wasa* på Kungliga teatern.

Att förankra sig i historien och samtidigt säkra framtiden var viktiga projekt som Karl XIV Johan gav sig på tidigt. Det historiska tillfredsställdes med många olika åtgärder varav en staty över adoptivfadern och företrädaren Karl XIII var en av de viktigare. Att säkra dynastins fortlevnad var centralt och handlade till stor del om att hitta en lämplig brud åt sonen kronprins Oscar. Dessa frågor upptog Karl XIV Johan vid denna tid och det är möjligt att frandet av Gustav Vasa inte stod allra högst på prioritetsskivan. Det är i alla fall svårt att hitta spår efter några större festligheter 1821. När det nu var dags för 300-årsjubileet både för Luther och Gustav Vasa hade man också för första gången i Sverige separerat dessa två gestalter.

För första gången fick nu Luther inta huvudrollen i sitt eget jubileum. Efter förfrågningar från den danska kyrkan meddelades att man i Sverige skulle fira Luther den 31 oktober 1817, som man gjorde i andra luthersk-evangeliska länder. Dock tycks man inte riktigt ha varit på det klara med varför Sverige valt ett annat år än i andra lutherska länder. Det framhölls att det var Luthers framträdande inför kejsaren i Worms 1521 som hade högtidlighållits i Sverige. Detta var ju inte alls fallet som framgick ovan.

Lutherjubileet firades stort framförallt i huvudstaden men även i Uppsala och Lund. I Uppsala höll historieprofessorn Erik Geijer det stora talet vid frandet och där fanns Gustav Vasa med på ett hörn. Han kallas "Hjelte, Befriare, Fader" och det framhölls att han "bröt vårt dubbla ok, ej endast främlingarnas tyranni, utan ock de bojar, vari oss vantron bundit".

Däremot tycks inte Gustav Vasa själv ha blivit särskilt mycket firad på 1820-talet. Det slogs ett mynt, en riksdaler, för att hylla tillfället. Myntet hade likheter med det mynt som tagits fram 1721 och det är uppenbart att man haft detta som förlaga. På ena sidan finns en bild av den regerande kungen Karl XIV Johan och på den

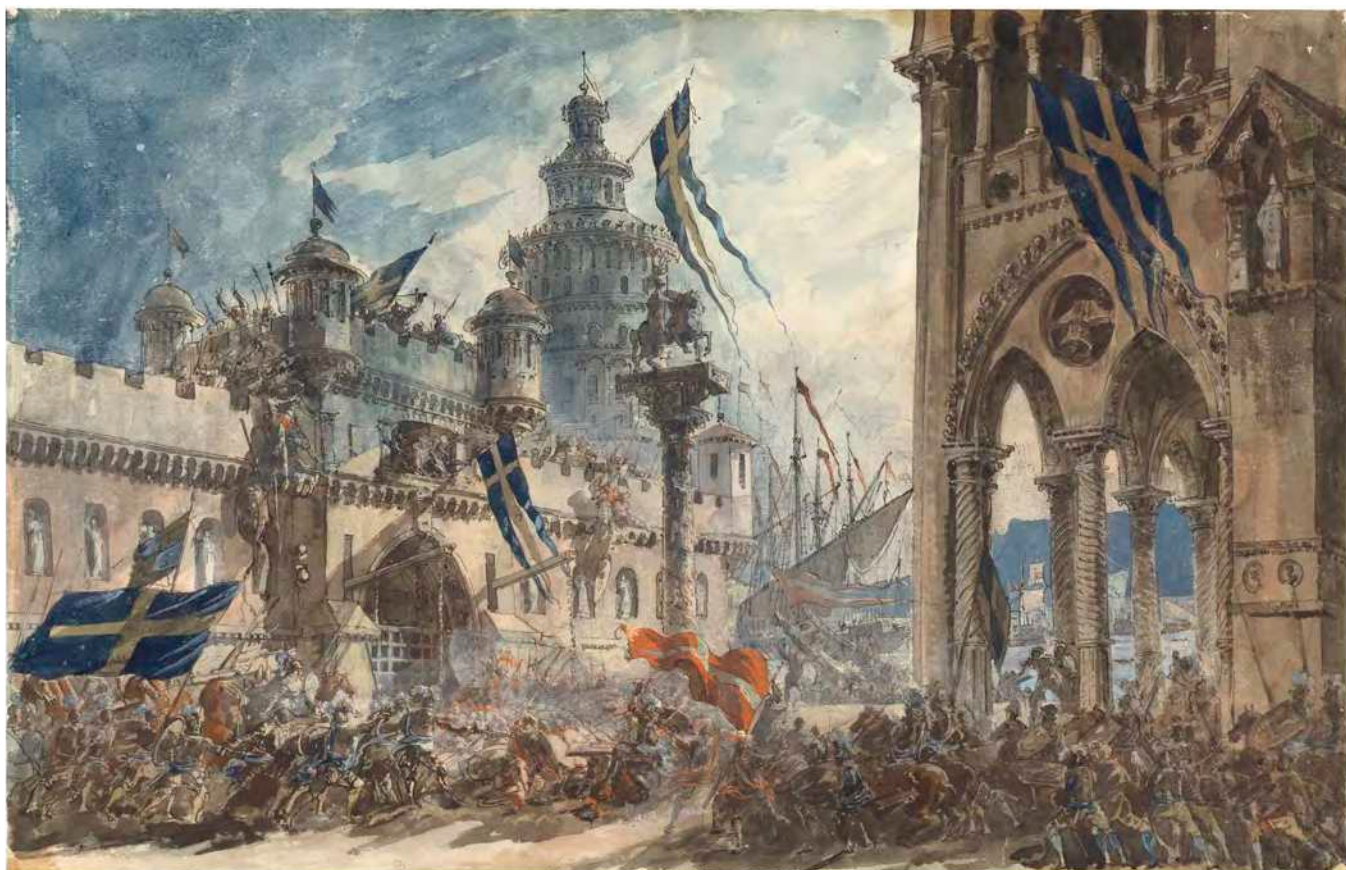
"Intresset för Gustav Vasa överlevde de politiska omvälvningarna i början av 1800-talet."

Samtida hyllning.

FOTO: ULF PALM/TT

EN LÅNG HISTORIA

Louis Jean Desprez, *Stormningen av Slottet Tre kronor*, scen ur operan *Gustaf Vasa*, 1786.

FOTO: NATIONALMUSEUM

andra finns kungarna Gustav Vasa, Gustav II Adolf och Fredrik I. Den sistnämnde kanske är lite förvånande, men han fanns med på myntet 1721 och fick därför en plats även denna gång.

1921 firades ännu en jubelfest till Gustav Vasas ära. Kanske den mest omfattande vad gäller antalet aktiviteter och deltagare. I tidningarna rapporterades om en mängd evenemang och till och med i de svenska tidningarna i USA kunde man läsa om firandet. Här kan bara några exempel ges på det myckna hyllandet.

I Nordiska museets stora hall genomfördes Stockholmsregementenas firande av kungen den 21 januari, vilken kallas Gustav Vasa-dagen. 500 man från Göta livgarde marscherade framför Milles staty av Gustav Vasa, det spelades musik och hölls högtidstal. Därefter var det Svea livgardes tur och så fortsatte firandet med regemente efter regemente.

Eleverna i Stockholms folkskolor kunde glädja sig åt att få ledigt på Gustav Vasa-dagen och även i läroverken fick man några timmars ledigt efter att först ha hyllat kungen med föredrag, sång och musik. Studentkårerna i Stockholm samlades vid Tekniska högskolan och lyssnade på tal och "fosterländska sångnummer" framförda av Stockholms studentsångarförbund. Det kyrkliga högtidlighållandet genomfördes söndagen den 23 janu-

ari, enligt föreskrift från ecklesiastikdepartementet. I Dalarna firades stort bland annat med en särskild kantat tonsatt av Hugo Alfvén.

I början av 1900-talet hade Gustav Vasa blivit en landsfader som hyllades runtom i riket. Man kan fråga sig varför ett så omfattande firande genomfördes? Frågan är inte helt lätt att besvara. Kan-

ske var det ett utslag av den storsvenska vurmen som hållit landet i ett fast grepp under lång tid. Bara några år tidigare hade Karl XII:s död 1718 stått i centrum för ett omfattande högtidlighållande. Att fira 1500-talets frihetshjälte var nog ganska självklart men detta blev troligen ett av de sista omfattande Gustav Vasa-jubileerna.

Hundra år senare är det inte många som vill fira Gustav Vasa eller några gamla kungar överhuvudtaget. Man kan ställa sig frågan

om det innebär att jubileer blir överflödiga? Jag tycker inte det. Att minnas Gustav Vasa 500 år innebär inte nödvändigt att oreserverat ställa sig bakom det han gjorde eller det samhälle han skapade. Istället är det ett utmärkt tillfälle att sprida kunskap om kungen och hans gärning, i stort och smått, både positivt och negativt, framgångar och misslyckanden.

*"I början av 1900-talet
hade Gustav Vasa
blivit en landsfader
som hyllades
runtom i riket."*

Åsa Karlsson är fil dr i historia och
huvudredaktör i *Svenskt biografiskt lexikon*.

Filosofi för en kejsare

Kejsaren Marcus Aurelius strävade efter att följa stoicismens principer i sin maktutövning.

Av Jerker Blomqvist

Han omtalas ofta som "filosofen på kejsartronen". Marcus Aurelius satt på det romerska imperiets kejsartron från 161 e Kr, då han 40 år gammal efterträdde sin adoptivfar Antoninus Pius, och fram till sin död 180. Men var han filosof också? Knappast om man med filosof menar en självständig tänkare som bygger upp eller vidareutvecklar ett filosofiskt system.

Däremot hade han under sina yngre år gjort sig grundligt bekant med tidens filosofi. Det är också klart att han strävade efter att följa filosofiska principer när han utövade sin kejsarsmakt. Retoriken var vid denna tid det viktigaste ämnet inom den högre utbildningen, och Marcus hade blivit ordentligt undervisad i värtalighet på imperiets båda huvudspråk latin och grekiska. Filosofin kom i andra hand för den romerska aristokratis söner, de som i framtiden skulle förvalta Roms imperium.

Men Marcus hade redan som tonåring visat intresse för filosofin, och i ett brev till sin retoriklärare Fronto förklarar han att retoriken inte längre tillfredsställer hans ambitioner. Istället sökte han sig till de stoiska filosoferna. Deras etik kunde erbjuda ledning – speciellt för den som skulle verka i ansvarig ställning i en turbulent värld. Deras filosofi syftade till praktisk tillämpning, och den betonade värdet av pliktuppfyllnad och aktivt handlande.

Den stoiske filosof som utövade störst inflytande på Marcus var Epiktetos. Han hade grundat en filosofskola i Nikopolis (nära nuvarande Preveza i västra Grekland) och räknade flera av imperiets

administratörer bland sina åhörare. Hans muntliga undervisning blev nedtecknad av en elev, och Marcus var bekant med denna skrift.

Marcus dubbla roll som maktbärande och tänkare gör honom till en intressant människa. En skrift av hans hand som har råkat bli bevarad gör det möjligt för oss att än idag direkt ta del av hans tankar och följa hans kamp för att fylla plikterna som imperiets styresman och komma till rätta med de etiska problem han ställdes inför. Denna skrift har blivit vida uppmärksam i modern tid och finns översatt till de flesta kulturspråk (till svenska av Mikael Johansson, *Självbetraktelser*, 2021). Originalens språk är grekiska, som även romarna gärna använde i filosofiska och vetenskapliga texter. I översättningar kallas skrifterna alltså ofta *Självbetraktelser* eller *Meditationer*, men den grekiska titeln ska snarare förstås som *Till mig själv* eller något liknande.

Genom hela skriften är det nämligen Marcus som talar till sig själv. Mycket av innehållet utgörs av korta aforismer med uppmaningar till en du-person att handla eller förhålla sig på ett visst sätt eller mera generella uttalanden om vad som är det rätta som bör göras, undvikas eller underlåtas. Ibland utvecklas det till en dialog mellan ett jag och ett du, men det är uppenbart att replikväxlingen försiggår inom Marcus själv.

Parallellerna mellan *Till mig själv* och Dag Hammarskjölds *Vägmärken* är uppenbara, såväl i innehåll som i struktur. Även *Vägmärken* består huvudsakligen av korta reflektioner, boken var ursprungligen avsedd för enbart privat

"Marcus dubbla roll som maktbärande och tänkare gör honom till en intressant människa."

Jerker Blomqvist är professor emeritus i grekiska språket och litteraturen. Hans senaste bok är *Det gyllene Athen. Sex texter om grekisk kulturhistoria* (2020).

FOTO: ALAMY

Marcus Aurelius.

>>

bruk och publicerades postumt. Hur Marcus *Till mig själv* kom till eftervärldens kännedom vet vi inte, men förmodligen har vi någon av hans närstående att tacka för att den blivit bevarad och nu återfinns i några medeltida handskrifter.

Ett tema i *Till mig själv* är tillvarons osäkerhet. "Livet liknar brottnings mera än dans", heter det i en aforism. "Det gäller att stå beredd med gott fotfäste inför allt oförutsägbart som plötsligt inträffar." Sådana snabba växlingar hade Marcus själv upplevt. Under de närmast föregående kejsarna hade imperiets invånare upplevt en ovanligt lugn period, med få interna konflikter och med ekonomiskt välstånd. Edward Gibbon tar i sitt berömda verk *Romerska rikets nedgång och fall* detta århundrade som utgångspunkt för sin framställning och betecknar det som "den historiska epok under vilken människosläktet har upplevt sin största lycka och välmåga". Många senare antikforskare har instämt i den brittiske 1700-talshistorikerns beskrivning.

Denna lyckliga period fortsatte under Marcus ungdom och tidiga mannaålder. Gibbon räknar även hans regeringstid till de lyckliga åren, men i verkligheten började problemen redan kort efter Marcus trontillträde. Vid rikets norra gräns i Europa, längs Donau, hade germanfolken organiserat sig i politiska enheter, löst sammanhållna visserligen, men tillräckligt starka militärt för att göra inbrytningar på romerskt område. Under åren 168–175 och 178–180 måste Marcus med korta avbrott vistas vid Donaugränsen för att leda försvaret där.

Läget förvärrades genom en farsot – möjligen smittkoppor – som spreds över hela imperiet från år 165 och framåt och tog mångas liv, inte minst i militärlägren. Mot detta hjälpte varken filosofi eller militärt kunnande, och Marcus blev slutligen själv ett av pestens offer.

Det är troligen under denna tid som stora delar av *Till mig själv* skrivits. På två ställen i texten står platsangivelser som en sorts rubriker, "I Carnuntum" respektive "I kvadernas land". Carnuntum var en romersk militärbas cirka 3 mil öster om dagens Wien, kvaderna var ett av de germanfolk som hotade den norra gränsen.

Under de år han skrev ner sina tankar om sig själv och sin situation befann sig Marcus i en del av Europa som väsentligen skilde sig från den Medelhavsmiljö där han tidigare levde. Härlägrens värld och levnadssättet i dem måste ha varit radikalt annorlunda än kejsarstadens. De funktioner han hade att fylla – som överbefälhavare, som högste domare i civila angelägenheter, som ytterst ansvarig för medborgarnas väl och ve – kan tyckas ligga långt från filosofiskolans erfarenhetsområde, men Marcus har uppenbarligen funnit stöd i stoikernas världsbild och morallära för att komma tillrätta med sin situation.

Texten i *Till mig själv* fyller cirka 120 trycksidor. Den indelas traditionellt i tolv korta "böcker" och böckerna i kapitel. Första boken är en sorts intellektuell självbiografi, där Marcus räknar upp släktingar, lärare och andra mentorer och försöker definiera hur var och en av dem har medverkat till att göra honom till den han är. De övriga böckerna följer inte någon överordnad disposition, utan ämnena växlar. Upprepningarna är många och själv-motsägelser förekommer. De flesta kapitlen ger intryck av att vara hastigt formulerade reflektioner över aktuella händelser eller tankar som trängt sig på i stilla stunder. Stilen växlar från vardaglig till högtidlig; filosofiska facktermer blandas med tal-språksfraser. Snärtigt formulerade lakonismer stannar i läsarens minne; andra textpartier blir rena uppräknings- eller långa, syntaktiskt tilltrasslade meningar.

Reflektionerna förefaller ofta vara föranledda av konkreta situationer som inte beskrivs närmare. Läsaren får då försöka föreställa sig scenarier för vilka anvisningarna skulle kunna vara relevanta.

Om Marcus inleder ett kapitel med att utropa "Detta är uselt!" och sedan försöker lugna ner sig själv genom att påpeka att sådan uselhet är vanlig kan man tänka sig att känsloutbrottet föranletts av ett misstag av en underlydande. Inkompetenta medarbetare föranleder på flera ställen Marcus att påminna sig om att de bör behandlas med överseende snarare än straffas och fördömas.

De scenarier som texten tycks antyda är nästan alltid sådana att de kan knytas till Marcus ställning som ensamhärskare i imperiet och till det enorma ansvar för medborgarnas bästa som åvilade honom. När situationen pressar honom vänder han sig till filosofi för råd och stöd.

Grunden för stoikernas lära var en kosmologi med panteistiska drag: allt är gud, allt hänger samman, även med den individuella människan. "Du är uppbyggd av tre komponenter", säger Marcus till sin imaginära samtalspartner, "kropp, ande och själ". Samma tre komponenter bygger upp världen i dess helhet. Kroppen är materia, som i sig själv är livlös. Anden, på grekiska *pneuma*, är i stoikernas världsförklaring en fysisk substans, så finfördelad att den kan genomtränga all materia. Till skillnad från annan materia är den aktivt verkande och källan till all struktur och allt liv.

I Marcus världsbild är själen det som skapar en människas individualitet. Kroppen och anden är bara dina "i så måtto att du måste ta hand om dem. Din i ordets egentliga mening är bara själen." Själen är knappast tänkt som en fysiskt existerande substans utan snarare som en funktion eller ett knippe funktioner. En av dessa är vad som med ett svåröversatt grekiskt ord kallas för hegemonikon, en avledning av *hēgemōn*, "vägvisare". Den är ett slags själens GPS, som visar den rätta vägen men inte tvingar individen att följa den.

Till själen hör också den funktion som kallas *dianoia*, vilket kan översättas med "intellekt", "tankeförmåga" eller liknande. Intellektet tar emot signaler från individens omvärld i form av sinnesförmågor, analyserar dem med hjälp av sina erfarenheter och sitt minnesförråd, och på basis av denna analys och med ledning av de filosofiska grundsatserna, som är tillgängliga via hegemonikon, fattar intellektet beslut om hur individen ska reagera. För en person i Marcus ställning var den oundvikliga frågan hur han skulle använda maktens privilegium i varje situation som uppkom. Stoikerna hjälpte honom att finna vägen.

En människas själ är enligt stoikerna någonting unikt som skapar hennes individualitet, och i och med döden upphör denna individ att finnas till. De komponenter som hon är uppbyggd av uppgår i universums helhet och assimileras där, så att all individualitet försvinner. Liksom ett stycke vax kunde dessa komponenter omskapas till något helt annat och nytt.

Under Marcus regeringstid började en ny andlig makt växa sig stark i imperiet: kristendomen. Den predikade också att människans tillvaro på jorden är av föga vikt och värde och såg den som en förberedelse inför något annat, mera varaktigt och eftersträvsvärt. Marcus och Epiktetos har ibland till och med framställts som en sorts kryptokristna. Men det föreligger en viktig skillnad mellan kristna och stoiska lärare.

Liksom Platon såg de kristna lärofäderna fram emot en fortsatt tillvaro i en annan form efter den fysiska döden, då straff och belöningar skulle delas ut. De troende kunde bli kompenserade för jordelivets elände. Något sådant kunde inte stoikerna utlova sina lärjungar. Enligt dem var individens liv kort, och efter dess slut återstod inte ens minnet av det som varit: "Snart förestår för dig att glömma allt, snart för alla att glömma dig."

För att förstå sin omvärld och finna det rätta sättet att förhålla sig till den är människan hänvisad till sin egen förmåga. Visserligen är förmågan av gudomligt ursprung; anden som ger mate-

*"Parallellerna mellan
Till mig själv och
Dag Hammarskjölds
Vägmärken är
uppenbara, såväl i
innehåll som i struktur."*

rien form och funktion är något gudomligt, och själen är enligt Marcus ett utflöde från det gudomliga.

De stoiska filosoferna räknade i allmänhet med personliga gudar som grep in i världens skeenden. En tidig stoiker, Kleanthes, författade en hymn till Zeus som vittnar om ett innerligt förhållande mellan människa och gud. Somliga av de senare stoikerna, som Marcus läromästare Epiktetos, ville gärna tänka sig en gudomlig makt som var överordnad de övriga. Deras föreställningar om gudsväsendet gick alltså i monoteistisk riktning, och i översättningar av Epiktetos får man ibland se *Gud* skrivet med stor bokstav, precis som i Bibeln.

Marcus gör på ett ställe klart att han tänkte sig existensen av ett flertal gudar. Man kan se dem med blotta ögat, säger han, och avser då himlakropparna som babylonier, greker och romare benämnde med gudars namn. Men han skriver också: "Jag har ju inte sett min själ, men likväl sätter jag värde på den. På samma sätt med gudarna: utifrån vad jag i varje ögonblick erfar av deras makt, inser jag att de existerar och känner vördnad för dem." Bara några få grekiska gudars namn finns med i hans skrift, och till effekten av böner ställer han sig tveksam. Han räknar med en gudomlig försyn som eventuellt kan "blidkas", men i så fall främst genom att man "gör sig värdig gudarnas bistånd". Marcus gudar verkar till stor del vara abstraktioner. Det är människan, hennes ansvar och hennes förmåga eller oförmåga att axla detta som mest upptar hans tankar.

Marcus var övertygad om att människan hade förmågan att fylla de krav som en gudomlig världsordning ställde på henne: "Inom dig finns det godas källa. Om du ständigt gräver, kan den ständigt flöda." Den första förutsättningen för att kunna fungera som en fullvärdig människa är känslan av samhörighet med allt och alla, insikten att man ingår i en integrerad helhet där alla delar är avhängiga av varandra.

Men grävandet efter det goda fick långt ifrån alltid försiggå ostört. En andra viktig punkt är "förmågan att stå emot kroppens krav". Kroppen är enligt Marcus ett hölje av livlös materia som själen måste vara omgiven av. Marcus var bittert medveten om sina egna kroppsliga svagheter, och breven till Fronto handlar även om återkommande hälsoproblem. Kroppslig smärta hade han tydligen tidvis plågats av, och i *Till mig själv* beordrar han sig att ignorera den och överlåter sarkastiskt åt kroppen att efter bästa förmåga själv försöka jämra sig när det gör ont: "Den kroniska smärtan kan uthärdas. Intellectet bevarar sitt lugn genom att avskärma sig, och själens vägledande förmåga tar inte skada. Låt de kroppsdelar som far illa av smärtan rapportera om det själva, om de kan."

Enligt stoikerna var alla skeenden i världen, liksom alla situationer som en enskild människa kunde hamna i, orsakade av en rationell världsordning, som Marcus betecknar med *physis*, det grekiska ordet för "natur". Eftersom de problem som kejsaren tvingades reda upp var orsakade av naturen själv, lönade det sig inte att klaga eller leta efter syndabockar. Det gällde att gilla läget, att inte låta sig styras av känslor eller önsketänkande utan objektivt analysera situationen och finna en lösning inom ramen för tillgängliga resurser. Marcus uppmanar sig själv upprepade gånger att koncentrera sig på det närvarande – det aktuella problemet och de för tillfället möjliga sätten att lösa det. Han vill ignorera både det som har varit och inte kan ändras och det som ligger i framtiden och inte kan förutses.

Trots hans uttalanden om människans förmåga är den egna otillräckligheten ett återkommande tema i *Till mig själv*. "Skäms inte för att söka hjälp!" heter det. "Det åligger dig att slutföra din

uppgift." Pliktuppfyllelsen är målet, och yttre framgångar blir därmed ett mått på hur väl individen uppfyller de stoiska idealen. Samtidigt inskräps livets korthet och hur obetydlig en människa är i jämförelse med universums helhet. Marcus citerar med gillande en passage i Platons *Staten* där Sokrates och hans dialogpartner kommer överens om att människolivet omöjligt kan vara "särskilt viktigt" och att döden inte "är så hemsk". Inte ens de triumftåg som firade kejsarens militära framgångar när han återvänt till Rom betraktar Marcus som annat än "meningslöshet, dramer på en scen, ett ben slängt åt valparna, myrors släpande och kånkande".

Den variant av stoisk livsåskådning som Marcus hade gjort sig bekant med kan i stora stycken beskrivas som pessimistisk. Människans tillvaro är osäker. Växlingarna är ständiga, talrika och oförutsägbara. Vad som väntar runt hörnet är oklart, men man måste vara beredd på det värsta. För att klara tillvarons svängningar får individen inte låta sig kuvas av sina känslor utan måste undertrycka dem. Mot omvärlden ska han framstå som lugn och balanserad och vara orubbligt ärlig mot både sig själv och andra. Detta är att visa berömvärd själsstyrka: "Karaktärens fullkomlighet innefattar att man lever varje dag som om det vore den sista."

För att nå denna fullkomlighet krävdes uppenbarligen uppförfingar, en oavlatlig självdisciplin och ett avståndstagande från de flesta materiella fördelar. Genom självdisciplin kunde man nå ett tillstånd av *apatheia*, frihet från lidande och lidelser. Kroppslig smärta kunde ignoreras, eller intellectet kunde vägra erkänna den som ett ont. Känslostormar, självförebåelser och oro inför framtiden kunde intellectet också med träning behärska. Denna *apatheia*, som individen själv måste kämpa sig fram till, medförde ett tillstånd av "sinnesfrid" (*ataraxia*), och denna utgjorde enligt stoikerna den form av lycka som en människa hade möjlighet att uppleva. Människan styrdes då i sina reaktioner och aktiva handlingar helt av sitt rationellt fungerande intellekt, och hon levde i fullständig samklang med naturens likaledes rationella ordning.

Marcus verkar ärligen ha kämpat för att nå fram till denna sinnesfrid. Att leva på annat sätt vore för honom sitt eget straff.

Men nådde Marcus fram till den stoiska sinnesfriden? Blev han en lycklig människa? Om man ska sätta tilltro till vad som sägs i *Till mig själv* och i de bevarade breven och lita på de historiska källornas uppgifter om hur hans liv gestaltade sig, är det svårt att annat än med omfattande reservation svara ja på dessa frågor. Vad man kan våga påstå är att Marcus till-

varo sannolikt skulle ha blivit ännu besvärligare utan stödet från den stoiska tankebyggnaden. Enligt stoikerna var pliktuppfyllelsen något positivt, och detta kunde Marcus uppskatta även när obehagliga plikter måste fullgöras. Den stoiska logiken – som ska förstås som kunskapsteori i vid mening – gav honom de intellektuella redskap som behövdes för att analysera omvärlden. Tron på att allt styrdes av en i grunden förnuftig "natur" gav anledning till en viss förtröstan om att de oförklarliga och oförutsägbara skeendena ändå var manifestationer av en rationell världsordning och en gudomlig försyn.

Helt fann sig Marcus inte tillrätta med detta. Det finns en avslöjande passage i *Till mig själv* som vittnar om hur han ibland drömde sig bort från härlägreets realiteter till det uppgående i den universella helheten som väntade efter döden: "Att observera stjärnornas vägar som om man vandrade tillsammans med dem, att ständigt tänka sig in i elementens förvandlingar, det ena till det andra – dessa fantasbilder rensar bort smutsen från den jordbundna tillvaron." ✨

ARKEOLOGI

Fransk egyptomani

Nu visas en stor utställning om Ramses II i Paris. För fransmännen är det en prestigesegev, menar **Karin Stensdotter**.

FÖR DEN SOM intresserar sig lite lagom mycket för det gamla Egypten är förmodligen Tutankhamons grav det viktigaste och framförallt det mest kända fyndet. Vi ser alla för vårt inre öga guldmasken med den typiska randiga huvudbonaden (Nemes) och den mörka outgrundliga blicken. Drygt tio kg rent guld och ädelstenar. I graven fanns ytterligare fem tusen föremål och ännu mer guld. Det går inte riktigt att ta in det hela.

När jag googlar på *Tutankhamon exposition* visar det sig att olika delar av fyndet har varit på turné jorden runt i stort sett oavbrutet sedan 1960-talet. Jag finner också till min förvåning att jag kan se en stor utställning i Lyon just nu med hundratal föremål därifrån – fast inte riktigt. Det handlar om repliker, alltså kopior, men tillverkade i Egypten av kunniga hantverkare, försäkras mig hemsidan.

Utställningar som de här är förstas pålitliga kassakor för den egyptiska staten. Men ännu viktigare är turismen. Och det är bland annat i ljuset av detta som man sedan många år kräver att få tillbaka en mängd föremål ifrån europeiska museer. De mest kända är bysten av Nefertiti i Berlin, reliefen av zodiaken från Denderah i Paris och förstas den fantastiska Rosette-stenen i London, den flerspråkiga sten som för 200 år sedan tillät fransmannen Champollion att slutgiltigt knäcka hieroglyfernas gåta.

De antika egyptiska skatterna är spridda över världen och har i och med kolonialismen också blivit en del av den europeiska historien. Ett talande exempel är när man i Paris år 1836 placerar den från Luxor hämtade obelisk i mitten av Place de la Concorde, där tidigare giljotinen stått ett bra tag. En symbol för nya och mer positiva tider så att säga.

Det rimliga är förstas att lämna tillbaka åtminstone de viktigaste artefakterna och ställa kopior i de europeiska museerna och inte tvärtom, som det är nu. Samtidigt finns enorm kunskap samlad kring dessa

samlingar, och i Europa och USA finns förstas också stora forskningsresurser. Man kan förstas att Kairo mer tjarar godmodigt än hotar. För vad finns det att hota med?

Egyptomania kallades det enorma europeiska intresset för det gamla Egypten som Napoleons misslyckade fälttåg men lyckade forskningsexpedition fick till följd – och som håller i sig än idag. Längre var fransmännen ledande inom egyptologin men när britten Howard Carter 1922 upptäckte Tutankhamons grav fick de svår konkurrens.

NÄR NU DEN stora utställningen *Ramses och faraonernas guld* mellanlandar i Paris – som enda europeiska destination – så tolkar i alla fall fransmännen det som en liten prestigesegev. För också detta är en del av fransk geopolitik i dess mjuka form, den som handlar om att vara Europas främsta kulturnation.

Här finns silver, guld och ädla stenar i en mängd jag tror jag aldrig har sett förut.

På utställningen – som pågår fram till den 6 september i år – får vi ta del av berättelsen om Ramses II, faraonernas farao, och de enorma mängder guld och skatter som hänger ihop med honom. Men det visar sig snart att det enda som finns kvar av farao Ramses grav är hans mumie och den enkla träsarkofag denna låg i. Sarkofagen (men inte mumien) är med på utställningen, snickrad i finaste libanesiska cederträ med en enkel utsmyckning i form av huvud, händer och spira och med en inskription som berättar mumiens äventyr. Graven, som säkert var enormt påkostad på sin tid, plundrades redan under antiken så till den milda grad att prästerskapet beslutade stuva undan mumien i den

Avtrubning som ideal

64 Blanche Sande läser Bret Easton Ellis

Lindroth var inte inskränkt

66 David Brolin om Michel Foucault i Uppsala

De mörkaste vråna

68 Tommy Gunnarsson om *true crime*

Sidornas stup

70 Henrik Nilsson läser Emil Cioran

Kulturrådet

71 Bengt Ohlsson begrundar författarlivets fallgropar

I korthet

71 David Andersson om tidningstecknare

Från utställningen *Ramses och faraonernas guld*.

FOTO: GETTY IMAGES

gömma där många andra kungliga mumier placerades, långt bortanför Konungarnas dal och andra mer prestigefulla ställen.

Resten av de skatter som visas på den här utställningen är föremål som *skulle kunna ha varit med i Ramses grav*. Föremål från ungefär samma epok, från andra kungliga gravar. Här finns silver, guld och ädla stenar i en mängd jag tror jag aldrig har sett förut, liksom en mansstor sarkofag i massivt silver, två begravningsmasker i guld. Här finns guldsmycken av alla de slag och massvis med halvådelsten. En liten rolig dolk i guld och brons och än mer vapen. Allt ser sådär märkligt nytt och oänvänt ut som guld förstås gärna gör – det oxiderar ju inte. Men nästan allt ser nytt och oänvänt ut.

Det är först när jag ser en amfora och en kanna i vit kalkspat och det fattas en bit i kannan som jag på något vis grips av den där svindeln som är de drygt 3 000 år som skiljer mig från dem som tillverkade dessa föremål. Jag slås av deras skicklighet, deras civilisations rikedom och långvarighet. Och inte minst av skönheten i den egyptiska konsten.

Ramses II föddes 1303 och dog 1213 f.Kr. Han blev alltså 90 år gammal och regerade i 34 år. Han hade ett tiotal officiella hustrur och över hundra barn. Han övertog ett stort territorium där både övre och nedre Egypten ingick liksom en rejäl remsa upp längs Medelhavets östra kust ungefär upp till dagens Turkiet, då hettiternas rike.

Mot dessa krigade Ramses och vann väl egentligen inte. Men i de fresker och reliefer han lät pryda det nya kolossala templet Abu Simbel med berättade han motsatsen. Ramses II var under sin långa regeringstid en flitig byggherre av tempel, gravar och obelisker. Han övertog också andra faraoners ibland oavslutade byggnadsverk och lät signera dem med sin kartusch. På så sätt kan man säga att själva utställningen är kongenial med det gamla Egyptens syn på upphovsrätt: det var visserligen inte jag som byggde templet, men det *kunde* ha varit det.

DET FINNS OCKSÅ enorma mängder statyer föreställande Ramses II, varav ett par mindre ställs ut här. Den där typiske stående faraon med det ena benet lite framför det andra, höftskynke, bar överkropp och frikostigt med smycken, krona eller Nemes på huvudet och ett långt falskt skägg under ett outgrundligt litet leende – det är Ramses II.

Allt detta tar utställningen upp också i datoranimationer där man kan besöka bland annat Abu Simbel och favorithustruns grav. Fast den knäppaste animationen är nog den där brittiska forskare utgått ifrån mumiens huvud och fått fram ett levande och yngre porträtt som tittar evigt blinkande på oss ifrån en skärm. Han ser ut som Picasso och kan även ses på Youtube.

Det är en sevärd utställning. Trots högt biljettpreis och alldeles för mycket folk som

sakta rör sig genom den mörka labyrint som utställningshallen har byggts om till. De 180 föremålen – alla direkt ifrån Kairo – ser man liksom genom en skog av svarta armar som håller i sina mobiltelefoner. Det är också lätt absurt att gå där, känslan av att vara med om ett jippo är påtaglig. Det här är inte en utställning av konstföremål, det här är en del av upplevelseindustrin.

Det finns förstås flera nivåer av *egyptomanin*. Det här är den folkliga, den som består av stora gester och de mest spännande historierna, den som knyter an till det synnerligen besvärliga resandet av obeliskerna på Place de la Concorde inför nyfikna åskådarmassor.

Ett annat exempel på det är när Ramses mumie på 1970-talet hade angripits av mögel och riskerade att lösas upp. Dåvarande president Giscard d'Estaing lyckades övertyga sin egyptiska kollega Anwar Sadat om att franska vetenskapsmän kunde bota den sjuke. Mumien togs emot 1976 som om det vore ett statsbesök. Den flögs direkt till Paris, möttes av republikanska gardet i givakt, röd matta och ett stort antal ministrar och kulturpersonligheter. Under en period behandlades den och blev frisk, och flögs sedan hem igen. Alla var nöjda och ytterligare en historia kunde läggas till i den mjuka tävlingen om *soft power* kring detta märkliga arv som är det gamla Egypten.

Ett arv som alla vill vara del av. ✨

Avtrubbning som ideal

Den autofiktiva *The Shards* är Bret Easton Ellis återkomst till romanformen efter 13 år, skriver **Blanche Sande**.

Bret Easton Ellis 1999.

DET HAR GÅTT 13 år sedan Bret Easton Ellis senast publicerade skönlitteratur, och mer än tre decennier sedan hans största succé *American Psycho*. År 2019 kom visserligen essäsamlingen *White*, en molotovcocktail i kulturkriget där han entusiastiskt gav sig på den sortens tacksamma mål som USA:s kustnära eliter och millenniegenerationen. Men nu är han tillbaka i skönlitteraturen, med besked.

The Shards (Knopf Publishing) utspelar sig hösten 1981 vid Buckley, en privat gymnasieskola i ett av Los Angeles finare områden. Skolan finns på riktigt, med en alumnilista prydd av namn som Hilton, Kardashian, Disney, Brando (i allmänhet inte kändisarna själva, utan deras barn). Och Ellis själv. Det är inte första gången han baserar en bok på sitt eget liv, eller ens första gången han baserar en bok på Buckley – debutromanen *Less Than Zero* är tydligt inspirerad av samma miljö och huvudpersonen av Ellis själv. Men det är första gången han går så långt som att kalla huvudpersonen Bret Ellis.

I *The Shards* blickar den fiktive medelålders Bret tillbaka på sin tonårstid, men det är inte en memoarbok utan autofiktion. Tack och lov. Sin vana trogen har Ellis nämligen gjort den utstuderat obehaglig.

The Shards är en slasher-film i bokform: ett gäng attraktiva tonåringar med utsvävande festvanor och hyperaktivt sexliv (givetvis åskådligt beskrivet) glider runt i lyxbilar, bor i dyra villor, med föräldrar som ofta är frånvarande. De verkar vara helt obekymrade om de bestialiska mord som utförs av en seriemördare tidningarna kallar "The Trawler". Undantaget är Bret själv, vars problem snarare är att han bryr sig för mycket. Han börjar misstänka klassens snygga nykomling, som något uppenbarligen är fel på men utan att omvärlden reagerar på det.

Temat känns igen från *American Psycho*: med rätt utseende, fraser och beteende kan en människa komma undan med vad som helst. Och det gäller förstås inte bara den nye killen. Det vore inte ett verk av Ellis om man inte till slut undrar vem det egentligen är som är galen.

BOKEN ÄR DRYGT 600 sidor lång, och för att hålla läsarens intresse uppe utnyttjar (möjligen överutnyttjar) han spänningsgenrens stapelvaror, särskilt antydningar av berättaren om en nära förestående katastrof. Men Ellis egen specialitet är den notoriskt opålitlige berättaren. Den fiktive Bret berättar till och med själv att han är

opålitlig: "Jag var en berättare och jag gillade att förbättra en annars trivial händelse som kanske innehöll ett eller två faktum som gjorde den inledningsvis intressant [...] genom att lägga till en eller två detaljer som höjde historien till någonting legitimt intressant för lyssnaren och gav den humor eller överraskning eller chock."

ELLIS ÄR VISSERLIGEN EN AV FÅ postmoderna författare som är tillräckligt bra för att komma undan med postmodern litteratur – även idag, när intertextualitet, självreflexivitet och metafiction är decennier från att kännas nya och spännande. Men att han kombinerar en klassisk narrativ struktur – uppbyggd, urladdning,

Att han kombinerar en klassisk narrativ struktur – uppbyggd, urladdning, efterspel och en sista oroande twist – med sin egen stil förhöjer den.

efterspel och en sista oroande twist – med sin egen stil förhöjer den.

Det är inte hans allra första flört med spänningsgenren. En recensent beskrev *Glamorama* från 1998 som "Ellis första försök till en handling". I själva verket fanns någon form av handling redan i *American Psycho*, men väldigt diskret och omsorgsfullt dold under restaurangreferat och sadistiska mord. Men i *Less Than Zero* fick man leta med förstoringsglas efter en eventuell handling. Berättarjaget i *The Shards*, som ofta reflekterar över debutromanen, sammanfattar den: "där fanns ingen berättelse, där fanns scener men den hade inte exakt något narrativ, där var bara den här svävande avtrubbade kvaliteten jag försökte fullända".

Den avtrubbade kvaliteten är något berättarjaget har hängt upp sig på. Han återkommer till avtrubbning ("numbness") som estetik och ideal, en cool nonchalans inför omvärlden som personifieras av Buckleys populäraste tjej. Tar man ett kliv tillbaka framträder avtrubbningen som själva den tidsanda Ellis försöker fånga. I *The Shards* kunde gymnasieelever inte bry sig mindre om trivialiteter som Ronald Reagans presidentskap eller ens en seriemördare i grannskapet. Den senaste musiken är långt viktigare. Att klassens coolaste tjej till synes är helt ointresserad av världen utanför sin egen bubbla står i radikal motsats till dagens ungdomskultur där upprördhet, samhällsengagemang och emotionella reaktioner på nyheterna har blivit ett ideal.

Ellis var inne på samma spår i *White*, där

han raljerade över överkänsligheten hos vad han kallar "Generation Wuss" – fjollgenerationen, ungefär – och skriver om en "oskuldens tid när barn kunde se skräckfilmer ensamma och varken daltande eller offerskapskulten var en grej". Det är just den sortens oskuldens tidsålder han verkar blicka tillbaka på i *The Shards*. En ironisk formulering, med tanke på bokens höga innehåll av sex, våld och droger, men det som åsyftas är inte en tid fri från dessa saker, utan en tid fri från den moderna inställningen till dem.

I podden *Intelligence Squared* reflekterade Ellis över hur de vuxna huvudpersonerna i *The Shards* är, både i sina relationer till varandra och i sina reaktioner på omvärlden. Mellan raderna: hur dagens ungdomar är barnsligare och mer omogna än föregående generationer och gör en för stor affär av saker de lika gärna skulle kunna välja att rycka på axlarna åt.

HAN TOG UT svängarna mer i *White*: det pågår en epidemi av självpåtagat offerskap där människor har börjat definiera sig utifrån trauman. Konsekvensen blir att unga människor uppmuntras att aldrig växa upp och därmed aldrig lär sig hantera sina problem.

Och i *The Shards* får vi ett praktiskt exempel. Den 17-årige (och därmed alltså minderårige) Bret är tillsammans med dottern till den berömde filmproducenten Terry Schaffer. Denne är homosexuell och inte främmande för att flörta med sin dotters vänner, inklusive hennes hem-

Sammantaget är Ellis alltså tydlig med hur han ser på potentiellt traumatiska upplevelser: hellre en avtrubbning än överdrifter.

ligt bisexuelle pojkvän. Bret är visserligen medveten om hans beteende, men när han blir erbjuden möjligheten att sälja in ett filmmanus tackar han ändå ja till ett möte på en hotellbar i Beverly Hills. Där gör Schaffer en Harvey Weinstein: meddelar via sin assistent att Bret är välkommen till hans bungalow, där han spatserar runt lättklädd, bjuder på alkohol och till slut förklarar att han kan tänka sig att ge manuset en chans i utbyte mot sex.

Förmodligen är det mest provocativa med scenen inte att Bret går med på det trots att han inte finner Schaffer särskilt attraktiv, utan den totala avsaknaden av upplevt trauma efteråt. Bret beslutar sig helt enkelt för att incidenten "inte hade besvärat mig på något betydande sätt [...] jag hoppades helt enkelt att det skulle leda till ett manusförfattar-gig men möjligheten fanns att det inte skulle det".

SAMMANTAGET ÄR ELLIS alltså tydlig med hur han ser på potentiellt traumatiska upplevelser: hellre en avtrubbning än överdrifter. Så varför säger berättarjaget i början av *The Shards* att han varit tvungen att träffa minst sex psykologer för att hantera ångesten efter sitt obearbetade trauma från barndomen? Det är inte incidenten med Terry Schaffer han syftar på, utan de blodigare delarna, men man undrar fortfarande – driver han bara med "Generation Wuss", eller är hans inställning till trauma och ångest inte lika brysk som han ger intryck av?

För även om man skalar bort de uppenbart fiktiva bitarna från tonårige Brets tillvaro är den ingen dans på rosor. Han är så distanserad från omvärlden att han betraktar relationerna till sina vänner och sin flickvän som ett skådespel som bara kan upprätthållas med ansträngning och piller. Är *The Shards* i sig, som berättarjaget påstår, författarens egna försök att bearbeta psykiskt påfrestande minnen? Charmen med autofiktion är att man aldrig riktigt vet. ✨

Från filmen *American Psycho*.

Lindroth var inte inskränkt

Att Michel Foucault inte fick doktorera i Uppsala har ofta setts som ett exempel på svensk provinsialism. Det är en felsyn, menar **David Brolin**.

DEN FRANSKE FILOSOFEN och idéhistorikern Michel Foucaults möte med Uppsala universitet har genom åren givit upphov till många kommentarer och polemiker. Nu har händelserna också inspirerat till musikteater. *Vansinnets historia* sattes 2022 upp på Uppsala stadsteater och har nypremiär i augusti i år.

Foucault lockades av den prestigefyllda tjänsten i Sverige, men kanske framförallt av Uppsalas universitetsbibliotek, Carolina Rediviva och dess samlingar. Av betydelse för hans forskning om "vansinnet" blev "Bibliotheca Walleriana", en stor boksamling bestående av bland annat äldre medicinhistorisk litteratur. År 1955 hade den katalogiserats.

Studien *Vansinnets historia under den klassiska epoken* var tänkt att publiceras i Frankrike. Foucault hade 1954 slutit kontrakt på två böcker med det franska förlagshuset Éditions de la Table ronde. Men så beslöt han sig för att lägga fram den ena av dem – den om vansinnet – som en svensk doktorsavhandling. Varför? Det är väl inte helt klarlagt, men Gunnar Broberg hävdar i sin alltfjänt grundläggande artikel "Foucault i Uppsala" (*Tvårsnitt* 1985) att Foucault trodde att det skulle bli enklare att dis-

putera i Sverige. Han presenterade sitt avhandlingsutkast för en idé- och lärdoms-historiker som hade för vana att frekventera Carolina: Sten Lindroth.

Lindroth talade franska efter ett år vid Sorbonne 1939. Han doktorerade 1943 och efterträdde 1957 idéhistorieämnets grundare, Johan Nordström, som professor i Uppsala. Samma år gör Foucault Lindroths bekantskap. De går ut på restaurang och diskuterar. Foucault visar sitt manuskript för Lindroth, en hög med tunt handskrivet papper, möjligen smörpapper, omkring 100–150 sidor. Det är lysande essäistik, meddelar Lindroth, som dock finner materialet spekulativt och stridande mot empiristiska traditioner.

FOUCAULT SKRIVER I ett svarsbrev till Lindroth: "Ert brev var till stor nytta för mig för att komma till insikt om mitt arbetes brister och jag är er mycket tacksam för detta. Jag måste genast säga att mitt främsta misstag är att jag inte klargjort för er att det inte är frågan om ett 'stycke ur en bok' utan endast om ett koncept, ett första utkast som jag hur som helst räknar med att omarbete senare. Jag håller gärna med er om att stilen är odräglig (jag har bris-

Foucault visar sitt manuskript för Lindroth, en hög med tunt handskrivet papper, möjligen smörpapper, omkring 100–150 sidor.

ten att inte spontant vara tydlig)."

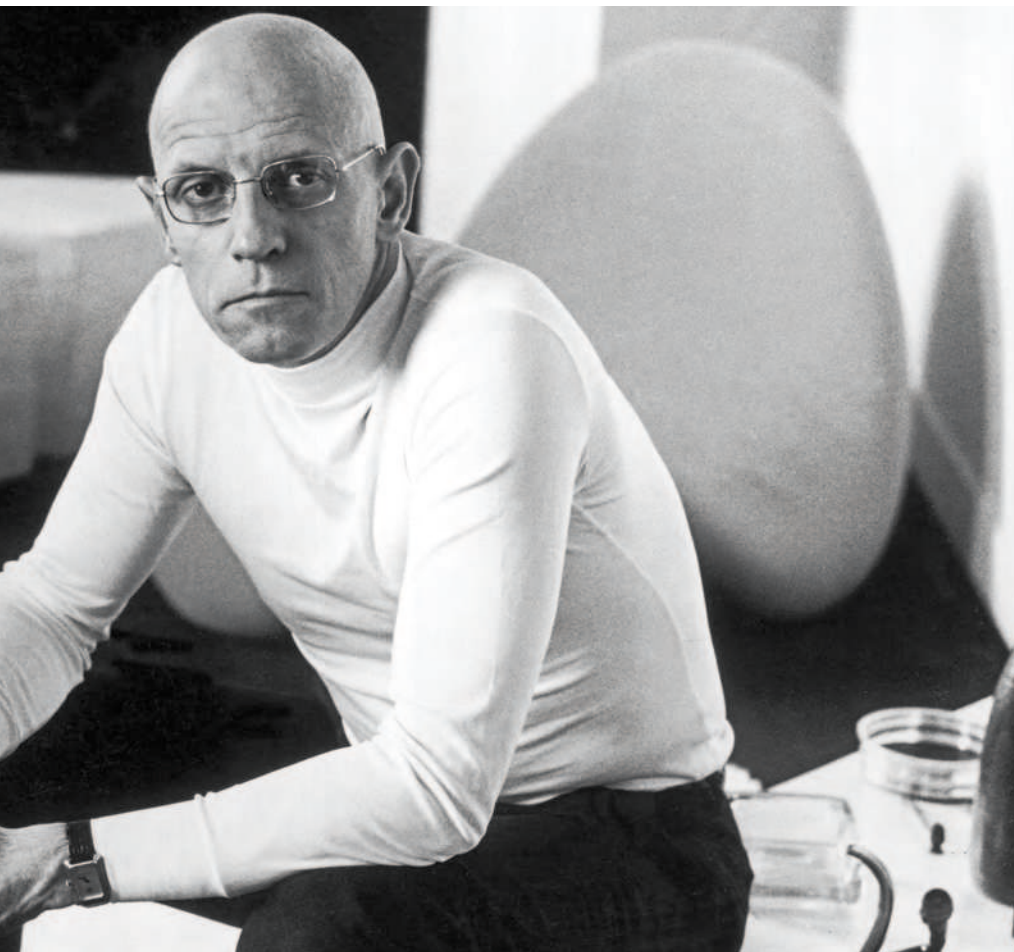
Foucault reviderade sitt avhandlingsmanus flera gånger, men Lindroth bytte inte ståndpunkt. Det var poänglöst att doktorera i Sverige. Tyvärr har vi Lindroths version endast indirekt: dels via Foucault, dels via muntliga utsagor. Enligt Gunnar Broberg skall Lindroth ha erinrat sig "sin bedrift med rätt stor belåtenhet". Han berörde emellertid aldrig saken i skrift, ej heller i sin historik över Uppsala universitet (1976). Hans brev till Foucault har tyvärr gått förlorat. (Foucault var dålig på att spara brev.)

Den Lindrothska kritiken bidrog till att Foucault lämnade landet tidigare än planerat för en lektorsbefattning i Warszawa. Han hade rest från Frankrike för ett "friare" och mer jämlikt Sverige. Uppsalavistelsen förefaller dock ha bjudit på blan-

Sten Lindroth 1968. Carolina Rediviva.

Michel Foucault.

FOTO: TT

dade upplevelser. Den berömde franske religionshistorikern Georges Dumézil, mannen som rekommenderat den unge Foucault till lektoratet, skriver apropå Uppsalaåren: "Han var, kort sagt, en lycklig människa." Men vistelsen var också påfrestande – det var mörkt, kallt och människorna reserverade. Foucault skriver galghumoristiskt till sin bror att antalet studenter nog kommer att sjunka till vintern när självmorden tilltar ...

Foucaults avskedsföreläsning på Maison de France var enligt den svenska kollegan, lingvisten Göran Hammarström, oväntad. Foucault gick till rasande angrepp mot svenskt universitets- och kulturliv. De historiska studierna handlar om att redan kända fakta rekonstrueras och fotnoter kopieras. Men inget av värde yttras.

DET HAR MER än en gång gjorts en poäng av denna historia. Från liberalen Carl Rudbeck till marxisten Jan Myrdal får incidenten Foucault-Lindroth illustrera svensk provinsialism. Rudbeck skrev 1985 i *Svenska Dagbladet* om en "metodologisk konservatism" och "institutionaliserad nationalism" i svensk humaniora, attityder som "aldrig bättre exemplifierats än genom den i Sverige så uppburne Sten Lindroths vägran att godta Michel Foucaults

Histoire de la Folie som doktorsavhandling vid Uppsala universitet". Foucaults förste levnadstecknare, Didier Eribon, ger i den 1991 på svenska utgivna *Michel Foucault (1926–1984)* en mer balanserad bild, men drar likväl slutsatsen att Sten Lindroth var "en äkta positivist" som inte förstod den geniale Foucault.

Uppvisade Lindroth en svensk inskränkt-het och fyrkantig positivism? Det är inte så hans idéhistoriska lärjungar beskriver hans forskning och författarskap – eller minns honom som lärare. Vetenskapshistorikern Tore Frängsmyr påpekade apropå Carl Rudbecks angrepp: "Lärdomshistoriker vet, om några, att god vetenskap är internationell." Även författaren och litteraturhistorikern Sven Delblanc avfärdade Rudbecks idé om en lärdomshistorisk provinsialism. Lindroth arbetade alltid internationellt.

Anklagelsepunkten om positivism är olycklig. Det är klart, hade Foucault försökt disputera i filosofi i Uppsala, där den analytiska filosofin och dess företrädare Ingemar Hedenius och Konrad Marc-Wogau härskade, så hade det troligen varit kört från början. Men så såg det inte ut i idé- och lärdomshistoria. I essän "Om lärdomshistoria" (i *Fru Lusta* och *Fru Dygd*, 1957) skriver Lindroth: "Historia är humanism, ständiga övningar i människo-

kunskap eller bör åtminstone vara det."

För Lindroth var människorna – tänkarna och vetenskapsmännen – bakom lärdomshistoriens tankebyggnader nästan lika viktiga som själva tankegodset. Lindroth ger ett vältaligt försvar för förståelse och inlevelse inom modern historieforskning. Självlodade han en suggestiv litterär stil och gav ut flera essäsamlingar som torde ha intresserat Foucault om han tagit sig tid att lära sig det svenska språket. Lindroth vänder sig explicit mot all provinsialism: de vetenskapliga idéerna har inget fosterland! Mer rättvisande än "positivism" är att säga att Lindroth var starkt materialbunden, källkritisk och tveksam inför teorier och metoder.

OM LINDROTH som lärare och handledare har lärjungarna vittnat. Tore Frängsmyr talar om en i princip obefintlig handledning, men också om "en inspirerande lärare och föreläsare". Karin Johannisson minns att Sten Lindroth var "stenhård som handledare"; hon fick ingen som helst hjälp. Men Johannisson skriver också att hon "uppskattade honom väldigt mycket för den energi och den inlevelse han förmedlade. Och att han också gick igenom ens manus. Hade man skrivit någonting så gick han igenom det minutiöst." Vi kan alltså anta att Lindroth läste Foucaults avhandlingsutkast noga. Och därefter sade sin ärliga mening. Foucault disputerade i vetenskapshistoria vid Sorbonne. Men det tog sin tid. Han refuserades i Frankrike av anrika Gallimard. Till slut, 1961, accepterade den inflytelserika vetenskapshistorikern George Canguilhem Foucaults doktorsavhandling.

Lindroth och Foucault förenades i kärleken till stilen och essän. Men Lindroth var humanist, Foucault antihumanist. Lindroth satte människan i centrum, Foucault strukturen. Lindroth var upplysningsman, Foucault upplysningsprojektets vedsakare.

Intressant nog ansåg Foucault att den svenska erfarenheten bidrog till hans strukturalistiska hållning. I *BLM* 1968 förklarade han: "Sverige uppenbarar i sitt lugn en nästan fulländad värld där man upptäcker att människan inte längre är nödvändig. Och jag undrar om det kanske inte är i Sverige som jag började formulera den här fruktansvärda antihumanismen som man, kanske med viss överdrift, karaktäriserar mig med."

Det kan tilläggas att den världsberömda franske tänkarens aktier inte är i stigande, vare sig bland historiker eller i den intellektuella vänstern. Ett dräpslag kom 2021 med Mitchell Deans och Daniel Zamoras *The Last Man Takes LSD. Foucault and the End of Revolution*. I den sene Foucaults skrifter påvisas klara sympatier för amorala nyliberala doktriner. ✱

De mörkaste vråna

Litteraturgenren *true crime* är enormt populär och innehåller även en del litterära guldgrubbor, skriver **Tommy Gunnarsson**.

PÅ SENARE ÅR har *true crime* blivit omåttligt populärt. Inte minst streaming- och poddvärlden svämmar över av kriminalhistorier. Det är dock inom litteraturen som genren har sitt ursprung. Den som har djupdykt i det enorma bokhavet av *true crime* finner där inte bara effektsökeri utan också litteratur som medvetet avslöjar och säger något om samtiden och dåtiden, som låter oss skåda in i de allra mörkaste mänskliga vråna.

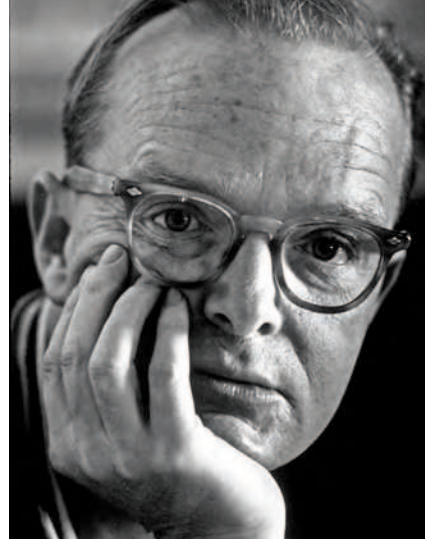
Om man ser till den *true crime*-litteratur som just nu ges ut är mycket väl underbyggt vad gäller research. För den kräsne kan det dock synas vara svårt att här hitta något med större litterär kvalitet.

Men det finns guldgrubbor. Några av dessa är den brittiske journalisten Jamie Bartletts böcker. Med välskrivna och journalistiskt väl underbyggda verk som *Det mörka nätet* (2014) och *Missing Cryptoqueen* (2022), vil-

ken nyligen kommit ut på svenska med titeln *Kryptodrottningen som försvann*, har Bartlett avslöjat ljusskygga och korrupta krafter som de flesta av oss aldrig ser men som ändå finns där som en självklar del av den globala, digitaliserade värld som vi alla nu lever i.

En annan höjdpunkt är Peter Englunds *Söndagsvägen* (2020). Boken, som behandlar ett kvinnomord som ägde rum sommaren 1965 i en villaförort i södra Stockholm, är att betrakta som en svensk milstolpe inom genren. Genom arkivforskning och intervjuer levandegör Englund ett av de mest uppmärksammade och utredda mordfallen i svensk kriminalhistoria. Boken är samtidigt suggestivt berättad, respektfull mot de anhöriga och historiskt korrekt.

Det mesta och bästa inom genren har författats i dess urhem USA. Ska man bara

Truman Capote.

FOTO: GETTY IMAGES

nämna en nutida levande *true crime*-författare måste det bli James Ellroy. I stort sett allt som han författat har element av *true crime* i sig.

När Ellroy var tio år våldtogs och mördades hans mor Jean Ellroy. Hennes mördade kropp hittades dumpad i El Monte, en förort till Los Angeles. Ellroy har flera gånger sagt att det var denna händelse som gjorde honom till författare. Hans bok *Mina mörka vrår* (1996, på svenska 1998) vittnar också om detta.

OKEN BESKRIVER HUR Ellroy själv börjar att undersöka och försöka ta reda på vem som mördade hans mor. Till sin hjälp anlitar han den pensionerade detektiven Bill Stoner. I mörkret av misstänkta, såriga minnen av modern och den egna självdestruktiviteten lyckas han aldrig finna sva-

Från filmatiseringen
av *Med kallt blod*.

FOTO: ALAMY

ret. Men i *Mina mörka vrår* finns mitt i allt en ändå lycklig utgång: det besatta sökan- det efter mördaren tändar inte bara gnis- tan hos en av den nutida amerikanska litte- raturens mest provokativt ärliga och begå- vade författare utan slutar också i ett för Ellroy konstruktivt sorgearbete.

Även om flertalet av dem som intresse- rar sig för true crime inte gör det på grund av något svårt personligt trauma så kan *Mina mörka vrår* beskriva varför vi som läsare fin- ner behållning i genren. Världen är ofta en mörk, kall och ligkiltig plats, men i litte- raturen är det alltid vi som med egen vilja och takt närmar oss det mörka, inte tvärtom.

På senare tid har Ellroy medverkat i fler- talet true crime-poddar, mest framgångs- rik har hans egen podd *James Ellroy's Holly- wood Death Trip* (2022) visat sig vara. Bort- sett från Ellroys personliga motstånd mot internet är detta knappast förvånande, för om en verklig vitamininjektion ska kunna ske vad gäller true crime är det så klart främst genom litteraturens begåvningar.

Förutom Ellroys verk har genren många andra självklara klassiker. En av dessa är Norman Mailers dokumentärroman *Bödelns sång* (1979). Boken bygger på trans- kriptioner av intervjuer och förhör med Gary Gilmore, som sommaren 1976 i Utah rånmördade två män och som gjorde sig känd internationellt för att själv processa för att han skulle dömas till döden för mor- den. Boken bygger också på Mailers egna intervjuer med såväl offrens som Gilmores anhöriga, poliser och rättegångspersonal.

Världen är ofta en mörk, kall och lik- giltig plats, men i litteraturen är det alltid vi som med egen vilja och takt närmar oss det mörka, inte tvärtom.

BÖDELNS SÅNG ÄR något så ovanligt som en bok av Mailer där han satt sitt eget ego åt sidan. Resultatet av detta blir en Mailer i högform som författare och journalist. Som läsare drivs man hela tiden framåt i läsningen genom att texten i boken direkt eller indirekt ställer stora existentiella frå- gor på sin spets: Varför blev Gilmore den han blev? Kunde han gjort något själv för att förhindra sitt mänskliga förfall? Råder någon människa över sitt öde?

Den 17 januari 1977 blev Gilmore, som inte hade överklagat domen, avrättad av staten Utah genom arkebusering, detta efter att han fått yttra sina sista ord: "Let's do it!" Dessa ord kom faktiskt sedermera att inspi- rera reklammannen Dan Wieden att komma på Nikes berömda slogan "Just do it!".

Den true crime-bok som sålt mest genom åren är *Helter Skelter* (1974) av Vincent Bug- liosi och Curt Gentry. Boken behandlar sek- ten kring Charles Manson och de mord han och hans kultföljare begick 1969 på bland

annat paret Leno och Rosemary LaBianca och Sharon Tate.

Vad som gjorde bokens föredömliga jour- nalistiska arbete möjligt var att Bugliosi var åklagaren som 1970 lyckats få Charles Man- son och de övriga i Mansonsekten fällda. Att boken blev en sådan kioskvältare berodde väl främst på att den handlade om inte bara ett av det amerikanska samhällets mest uppmärksammade brottsfall utan också ett av dess mest infekterade sår.

Vid sidan av *Helter Skelter* är det mest sålda verket inom genren Truman Capo- tes mästerverk *Med kallt blod* (1965). Boken utspelar sig i Västra Kansas och kretsar kring tiden före, under och efter mordet på Herb Clutter, hans hustru, deras sjutton- åriga dotter och femtonåriga son. Samt- liga i familjen hittas en novemberdag 1959 hemma på deras ödsligt belägna farm fast- bundna och skjutna i huvudet. Makarna var välbeställda, men de var kända för att aldrig ha kontanter hemma. De var också omtyckta i trakten och inte kända för att ha ovänner. Det omgivande samhället tvingas ställa sig en bottenlöst mörk fråga: Finns det inget annat motiv till mordet än besti- alisk kallblodighet?

Mordet och rättegången blev mycket omtalad i USA. Den kände kulturperso- nligheten Capote hade mediernas upp- märksamhet på sig under sitt sex år långa researcharbete. Han intervjuade grannar, anhöriga, utredare och mördarna Richard Hickock och Perry Smith, två fängelsekun- der som greps några veckor efter mordet och som sex år efter rättegången avrättades av staten Kansas. Capotes ryktbarhet gav honom dock vissa fördelar som han inte var sen att utnyttja. Med sig som moraliskt stöd under arbetets gång hade han författarkol- legan och den nära vännen Harper Lee.

Även om Capote sade sig ha velat skapa objektiv journalistik är *Med kallt blod* ändå en roman. Till exempel valde Capote att utelämna paret Clutters två äldre döttrar, detta för att de inte passade in i hans konst- närliga vision.

Bokens stil och skildringen av morden skapade till en början en viss kontrovers. *Med kallt blod* är dock skriven av en finkäns- lig betraktare. Smärtpunkten i romanen är inte bara en familjs brutala, tragiska och orättvisa öde utan också det hårda ameri- kanska klassamhället med sina hänsyns- lösa utslagningsmekanismer. Capote läg- ger dock här inte in några särskilda mora- liska eller politiska värderingar i den lyriskt förtätade skildringen.

Med kallt blod är genrens urkälla och stora konstnärliga föredöme. Roma- nen banade också väg för den dokumen- tära romanen som sådan. Och som själv- ständigt verk betraktat är den ett av den moderna amerikanska litteraturens allra finaste arbeten. ✨

Från filmatiseringen av *Bödelns sång*.

Sidornas stup

Den nu återutgivna *Om olägenheten i att vara född* är en av höjdpunkterna i Emil Ciorans författarskap, menar

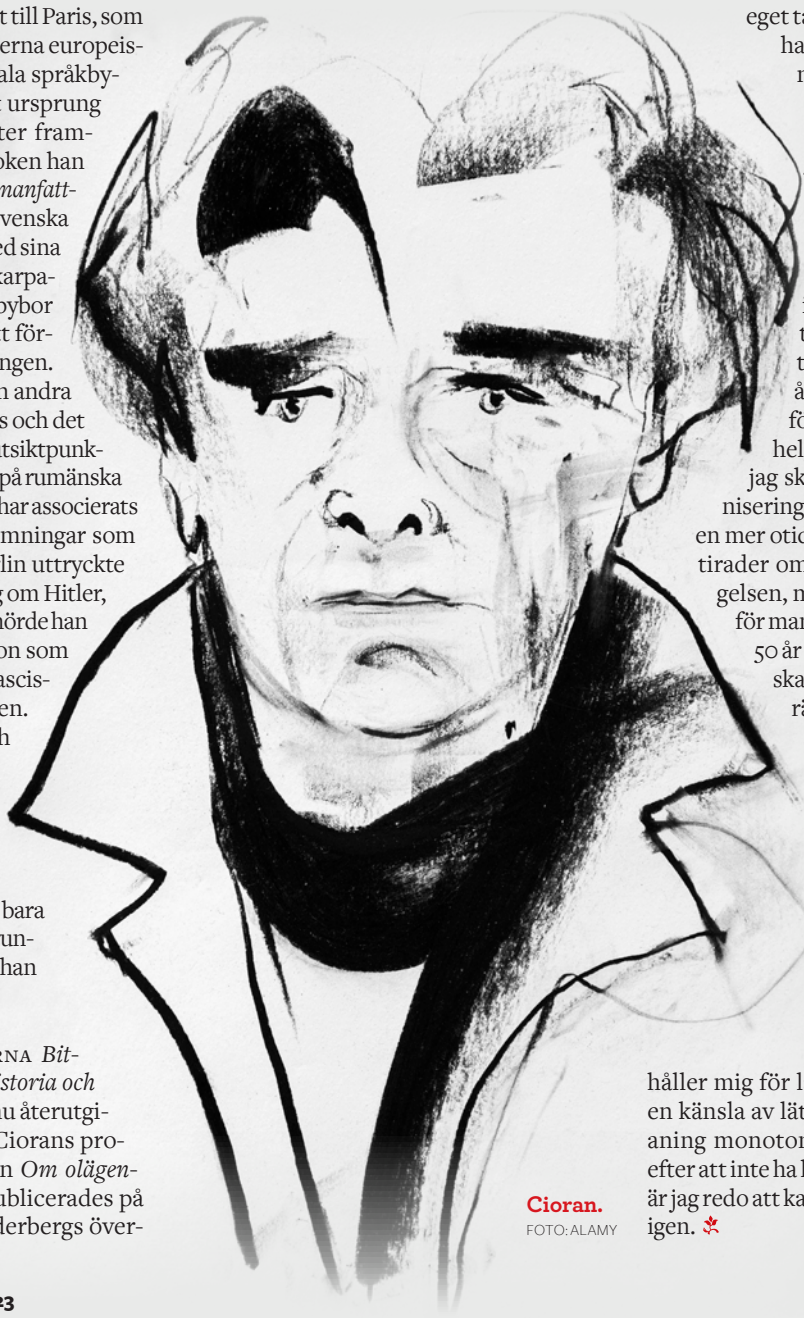
Henrik Nilsson.

PÅ ETT ANTIKVARIAT i Bukarest bläddrade jag en gång i en gammal bok av författaren och filosofen Emil Cioran. Det något höga priset – förklarade den excentriska ägaren – berodde på att Cioran själv hade gjort blyertsanteckningarna på rumänska i marginalen. Jag tyckte att förklaringen lät osannolik, och köpte aldrig boken. Men om antikvariatsägaren talade sanning hade kommentarerna förmodligen nedtecknats någon gång före Ciorans flytt till Paris, som resulterade i ett av den moderna europeiska litteraturens mest radikala språkbyten. Cioran plågades av sitt ursprung i en perifer kultur, och efter framgångarna med den första boken han publicerade på franska, *Sammanfattning av sönderfallet* 1949 (på svenska 2013), bröt han definitivt med sina rumänska rötter – även om karpatiska hundar och rumänska bybor dyker upp i hans verk för att förtydliga den mörka livshållningen.

Det fanns emellertid även andra anledningar för att göra Paris och det franska språket till den nya utsiktspunkten. Ciorans tidigare skrifter på rumänska – mer vildvuxna och lyriska – har associerats med hans politiska felbedömningar som ung. Under en vistelse i Berlin uttryckte han sig i beundrande ordalag om Hitler, och under mellankrigstiden hörde han till en intellektuell generation som var positivt inställd till det fascistiska Järngardet i Rumänien. Till skillnad från vännen och religionshistorikern Mircea Eliade gjorde dock Cioran avbön och utvecklade en djup skepsis mot alltför hårt definierade tankesystem. ”Övertygelser har bara den som aldrig har gått till grunden med någonting”, skriver han på ett ställe.

TILLSAMMANS MED BÖCKERNA *Bitterhetens syllogismer* och *Historia och utopi* har förlaget Faethon nu återutgivit en av höjdpunkterna i Ciorans produktion, aforismsamlingen *Om olägenheten i att vara född*. Den publicerades på franska 1973 och Lasse Söderbergs över-

En del av hans skarpaste insikter rör det litterära skapandets villkor och vedermödor.

Cioran.
FOTO: ALAMY

sättning från 1986 har länge varit en eftertraktad titel på våra antikvariat. De korta anteckningarna har gjort Cioran känd som sömnlöshetens, oförmågans och avvisandets tänkare även utanför filosofins institutioner, trots att han – som idéhistorikern Tobias Dahlkvist skriver i sitt efterord – egentligen oftare skrev essäer.

AFORISMFORMEN KAN TYCKAS bära på en särskild dubbelhet. Å ena sidan lämpar sig dess omedelbarhet väl för den sortens sabotageliknande verksamhet som Cioran ägnade sig åt. I en anteckning skriver hans generationskollega Albert Camus: ”Ett aggressivt, envetet nej till systemet. Från och med nu aforismer.” Å andra sidan får aforismen lätt något definitivt och slutet över sig. Därför är det inte svårt att förstå att Cioran själv hade ett klivet förhållande till formen – som Dahlkvist poängterar hade aforismen enligt Cioran en särskild förmåga att tvinga läsaren till eget tankearbete, samtidigt som han ständigt tvivlade på dess möjligheter.

Formuleringskonsten i *Om olägenheten i att vara född* är på samma gång avklarnad och drastisk, emellanåt med en dragning åt det makabra. Självvironin och den svarta humorn kan ibland påminna om en giftig brygd som kokats ner tills bara det osande becket återstår: ”Om blotta avskyn för världen räckte för att bli helgon har jag svårt att se hur jag skulle kunna undvika kanonisering.” Det är svårt att tänka sig en mer otidenslig hållning än Ciorans tirader om misslyckandet och avsälgelsen, man kanske är det just därför man blir så uppfriklad av dessa 50 år gamla utfall. En del av hans skarpaste insikter rör det litterära skapandets villkor och vedermödor. Därtill har han en särskild blick för vardagsspråkets spöklika avgrunder.

Efter Ciorans bortgång 1995 hittades 34 efterlämnade dagböcker från åren 1957–1972. Vågar man hoppas på att något förlag ger ut även dessa anteckningar på svenska? Om jag uppehåller mig för länge vid dem infinner sig en känsla av lätt illamående – det blir en aning monotont och formelaktigt. Men efter att inte ha läst honom på några veckor är jag redo att kasta mig utför sidornas stup igen. ✨

Författarens fallgropar

I svt:s kulturprogram visades nyligen en dokumentär om Ola Magnell med undertiteln "Den motvillige rockpoeten". Redan där flyter jag ut i fnissiga fantasier om hur vi skulle förhålla oss till undertiteln "Den villige rockpoeten". Om såna görs det inga dokumentärer. Man kanske inte ens får tituleras rockpoet, om man är villig menar jag. För att inte tala om välvillig. Eller beredvillig. Kan ni komma på någon?

Ola Magnell dog för tre år sedan, 74 år gammal. Ska man upptäcka hans genialitet – och det ska man – är det konsammast att avnjuta hans tungvrickande texttrader i enrum, i hörlurarna. Hans musikerkolleger i dokumentären kämpar tappert, men det verkar vara ett nationellt särdrag: vi är inga överdängare på att formulera oss kärnfullt, drastiskt eller humoristiskt. Det blir platt, allmänt och generat. Tycker ni att jag överdriver, lyssna på tacktalen under nästa Guldbaggegalan.

Det intryck man får efter dokumentären är att Magnell aldrig lyckades upprepa succén med andra plattan *Nya perspektiv* eftersom han var för känslig för denna världen, i synnerhet den krassa musikindustrin. Han beskrivs som en tunnhudad kille som sårades svårt av kritik och vantrivdes med att kränga sin vara i massmedierna.

För detta kan vi ömka honom, och fördöma den cyniska "bransch" som handskas så illa med alla bräckliga genier. Så förväntas vi gång efter annan förhålla oss till bortgångna och bortglömda konstnärer.

Stackars Marilyn Monroe, Kurt Cobain, Cornelis.

Vi kan också nyktert konstatera att de inte hade vad som krävdes. Vilket man kan beklaga, eftersom de hade så mycket att ge.

Låt oss göra en jämförelse med ett mer prosaiskt yrke. Säg en busschaufför. Hon bör ha vissa färdigheter. Framförallt att framföra bussen på ett säkert och effektivt sätt. Men det räcker inte. Om hon är otrevlig mot passagerarna, börjar gråta när hon ligger efter i tidtabellen eller ständigt räknar fel på växeln är hon fel person på fel plats.

Ju äldre jag blir, desto oftare funderar jag över alla fallgropar som gapar längs min egen bana, författarens.

För att kunna klösa sig kvar i yrket måste man hitta en sidoförsörjning som inte slukar alltför mycket av en, i väntan på ett genombrott som kanske aldrig kommer.

Man måste hålla sig någorlunda nykter, undvika bitterhetens kvicksand, värna om sin kroppsliga och mentala hälsa och vårda sina nära relationer eftersom de fiktiva världarna är ett klenat sällskap i novembermörkret.

Ändå tycks de konstnärliga yrkena aldrig upphöra att dra till sig fylltrattar och slarvpellar som förväntar sig att andra ska städa upp efter dem. Och egocentriker som tänjer på alla gränser som finns, och gnällspikar som bara lyser upp när kollegerna drabbas av motgångar.

Frågan är om de förvandlas till dessa monster av yrkets speciella krav och beskafterheter, eller om de var monster från början och sen sökte sig till det yrke där deras usla karaktärsdrag inte bara tolererades, utan vördades och sågs som ett tecken på genialitet.

Om man är illa rustad för vissa krav som ens yrke ställer kan man förstås hoppas att yrket anpassar sig efter ens särart. Men man kan inte begära det, eller bli förorättad när så inte sker. Man måste bara vackert acceptera att på den här punkten kom inte yrket och jag överens, och sen ta konsekvenserna av det.

Ola Magnell var av allt att döma en hygglig kille och en fenomenal textförfattare. Att han inte hade det som krävdes för att fylla Globen eller bli inbjuden till gråtmyset i *Så mycket bättre* gör honom inte sämre. Men inte nödvändigtvis bättre heller. ✨

I korthet Bilderna av en epok

Som barn hade jag stor glädje av några volymer av *Ströyers dagbok*, där dansk-svensken Poul Ströyer samlade teckningar han under året hade publicerat i *Dagens Nyheter*. Att i efterhand titta på bilderna från 1970-talet var ett utomordentligt sätt att lära sig mer om det nära förflutna.

År 1977 kom nyheten om att den kinesiska politikern Deng Xiaoping – som hade trakasserats under kulturrevolutionen och varit i konflikt med de så kallade "fyra gängen" – nu återuppräktades. Ströyer tecknade en kines som ropade: "Länge leve Teng, den förrädaren! Hurra! Buuh! Hurra!" ("Teng" var dåtidens transkribering.)

Några år tidigare, 1973, gjorde Ströyer en teckning av en man som flyger på en kanonkula. Nedanför honom står en man och en kvinna. Kvinnan säger: "Titta, där kommer Münchhausen." Mannen svarar: "Nej, det är Sten Andersson." (Andersson var då Socialdemokraternas partisekreterare.)

Ströyer, som i år skulle ha fyllt 100, arbetade alltså lika mycket med ord som med bilder.

När jag senare blev anställd på *Sydsvenskans* ledarsida lärde jag känna en annan mästerlig satirtecknare, den sympatiske, polskfödde Janusz Majewski, mer känd som "Mayk". I motsats till Ströyer använde han få ord, bilderna talade för sig själva.

Ofta illustrerade Mayk dagens huvudledare. När man berättade för honom om sitt ämne brukade han se bekymrad ut och säga att det skulle bli svårt att teckna. Sedan gick han in till sitt rum och började skissa. Strax kom han tillbaka med alldeles lysande bild och frågade: fungerar detta? En medelmåttig text kunde på detta sätt få ett förhöjt värde.

Ströyer och Mayk tillhörde en generation av framstående tidningstecknare, dit man också kan räkna till exempel Ewert Karlsson ("EWK"), Staffan Lindén (med "Staffans stollar"), Anders Andersö ("Tecknar-Anders") och Riber Hansson.

Numera publicerar dagstidningarna sällan sådana teckningar. Det är beklagligt. Som Bo G Hall påpekat ("Teckningarna som försvann" i *Axess* 6/2018) utgör de svenska tidningsteckningarna ett intressant men sällan använt historiskt källmaterial, som säger mycket om en epoks mentalitet. ✨

David Andersson

Bengt Ohlsson

Deckardrottningar, den svenske kungen, S A Andrée och hotet från Ryssland. Det är några ämnen som behandlas i vårens svenska facklitteratur. Avdelningen Recensioner i Axess tar upp internationell utgivning, men i detta nummer kompletterar vi med 11 intressanta svenska fackböcker.

73 Lars Lönnroth om Carina Burmans *Drottningar och pretender. Om guldålderns deckarförfattarinnor*

75 Kristian Gerner om Tobias Berglunds och Niclas Sennertegs *Baltikums befrielse*

76 Lena Kåreland om Håkan Joriksons *S A Andrée. Ingenjören och polarfararen*

78 Tommy Olofsson om Kjell Espmarks "... att förinta detta som är jag"

80 Klas-Göran Karlsson om Oscar Jonssons *Hotet från Ryssland*

82 Paulina Helgeson om Birgitta Theanders *Hämförande hus. Hemmet i 1900-talets flicklitteratur*

82 Torsten Rönnerstrand om Kristoffer Leandoers *Den oavslutade litteraturen. En essä om allt som inte blev klart*

83 Erik Jersenius om Mattias Fyhirs *Svensk skräcklitteratur 2*

85 Nina Solomin om Kenneth Hermeles *Inte som lamm till slakt. Judiskt motstånd under Förintelsen*

86 Cecilia Nikpay om Henrik Berggrens och Eva Krutmeijers *Svenska innovationer som förändrat världen*

87 PJ Anders Linder om Mikael Holmqvists *Kungen. Sveriges ledare*

Agatha Christie,
cirka 1956.

FOTO: ALAMY

Nostalgiskt om deckare

LITTERATURHISTORIA

Carina Burman har gjort sig känd som litteraturforskare – senast med en stor bok om Bellman – men också som populär författare av romaner, härbland några deckare, ofta i litteraturhistorisk miljö. Den bok hon nu ger ut handlar om hennes kvinnliga föregångare i deckarbranschen och bygger på forskning men är samtidigt på flera vis personligt utformad.

För det första begränsar hon ämnet till den sorts deckare hon själv gillar och växte upp med, det vill säga pusseldeckare i Agatha Christies och Dorothy Sayers efter-

följd, helst skrivna av akademiskt bildade damer som debuterade någon gång under den tid hon utnämner till genrens ”guldålder”, cirka 1920–1960. Hårdkokt gangsteraction eller polisdeckare av typen Sjöwall–Wahlöö är definitivt inte hennes *cup of tea*. Däremot gillar hon trivsamma engelska miljöer och spirituella detektiver som kryddar sin konversation med litterära citat. Favoritdetektiv är Dorothy Sayers briljante lord Peter Wimsey. Han är också, skall härmed erkännas, min favorit (liksom Burman brukade jag som 13-åring rita av Wimsey med monokel i mina skollböcker).

För det andra blandar Carina Burman gärna in sina egna ungdomsminnen av de böcker hon omtalar. Hela hennes framställ-

ning får därmed en nostalgisk prägel som är mycket charmerande och nästan alltid underhållande men ibland gör att hon själv tar plats på de omtalade författarkollegernas bekostnad. Dessutom har hon ogenerat utnämnt sig själv till den dignitet som kröner vissa kvinnliga deckarförfattare till ”drottningar”, medan andra får nöja sig med den lägre titeln ”pretendenter”, såvida de inte rentav hamnar på sophögen utan någon titel alls. Högst i rang bland hennes deckardrottningar är Dorothy Sayers och Kerstin Ekman, som onekligen är de litterärt mest betydande också enligt min åsikt. För sanna deckarnördar framstår kanske ändå just dessa två som svikare, eftersom båda tidigt lämnade genren och hela kriminalbranschen för mer seriöst skrivande.

>>

Kerstin Ekman och Dorothy Sayers.

FOTO: TT

Sanna deckarnördar skulle nog inte heller gilla att Carina Burman nästan uteslutande bygger sina värderingar på böckernas mer eller mindre konstnärliga stil, personskildring, dialog och beskrivning av miljöer. Hon bekymrar sig nämligen föga för sådana egenskaper som faktiskt är grundläggande för pusseldeckaren som genre: intrigen, sättet att hantera ledtrådar och villospår, mördarens motiv för sina gärningar, mordvapnet, detektivens sätt att dra slutsatser, det slutna rummets problem och andra tekniska finesser. Mycket karaktäristisk för Burman är följande aforistiska uttalande: "Äldre deckare är en cocktail, blandad av lika delar miljö, stil, intrig, personteckning och charm. Inte sällan håller man på lite extra charm och droppar försiktigt av intrigens enbärdoftande gin. Om boken är nog välskriven kan man uthärda att den är lite tunn i smaken."

Onekligen flott formulerat. Men kan man verkligen reducera deckarens intrig till någonting som droppas av i efterhand? Är intrigen inte i själva verket den oundgängliga grundkonstruktionen för pusseldeckaren? Det skulle i varje fall deckarnördarna hävda och förmodligen hänvisa till den av Carina Burman föga uppskattade Agatha Christie som den främsta av deckardrottningar, eftersom just hon är en mästare på att bygga intriger, även om hon rent litterärt är mindre imponerande än Dorothy Sayers. Men i huvudsak delar jag trots allt Carina Burmans värderingar och gillar hennes bok,

inte minst för att hon skriver roligt.

Hon börjar som sig bör med Christie, Sayers, P D James och andra brittiska drottningar, hoppar sedan utan motivering över amerikanskor och nyzeeländskor som Ngaio Marsh (varför?) och fortsätter så till Sverige. Där inleder hon med Fanny Alving (Bangs mamma) samt fortsätter med en lång rad numera glömda men oftast intressanta författare som Tora Nordström Bonnier, Kerstin Göransson-Ljungman och Loulou Forsell. Den sistnämnda ansågs vågad och skandalös men gillas av Burman för sin stilkonst. Däremot har hon inte mycket till övers för Maria Lang, 1940- och 50-talets mest berömda svenska deckardrottning, som visserligen är akademisk och litterär men ogillas för tråkig stil och för att alltför mycket gå i Agatha Christies fotspår.

En för mig spännande överraskning var hennes presentation av Elsa Fejmert Sjöholm, för mig känd sedan länge som medeltidsforskare med extremt radikala teorier om germanska och fornnordiska lagtexter. Jag visste inte att hon också skrev deckare som utspelar sig i Uppsala på min egen studentnation, Södermanland-Nerikes. Men det gjorde hon alltså! Henne måste jag läsa vid tillfälle för att se om hennes radikalism är lika tydlig i romanerna som i forskningen.

Allra mest glädje har jag dock haft av Burmans avslutande kapitel om Kerstin Ekmans tidiga deckare, som numera kommit i skuggan av hennes senare och mer

betydande författarskap. Övertygande visas här hur Ekmans litterära talang och egenart växer fram alltmer tydligt i deckarna och når sin höjdpunkt i *De tre små mästarna* från 1961, där det urgamla kinesiska spelet mahjong spelas av invånarna i en liten by högt uppe i kallaste Norrland. Den boken har jag nu läst om igen i ett vackert dedicerat exemplar från den fjärran ungdomstid när jag spelade mahjong med Kerstin och andra akademiska vänner, innan hon försvann från Uppsala, blev en "riktig" författare och våra vägar skildes. Men boken är ännu bra. De små kinesiska mahjongbrickorna ligger förhoppningsvis ännu kvar i sin ask någonstans på mitt sommarställe.

Nostalgi, nostalgi! Men det är nog i sådan stämning man idag måste läsa en bok om klassiska pusseldeckare i brittisk stil skrivna av akademiskt bildade och litterära damer. Genren lever väl knappast längre, bortträngd som den är av kriminallitteraturens svartare och mer brutala varianter. Men kanske kan Carina Burmans bok väcka den till liv igen? ✨

Lars Lönnroth

**DROTTNINGAR
OCH PRETENDER
OM GULDÅLDERNS
DECKARFÖRFATTARINOR**
CARINA BURMAN
Albert Bonniers förlag

Litauen annekterar
Memelområdet 1923.

FOTO: TT

Krigsskildring med aktualitet

HISTORIA

Baltikum syftar i svensk normalprosa på staterna Estland, Lettland och Litauen. Litauen framträdde under medeltiden som stormakt i östra Europa. Estland var jämte Livland en del av Tyska Orden. Städerna Reval (Tallinn), Narva och Riga var medlemmar av tyska Hansan. Lettland trädde fram på den internationella scenen i november 1918, sammanfogat av områdena södra Livland, Lettgallen och Kurland. Norra Livland är en del av staten Estland.

Titeln på Tobias Berglunds och Niclas Sennertegs bok syftar på att de tre länderna hade varit delar av det ryska imperiet. De tre nya staterna trädde fram ”befriade” som nationalstater i titulärfolkens namn. Författarna går inte in på det internationella diplomatiska spelet kring tillkomsten av de tre nya staterna. Deras skildring koncentrerar sig till krigshändelserna vid staternas tillblivelse.

Det förflutna blir historia när det berättas. Historiker, etnologer, lingvister, författare, konstnärer och politiska makthavare i de stater som idag på svenska heter Estland, Lettland och Litauen har skapat ländernas historia – på den epistemologiska nivån. Historien som ontologi finns där givetvis som förfluten

verklighet, men det är bara råmaterialet. Man kan med den ryske litteraturvetaren Michail Bachtin konstatera att det i varje förflutet finns en mening som väntar på att upptäckas. Det innebär att ordet historia inte enbart står för vetenskaplig historieforskning utan även refererar till diktverk om det förflutna. Historien som berättelse kan brukas som argument för ideologiska och politiska syften.

Berglund och Sennerteg lämnar därhän alla vetenskapliga diskussioner om historiebruk och nationsbyggnade. De skriver berättande historia enligt principen *one damned thing after another*. Deras självklara utgångspunkt är att skapandet av staterna Estland, Lettland och Litauen 1918 är historia rätt och slätt. Det som de kallar Baltikums självständighetskrig sätter de med rätta in i en större historisk ram, den epok i Europas historia som inleddes med Balkankrigen 1912–1913 och upphörde med ryska inbördeskrigets slut 1923. De polemiserar mot Klas-Göran Karlssons tes att kriget inte slutade förrän 1945 och var ”det moderna trettioåriga kriget”. Deras motargument är att en alltför lång period blir intetsägande. Deras historiesyn är hegeliansk snarare än sofistikerat bachtinsk: ”befrielsen” framstår som förutbestämd.

Emellertid ger författarnas tidsavgränsning till tio år likafullt ett tänkvärt

långtidsperspektiv. De europeiska politiker som drev på utvecklingen till fascism under mellankrigstiden hade danats av erfarenheterna under krigsperioden 1912–1923. Det finns således en organisk förbindelse mellan världskrigen. Vad mera är: Berglunds och Sennertegs mycket detaljerade skildringar av inte bara reguljära militära kraftmätningar utan även av massakrer på civilbefolkning och mordorgier mot politiska motståndare gör att Vladimir Putin med sina krig framstår som en levande relik från bolsjevikernas och Tjekans tid för hundra år sedan.

Berglunds och Sennertegs detaljerade berättelser om olika fronter och faser i kriget 1918–1923 är en 400 sidor lång, och om uttrycket tillåts, mycket underhållande berättelse om mänsklig storhet och grymhet, om skickliga problemlösningar och fruktansvärda missgrepp. Det är en berättelse som får stort retrospektivt värde tack vare det som författarna lyfter fram i det avslutande kapitlet ”Från Mörkets hjärta till ett sargat Europa”. De nämner inte att rubriken har hämtats från Joseph Conrads berömda roman, och det behövs givetvis inte – budskapet framstår ändå klart. De nämner inte heller Francis Ford Coppolas film *Apocalypse Now*, som inspirerades av *Mörkets hjärta*. Men de har åstadkommit en bok som i skildringen av krigets grymheter väl matchar

>>

Tyskt kavalleri i Dorpat (Tartu) under första världskriget.

FOTO: TT

7593

både den litterära och den filmiska förebilden.

Boken har ett svenskt perspektiv. Den handlar om svenska frivilligas insatser på fronterna i Estland och Lettland på olika – de var fler än två! – sidor av fronten. Bland annat möter vi den legendariska Amalthea-mannen Anton Nilson som stridsflygare för bolsjevikerna. När det gäller Nilson anlägger författarna ett källkritiskt perspektiv, de menar att han i sina memoarer förtiger bolsjevikiska övergrepp.

Men poängen med de utförliga referat av memoarer och minnesbilder är inte deras värde som berättande källor om själva händelserna. De redovisade minnena är vittnesbörd om subjektiva upplevelser. De visar bland annat hur nazister danades. Det gäller till exempel balttysken och rasideologen Alfred Woldemarovitj Rosenberg – författare till *Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts* – och rikstysken, kommandanten i Auschwitz Rudolf Höss. Författarna återger en utsaga av Höss som också är en god karaktäristik av innehållet i deras egen berättelse: ”Striderna i Baltikum fördes med en sådan grymhet och bitterhet att jag varken förr eller senare upplevt något liknande. Någon egentlig front fanns det inte, fienden var överallt. Och där det kom till sammanstötningar blev det ett förintande blodbad.”

De tre baltiska folkens kamp för självständighet var också ett interventionskrig. Det handlade inte bara om de allierades interventioner mot bolsjevikerna utan även om hur tyska styrkor efter Tysklands kapitulation den 11 november 1918 av de allierade tilläts fortsätta kriget på estniskt och lettiskt territorium långt in på år 1919.

Otroligt nog är historieboken *Baltikums befrielse* om ett krig för hundra år sedan synnerligen aktuell som krigsskildring vid året för bokens utgivning 2023. Berglund och Sennerteg åskådliggör krigföringens kaotiska struktur, med osäkerhet och oklarheter beträffande krigets omfattning och utgång och beträffande vilka aktörerna egentligen representerade. Den nutida läsaren drivs

att jämföra skeendet för 100 år sedan med Rysslands blodiga och kaotiska anfallskrig mot Ukraina idag. De tyska frikårernas framfart i Lettland 1919 för tanken till de ryska Wagners-tyrkornas illdåd i Ukraina 2023.

Hur kriget i Ukraina idag ska sluta vet vi inte. Emellertid lyckas Berglund och Sennerteg demonstrera att det

för Rysslands president Vladimir Putin handlar om samma krig nu som för hundra år sedan. 1900-talets trettioåriga krig må framstå som en beteckning som inte tar hänsyn till att de ester, letter och litauer som lyckades upprätta sina nationalstater 1918 faktiskt trodde att resultatet skulle bestå.

Författarna framhåller: ”under början av 1900-talet skapades en helt ny värld, en värld med en mängd nya stater, ett genombrott för den parlamentariska demokratin, en ny socioekonomisk, politisk och kulturell ordning, samt nya former och institutioner för umgänget mellan stater, en värld som fungerade i två decennier innan nästa stora krig bröt ut”.

Det anförda är grunden för tesen att första världskriget inte var inledningen till ett andra trettioårigt krig i Europas historia. Berglund och Sennerteg skildrar Baltikums frigörelse ur de dåtida aktörernas perspektiv. Men ödet vill att deras skildring istället demonstrerar att Baltikums frigörelse nu kan ses som inledningen till det andra hundraårskriget i Europas historia. Rysslands krig mot Ukraina – och implicit mot baltstaterna – har pågått sedan 1918.

Ryska journalister och ledamöter av duman hävdade nämligen efter krigsutbrottet 2022 att de baltiska staterna inte har legitima gränser. De var ”konstlade skapelser utan livskraft och uppmarschområde för ett anfall av Nato på Ryssland”. En ledamot av duman förklarade att ”de baltiska staternas existens kan visa sig vara olaglig”. Historien

låter sig inte alltid periodiseras. Slutet på de tre baltiska staternas historia är en öppen fråga. Baltikums befrielse är ett oavslutat kapitel. ✨

Kristian Gerner

BALTIKUMS BEFRIELSE
TOBIAS BERGLUND
& NICLAS SENNERTEG
Natur & Kultur

Andrée, Frænkel och ballongen, fotograferade av Nils Strindberg.

FOTO: ALAMY

Ballongen var hans passion

KULTURHISTORIA

Överingenjören S A Andrée (1854–1897) och hans försök att i en vätgasballong fara till nordpolen upphör inte att fascinera. Sedan 1897 – då han tillsammans med Nils Strindberg och Knut Frænkel lämnade Danskön – har de tre männens öde skildrats i en rad skrifter. Även under 2000-talet har nya arbeten om ballongfararna publicerats.

Sista ordet om Andrée och hans expedition tycks ändå inte vara sagt, vilket framgår av Håkan Joriksons biografi på drygt 400 sidor, *S A Andrée. Ingenjören och polarfararen. Biografen*. Som museichef i Gränna har Jorikson haft Andrée vid sin sida i drygt 30 år. Boken bygger på grundliga studier och på en del hittills okänt material såsom dagböcker och brev, främst från några vänner från ungdomsåren. Jorikson har också finkammat samtida press, och man häpnar över den mediala uppmärksamhet som kom Andrée till del.

Alltifrån sin färd med ballongen Svea 1893 blev Andrée närmast en rikskän-

dis, en rubrikernas man som syntes och hördes. Polarplanen diskuterades både i vetenskapliga sällskap och i tidningar och tidskrifter. I Stockholms umgängesliv blev den stilige ingenjören alltmer eftersökt. Middagsinbjudningarna duggade tätt. Han föreläste både i Sverige och utomlands, skrev själv i pressen och gav ut rapporter, väl medveten om betydelsen av att hålla intresset för ballongen levande. Då fick han också finna sig i att emellanåt bli nedskriven och kritiserad.

Var polarfärden ett vansinnesprojekt eller något som enligt dåtidens kunskap var möjligt att genomföra? Vad var det som drev Andrée? Var han en cynisk och dödsföraktande äventyrare eller en äregirig men rationell vetenskapsman? Säkert både och. För många i sin samtid framstod han som hjälten personifierad, en inkarnation av mod och idealism. Men gränsen mellan hjältemod och dårskap kan vara hårfin. Kanske, menar några, var Andrée för stolt för att återvända hem 1897, även om han var medveten om att önskan att nå nordpolen aldrig skulle kunna realiseras.

Försökte han dölja att projektet var omöjligt att genomföra – och förorsakade han därmed två unga mäns för tidiga död? Strindberg var 24 år och nyförlovad, Frænkel 27. Det är en uppfattning som Per Olof Sundman ger uttryck för i sin roman *Ingenjör Andréas luftfärd* (1967), senare underlag för Jan Troells film från 1982. Sundman ville i linje med den radikala anda som präglade 1960-talet sticka hål på hjältemyten. Tidigare hade även andra, till exempel Frans G Bengtsson i

Silversköldarna (1931), uttalat sin skepsis inför ballongprojektet.

Det har förvisso funnits motstridiga sätt att se på Andrée, och de bilder av överingenjören som mejslats fram är förstås alla präglade av rådande samhällsvärderingar. Synen på begrepp som mod, ära och hjälte har ändrats radikalt med åren. Litteraturvetaren Per Rydén framhåller exempelvis i sitt magistrala verk *Den svenske Ikaros. Berättelserna om Andrée* (2003) att Sundman, driven av lusten att rasera hierarkier, är ohistorisk och vinklar sitt material så att bilden av Andrée blir ensidigt negativ.

Andrée var en komplex och mångsidig person med ett stort engagemang, inte bara för ballongresor. Han intresserade sig för samhället omkring sig, var framsynt och i många avseenden före sin tid. Han satt i Stockholms stadsfullmäktige, där han lade fram radikala motioner. Med kraft propagerade han för att arbetarnas villkor skulle förbättras, bland annat genom kortare arbetsdagar. Han stred även för jämlikhet mellan könen, var kritisk till det traditionella äktenskapet, deltog i diskussionen om preventivmedel och brevväxlade med Knut Wicksell, den radikala nationalekonomen. Vidare slog han ett slag för flickors rätt till studier och gav redan 1880 ut en broschyr om de brister som han menade fanns i fråga om flickors uppfostran. I *Aftonbladet* rapporterade han under rubriken "Från industrins fält" om tekniska landvinningar. Han var ett typiskt barn av 1800-talets industrisamhälle med dess framtidstro och vurm för tekniska innovationer och uppfinningar av olika slag.

Joriksons skildring är nyanserad och nästan oavbrutet fängslande. Läsaren får följa Andréas liv och verksamhet fram till och med avfärden med ballongen Örnen 1897 från Danskön utanför Spetsbergen och dödförklaringen 1904. Där sätter Jorikson punkt. Han tar således inte upp hur lägret på Vitön av en slump hittades 1930 och hur resterna av de tre männen under stora ärebetygelser fördes till Sverige för att begravas i Storkyrkan av ärkebiskop Nathan Söderblom. Mängder av människor kantade begravningskortgen när den drog fram längs Stockholms gator.

Håkan Jorikson kan framförallt ge en fyligare bild av den unge Andrée än tidigare skildringar. Skolpojken August är oförvågen och påhittig. Att han försökte bygga en flygmaskin förvånar inte. Men kamraterna tyckte att han var kaxig, själv-säker och humorlös. Visst var han energisk, men också skrytsam. I unga år svärmade och flörtade han med flera kvinnor, men det är som om den modersbundne

Andrée räds kärleken. Han vågar inte ge sig hän, även om kvinnorna svärmade runt honom som flugor kring en sockerbit. Var han asexuell, kanske homosexuell? undrar Jorikson försiktigt. Knappast. Men det var inte kvinnan han främst gav sin dyrkan. Hans stora passion blev mer och mer ballongen, och hans drömmar handlade om att bli den första på nordpolen.

Andrée deltog i den vetenskapliga expeditionen till Spetsbergen i början av 1880-talet, något som Jorikson ingående berättar om. Där skötte han inte sina uppgifter till belåtenhet och fick en hel del kritik för slarv. Andrées oppositionella och envisa hållning gjorde att han hamnade på kollisionskurs med flera av sina kamrater, ett mönster som senare skulle återkomma.

Joriksons skildring är detaljrik utan att bli långdragen. Jag skulle dock gärna ha velat veta mer om hur han förhåller sig till tidigare skildringar av Andrée. Vad är nytt i Joriksons arbete och vilken är hans egen syn på Andréas projekt? Det blir man aldrig riktigt klar över. I bokens litteraturförteckning saknas en del studier, bland annat Karin Havemoses *I ljuset av Andrée* (2008) som behandlar frågor som rör risktagande, kontroll och noggrannhet i samband med polarprojektet, något som är relevant för Joriksons arbete. Likaså kunde jag önska mig en något mer spännande rubriksättning än den Jorikson valt och som strikt följer Andréas ålder: "Andrée på väg mot 22 år" och så vidare.

Med all tydlighet visar Jorikson att polarexpedition var ett gigantiskt projekt som en hel nation följde. Andrée var dag och natt sysselsatt med förberedelser av olika slag. Åtskillig kraft och möda ägnades åt att komma fram till vilket material som var lämpligast för tillverkningen av ballongen. När Nils Strindberg far till Paris och granskar olika sorters siden-tyg, bedömer täthet och struktur är det som om han valde tyg till en brudklänning. Just ballongtygets täthet visade sig vara en nyckelfråga, som Andrée tog alltför lätt på. Ballongen kom att snabbt läcka mycket gas.

Projektet kostade mycket pengar. Men den vältalige Andrée lyckades utan större svårigheter finna mecenater. Han var en utmärkt talare som kunde trollbinda sin publik och övertyga om bärkraften i sina idéer. Han lyckades i ord men misslyckades i sak, som Per Rydén formulerar det. Snabbt byggde Andrée upp nätverk i den vetenskapliga sfären, och medel flöt in från flera håll, från Alfred Nobel, Göteborgsmecenaten Oscar Dickson och självaste Oscar II. Tiden före avresan >>

sommaren 1896 var fylld av avskedsfester, däribland middag hos kungen. Väl på Danskön skulle ballonghuset byggas och sedan började en nervpåfrestande väntan på de rätta sydliga vindarna som detta år aldrig infann sig.

Över hela berättelsen svävar Gurli Linder, Andrées förtrogna och nära vän, som såg som sin uppgift att låta minnet av ballongfararens bedrifter leva vidare. I en rad skrifter skildrade hon hans verksamhet. Och i sina memoarer – som jag gav ut 2011 – berättar hon om kärleken till August, som under årens lopp aldrig försvagades. Jorikson börjar sin bok med ett citat från Linder där hon självmedvetet menar att den bild hon gav av Andrée är den som har blivit eftervärldens. Och även i bokens efterord knyter Jorikson an till Gurli Linder och hennes uppfattning om Andrée och expeditionen. Enligt Jorikson stämmer den väl med samtida källor.

Däremellan är berättelsen om Andrée, som Jorikson påpekar, delvis en berättelse också om SA Andrée och Gurli Linder. Deras kärlekshistoria får vi dock ta del av huvudsakligen utifrån den kvinnliga partnerns perspektiv, men den säger även åtskilligt om Andrée. Linders brev och memoarer ger också möjlighet att förankra vissa händelser i tiden. Inte minst ger de en tydlig demonstration av 1800-talets dubbelmoral och svårigheten för en gift kvinna att vårda ett kärleksförhållande i en miljö där skvallret och förtälet frodades.

Undertiteln på Joriksons imponerande arbete är "Biografen". Det tyder på att han menar sig ha sagt det väsentliga om Andrées polarexpedition. Och vad mer kan tilläggas? Sällan har väl något som i grunden är ett stort fiasko blivit så omskrivet. Men ingen kan bli likgiltig för den djupa tragiken kring de tre männen, pulsan i den vita snön på väg mot Vitön. Det är en bild som etsar sig fast på näthinan och är svår att släppa. Till sist måste även sägas att bokens bildmaterial i hög grad berikar läsningen. ✨

Lena Kåreland

S A ANDRÉE
INGENJÖREN OCH POLAR-
FARAREN. BIOGRAFEN
HÅKAN JORIKSON
Carlsson Bokförlag

Hjalmar Gullberg.

Två poeters dialog

LITTERATURHISTORIA

Det är en fin och förtädd bok om Hjalmar Gullberg som Kjell Espmark har skrivit och som i vår har utkommit postumt efter författarens död i september ifjol. Den har undertiteln "Ett porträtt av Hjalmar Gullberg", medan huvudtiteln är ett avhugget citat av Gullberg själv, "... att förinta detta som är jag". Förtäningen kommer sig delvis av att framställningen

är originell och framstår som en blandning av olika genrer: biografi, roman och komparativ litteraturvetenskaplig studie. Så här förklarar Espmark själv bokens natur: "Framställningen bildar en egen genre mellan roman och litteraturhistoria genom att [...] dela Hjalmar Gullbergs perspektiv, ja, genom att låna hans sensorium i utbyte mot mitt eget."

Det låter kanske konstigt, men underligt nog visar det sig inte bli konstigt alls. Efter någon halvtimmes läsning är det lätt att ryckas med av denna originella form och känna sig ganska hemma-

FOTO: TT

har parallell med varandra, även om Espmark är mån om att betona att allting hos föregångaren är större och att dennes livslinje är tecknad med mer pregnans.

Hjalmar Gullbergs bakgrund är mer prekär än Kjell Espmarks. Han växte upp hos fosterföräldrar, en ölkusk och dennes hustru, därför att hans biologiska föräldrar valde att gömma undan honom. Den välbärgade direktören Robert Brand gjorde en av sina anställda havande. Eftersom de då ännu inte var gifta, placerades barnet på annat håll. Han adopterades aldrig bort, men vad som var avsett som en tillfällig placering, tills vidare, förlängdes år efter år, trots att föräldrarna gifte sig. Först när Gullberg var i gymnasieåldern ansåg de biologiska föräldrarna att tiden var mogen för honom att flytta till deras hem. Men då ville inte sonen. Han kände sig främmande för herrskapet Brand och älskade sina fosterföräldrar. Och plågades av att han liknade den man han föraktade, alltså sin far:

*Jag smög mig in i deras trappa,
ett barnporträtt av husets värd.
Så rusade jag hem till pappa
men teg om blodets tiggarfärd.
Än skyr jag hos mig anletsdragen,
för att jag inte deras fått
som gav mig från den första dagen
en kärlek som var utan mått.*

Det är inte fadershat som Gullberg hemsöktes av utan helt enkelt förakt för sina dagars upphovsman. Något liknande finner man, fastän i mindre skala, i Kjell Espmarks självbiografi *Minnena ljuger* (2010). Pojken Kjell var 4 år gammal när hans far övergav familjen, en hustru och två söner, för att flytta ihop med en tandläkarkollega. De tre övergivna rycktes ur sin högborgerliga miljö och flyttade till en liten tvåa på Gärdet, där även pojkarernas mormor sällade sig till hushållet för att hjälpa till. Liksom Gullberg kom Espmark att träffa sin far bara sporadiskt – och varje gång ogärna.

Mer konkreta beröringspunkter är att de i årtal har bott på samma adresser, först på Eriksbergsgatan 12 A, sedan i villa Bergsgården på Djurgården. Den första gemensamma adressen är en ren slump, men villan på Djurgården ägs av Svenska Akademien, som båda tillhörde.

Det finns andra beröringspunkter. En viktig sådan är den distans till det egna jaget som båda visade, som om de såg sig själva genom en omvänd kikare. Gullberg var som både person och poet genomsyrd av ironi och såg sig själv som en kameleontisk rollfigur. Ett mycket frekvent motiv i hans diktning är kläder. Han tar på sig dem för att spela olika roller.

Espmark, å andra sidan, ikläder sig ständigt olika roller i sin diktning och skriver sällan eller aldrig om sig själv utan praktiskt taget uteslutande om andra människor, oftast tagna ur kulturhistorien. Föga överraskande är Espmark mycket intresserad av den självdistans och avsaknad av egocentricitet som präglade Gullbergs kynne.

Han är också, sist och slutligen, imponerad av Gullbergs tapperhet inför döden. En svår sjukdom ledde till att Gullberg under vinterhalvåret fick ligga på ett sjukhus i Stockholm, tjuvrad vid en andningsapparat, tracheotomerad i strupen. Sommartid kunde han ännu leva under drägligare former. Han bestämde själv att sommaren 1961 skulle bli den sista och iscensatte ett maskerat självmord. Han hade övertalat en läkarvän att göra honom en sista tjänst, att ge honom en dödlig dos med piller. Av hänsyn till läkaren, som ju begick ett brott genom att bistå med aktiv döds hjälp, men även av hänsyn till släktingar och vänner, arrangerades självmordet som en badolycka. Alla utom de sammansvurna lät sig övertygas om att Gullberg förmodligen drabbats av ett krampanfäll eller av muskelförlamning under en simtur. Först ett par årtionden senare kunde hans livsledsagarinna Gretha Thott lätta sitt hjärta och berätta vad som hade hänt och hur.

Grevinnan Thott åt en sista måltid med sin älskade, som iklädd badbyxor och badrock därefter lugnt gick nerför grässlånten till familjens badbrygga på sommarstället i skånska Bökeberg och sedan simmade ut i Yddingen för att dö. ”Det finns en sjö och sedan aldrig mer”, som han själv tio år tidigare hade skrivit i en dikt.

Om de sista åren i Gullbergs liv och om hans död skriver Espmark med stor inlevelse. Man kan förmoda att denna inlevelse förstärktes av att författaren själv vid denna tid visste att hans egna dagar var räknade. Jag tror att Espmark uppfattade Gullbergs uppgivna lugn inför döden som förebildigt. ✨

Tommy Olofsson

**”... ATT FÖRINTA DETTA
SOM ÄR JAG”
ETT PORTRÄTT AV
HJALMAR GULLBERG
KJELL ESPMARK
Norstedts**

stadd i den. Vad Espmark åstadkommer, inser man efter ett tag, är ett slags förenig av de olika genrer han har ägnat sig åt genom åren: den självförglömmande lyrikern med sina ständiga rolldikter, romanförfattaren med sina inre monologer, den sakligt osentimentale självbiografiske författaren och den komparativt inriktade litteraturprofessorn. I denna bok lyckas han förena alltihop.

Gullberg får vara Gullberg. Det är hans levnadslapp som tecknas och de självlysande citaten är hämtade ur hans poetiska produktion. Men samtidigt är det tydligt att Espmark speglar sig själv i sin föregångare och stundtals uppträffar ett slags dialog med denne. På så vis blir boken ett möte mellan två befryndade personligheter med livsöden som

Ytkunskap om Ryssland

SAMHÄLLE

Författaren till dessa rader etablerade sig som Östeuropaforskare under 1980-talets andra hälft. Då vibrerade luften av förväntningar och löften. Michail Gorbatjovs reformverk hade startat en process som skulle göra Ryssland, om än fortfarande i Sovjetskrud, till ett land som alla andra: marknadsekonomiskt, demokratiskt och rättsstatligt. Världsordningen skulle stärkas när Ryssland intagit sin plats i den. Historien skulle nästan ta slut.

Oscar Jonsson, som har skrivit *Hotet från Ryssland*, befinner sig i början av sin karriär i en helt annorlunda situation. Vladimir Putin har med sitt brutala krig mot den ukrainska grannstaten fullständigt skakat om världsordningen. Historien lever, som ett verksamt vapen som hjälper oss att förstå det till synes oerhörda, och som i det ryska samhället fungerar mobiliserande, legitimerande och tillrättaläggande. Ryssland hotar och väcker fruktan inte bara i Ukraina utan över stora delar av världen.

Man kan fråga sig vad så olika förutsättningar gör inte bara med de inblan-

dade länderna, Europa och världen, utan också med forskarna. Oscar Jonsson är relativt nybliven doktor i krigsvetenskap. Ett sådant ämne hade varit svårt att sälja in på det sena 1980-talet. I sin nya bok ger han inte den ryska demokratin och rättsstaten några som helst chanser.

Historien ges inget stort utrymme, åtminstone om den går längre tillbaka än till 2008, då Ryssland invaderade Georgien, formellt för att undsätta ryskvänliga separatistregimer i Abchazien och Sydossetien, reellt för att skapa militära och politiska brohuvuden i Sydkaukasien. Mest plats tar naturligen 2014, året för Euromajdan-revolutionen, den ryska annekteringen av ukrainska Krim och etniska ryssars ökande mobilerings för "folkrepubliker" i Donbass.

Det bör förstås erkännas att inte heller jag ser annat än brutal diktatorisk maktutövning i dagens närmast nytotalitära Ryssland. Det bör likaledes slås fast att demokrati och rättsstat är fenomen som har spelat mycket underordnade roller i den ryska och sovjetiska historien. Men liberaldemokratiska och rättsstatliga tendenser ligger ändå bara en gene-

ration tillbaka. De är rimligen inte döda, bara oerhört effektivt tystade och förtryckta, mest aktivt genom förgiftningar, fängslanden och mord. Någonstans i den ryska västsinnade medelklass och kritiska intelligentsia som förändrade världen under åren kring 1990 finns ett annat Ryssland, även om det inte ens med skarp blick går att skymta idag.

Med detta vill jag säga att också en bok som rör Putins och Rysslands krig mot Ukraina behöver ett historiskt perspektiv. Inte för att inge förhoppningar, för Jonsson och jag är nog överens om att ett mindre krigsorienterat Ryssland inte är inom synhåll. Snarare behövs historien för att kunna ställa frågor och formulera problem: Vad har hänt med Ryssland från 1990 till idag? Hur har det ryska hotet växt fram?

Sådana analyser kunde med fördel ha varit mer direkta och framträdande i boken. Visserligen säger Jonsson sig vilja analysera "hur de ryska ledarna förstår världen, vad de fruktar, hur makt fungerar i landet och hur de tror att makt fungerar i världen". Svaren blir emellertid mest en genomgång av det politiska system av lojala barndomsvänner, chefer

inom underrättelse- och säkerhetstjänst, ministrar och oligarker som Putin är navet i och förutsättningen för, och därtill en analys av rysk strategi, definierad som en process att testa "en hel mängd olika typer av militära och icke-militära operationer och sedan utvärdera vad som funkar mot en motståndare".

När detta är sagt skall det också sägas att Jonssons bok i flera avseenden är nyttig läsning. Han resonerar till exempel klokt om Putinregimens målsättningar, av vilka den politiska överlevnaden är den viktigaste i ett system "designat för att vara beständigt just i kristider". Rysslands cyber- och informationskrig belyses på ett intresseväckande och kunnigt sätt. Att det för Ryssland handlar om ett totalt krig, som tar större och större delar av stat och samhälle i anspråk, framgår klart.

Stundtals syns att det har varit bråttom att färdigställa boken. Korrekturläsningen kunde ha varit bättre, och den begreppsliga precisionen lämnar mycket övrigt att önska. En del resonemang om strategiska överväganden och militära hot är särskilt svåra att ta till sig, som en notering om att syftet "med de minsta taktiska kärnvapnen är att göra dem så små att det knappt märks att de är kärnvapen för att gränsen till att gå över till kärnvapen användning ska bli mindre". Sammanhanget hade inte förtydligat budskapet. Det är emellertid analysdjupet som är verkets stora svaghet. Förvisso säger författaren att det inte är ett akademiskt verk han har velat skriva, men inte heller en informerad tidningsläsare har så mycket nytt att hämta. *

Klas-Göran Karlsson

**HOTET FRÅN
RYSSLAND**
OSCAR JONSSON
Mondial

Madicken
i temaparken Astrid
Lindgrens värld.

FOTO: TT

Från slott till trånga lägenheter

LITTERATURHISTORIA

För alla som är intresserade av flicklitteratur blir det lite av julafton när det kommer en ny bok av litteraturvetaren Birgitta Theander. Avhandlingen *Älskad och förnekad* (2006) undersökte flickböcker utgivna i Sverige 1945–65, och 2017 utkom *Till arbetet!* där Theander satte de fiktiva flickornas yrkesdrömmar och arbetsliv under lupp. Nu har boken *Hämförande hus. Hemmet i 1900-talets flicklitteratur* utkommit. Den som väntar sig en grundlig genomgång av ämnet blir inte besviken.

Theander väljer att låta böckernas olika bostäder bli vägen till att undersöka hur hemmet framstår i den flicklitteratur som har publicerats mellan 1900 och 1965. "Jag tror att det rent allmänt kan vara givande att låta ett konkret föremål ge vinkar om, eller bli en sorts figur för, underliggande känslor, värderingar och skeenden. Genom att utgå från bilden av huset kan man blottlägga samband och tankegångar i berättelserna som man annars inte hade upptäckt", skriver hon i sin inledning.

Bokens första del behandlar huset som helhet, och under rubriker som "Fångenskap", "Dockhem" och "Ansvar" får man läsa om hemmet utifrån olika tematiska ingångar. I andra avdelningen utgår

Theander från husets olika element, där dörrar, fönster, tapeter och annat får egna kapitel. Vissa är oundvikligen mer intressanta än andra, som till exempel kapitlet om den vertikala linjen, som utforskar betydelsen av högt och lågt i husen. Där nämns bland annat det omskrivna hopp från taket med paraply som Ester Blendas Nordströms Annmari utför, och som sedan upprepades av Astrid Lindgrens Madicken. Theander hittar urscenen för detta i en tidningsnovell av Nordström från 1916, vilken enligt Theander tycks ha gått Nordströmforskningen förbi.

Sammantaget ger boken en bred bild av Hemmet och dess mångfald av betydelser för de fiktiva flickorna. Allt från slott till trånga lägenheter avhandlas, och hemmen bebos långtifrån bara av traditionella kärnfamiljer, något som Theander för övrigt ägnar ett eget kapitel. Kringkurna flickor samsas med fria och obundna, kärleksfulla hem med tomma och själlösa. Och, inte minst viktigt: flickor samsas med kvinnor, då böckerna ofta skildrar utvecklingen från flicka till kvinna, eller kretsar kring unga vuxna.

Det som gör Theanders böcker så värdefulla är att de tar flicklitteraturen på allvar. Hon är oerhört lojal mot sitt ämne, något som skulle kunna vara ett problem, men tydligheten kring hur hon tänker och resonerar gör att fallgroparna undviks. Theanders passion för flicklitteraturen är

>>

själva förutsättningen för den grundlighet som gör det möjligt att ifrågasätta tidigare forsknings ofta förekommande generaliseringar av genren. Theander säger emot både inhemska och internationella forskare under bokens gång – till glädje för oss som i likhet med henne tar flicklitteraturen på allvar.

Theander är medveten om att hennes bok kommer i en tid när bostaden ägnas mycket uppmärksamhet. Hemnet-surfande har blivit en folk-sport och drömhemmet en helig graal. Coronapandemin ställde mycket på sin spets. Bostaden blev på en gång fängelse och trygg tillflykt, och gränserna mellan arbetsplats och hem suddades ut. Mot denna bakgrund är Theanders bok ett välkommet utsnitt av historien, där blommiga tapeter inte bara utgör obligatorisk flickrumsbakgrund utan blir till något mycket större.

I Frida Åslunds bok *Gertru från Svartliden* (1934) kommer den tretton-åriga Gertru hem till sitt fattiga och kala barndomshem med tapetrullar som hon har köpt för sin första lön som barnjungfru. Vita tapeter med rosor på gröna rankor sätts upp på stugans väggar. Hela bygden kommer för att titta och man vandrar hem med uppståndelse i ögonen: "Och när de blå och röda kvällsskuggorna kom krypande från västerfjällen ned genom skogen, kom stilla fötter gående från Perssons och andaktsfulla röster talade om denna stora påskdag och dess firning, som de aldrig skulle förgäta." ✨

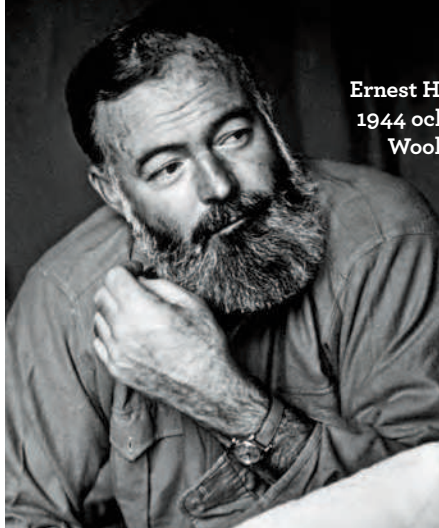
Paulina Helgeson

HÄNFÖRANDE HUS
HEMMET I 1900-TALET
FLICKLITTERATUR
BIRGITTA THEANDER
Makadam

Ester Blenda Nordström.
FOTO: TT

Ernest Hemingway
1944 och Virginia
Woolf 1927.

FOTO: GETTY IMAGES, ALAMY

Böckerna som aldrig skrevs

LITTERATURHISTORIA

I *Den oavslutade litteraturen. En essä om allt som inte blev klart* skriver Kristoffer Leandoer: "Helt plötsligt växer en alternativ litteraturhistoria fram." Han syftar på ett tankeexperiment hos den franske 1800-talsförfattaren Stendhal, men uttrycket "alternativ litteraturhistoria" skulle med fördel också kunna användas om hans egen text.

Det alternativa i *Den oavslutade litteraturen* ligger inte i urvalet av författare – flertalet av dem är kanoniserade klassiker – utan i att de ses i ett helt nytt perspektiv. Fokus ligger sålunda inte på de verk som författarna har publicerat utan på sådant som de lämnat ofullbordat eller inte ens påbörjat. Idén kan i förstone tyckas befängd, men resultatet är briljant. I vart och ett av de arton kapitlen finns en sådan trängsel av omtumlande idéer, lustiga infall och kuriösa hugskott att de i vidareutvecklat skick hade kunnat uppfylla hela bibliotek.

Med "allt som inte blev klart" åsyftar Leandoer inte bara ofullbordade bokprojekt. Ofta handlar det om böcker som har försvunnit, censurerats eller omarbetats av andra författare. I några fall rör det sig om texter som redigerats till oigenkännlighet av övernitiska förläggare. Och som om detta inte vore nog skriver Leandoer att all litteratur förblir oavslutad åtminstone i en mening, "den kräver medverkan av en läsare för att bli till. Först i detta möte, först när orden binds samman genom att läsas, kan ett litterärt verk sägas bli klart."

Denna definition av det oavslutade kan tyckas orimligt vid, men för Leandoers syften fungerar den bra. Därom vittnar inte minst den generösa exemplifieringen i det kapitel som fått titeln "Några skäl att aldrig bli klar". När Leandoer här diskuterar orsakerna till att litterära verk förblivit oavslutade, rör han sig obesvärat mellan författaröden och böcker som ytligt sett inte verkar ha så mycket med varandra att göra.

Denna rörlighet demonstreras kanske allra bäst i en kavalkad av bokprojekt som har varit alltför storslaget anlagda, men vars spillror ändå kunnat återbrukas i mindre krävande sammanhang. Här sammanförs böcker av Gustave Flaubert, Johann Wolfgang von Goethe, Djuna Barnes, Fjodor Dostojevskij, Rudyard Kipling, Roland Barthes och Jack London med flera:

"Marcel Proust blir aldrig färdig med sin självbiografiska roman *Jean Santeuil*, men arbetet förvandlas så småningom och ger näring åt *På spaning efter den tid som flytt*. James Joyce skriver aldrig klart den likaledes självbiografiska *Stephen Hero*, men däremot *Ett porträtt av författaren som ung*. [...] JRR Tolkien färdigställer aldrig det stora mytologiska och filologiska verk där han ska få tillfälle att redogöra för hela den värld han skapat, men på vägen skriver han ändå *Sagan om ringen*, och spillrorna av det oskrivna verket går – med eftervärldens hjälp – att få ihop till *Silmarillion*. [...] Virginia Woolf skriver aldrig *Timmarna*, som hon arbetade på från och med juni 1923; någonsans på vägen förvandlas den och blir till *Mrs. Dalloway*."

Den flödande exemplifieringen är en av Leandoers paradgrenar, men som intressantast är han ändå när han stannat upp inför något enskilt verk. Särskilt tydligt är detta i det dramatiska avsnittet om Fjodor Dostojevskijs ofullbordade roman *Njetotjka Njezvanova*.

När Dostojevskij 1848 påbörjade boken var den tänkt att bli hans dittills största satsning. Avsikten var att göra ett nytt slags kvinnoporträtt. Bokens hjältninna *Njetotjka* är skisserad som viljestark och begåvad, ett slags preexistentialist som redan från barndomen banar sig en egen väg genom livet.

Denna plan var fullt tydlig i de tre kapitlen om *Njetotjka*s tidiga liv som Dostojevskij 1849 lät publicera i en tidskrift. I slutet av den tredje kapitlet är hon visserligen alltså ett barn, men hon låter sig inte sty-

ras av samtidens konventioner. Sålunda har hon redan hunnit inleda en prepubertal kärlekshistoria med dottern till den rike filantrop som efter föräldrarnas död tagit hand om henne.

Hur Njetotjkas fortsatta liv skulle ha gestaltat sig får vi emellertid aldrig veta. Anledningen till det var en dramatisk händelse som skulle sätta sin prägel på återstoden av Dostojevskijs liv. Den 23 april 1849 blev han arresterad, anklagad för att ha deltagit i en revolutionär klubb där man diskuterat förbjuden litteratur. Efter en summarisk rättegång dömdes han till döden och fördes ut till avrättningsplatsen, men i sista ögonblicket blev han benådad. Efter denna skenavrättning omvandlades dödsstraffet till tio års förvisning i Sibirien.

Det kom alltså ingen fortsättning på *Njetotjka Njezvanova*. Vi får därför aldrig veta hur det skulle ha gått med den oförvägna flicka vars barndom Dostojevskij skisserade 1848. Vi får nöja oss med att spekulera.

Dostojevskijs dramatiska livsöde har många motsvarigheter i *Den oavslutade litteraturen*, men som regel får de mycket mindre utrymme. Exempel är två andra av de många ryska författare vilkas livsverk i förtid avbrutits av nyckfulla diktatorer – Marina Tsvetajeva och Anna Achmatova. De hade

med fördel kunnat få egna kapitel, men Leandroer nämner dem bara i förbigående: ”Ingen kommer undan politiken. Särskilt inte i Dostojevskijs hemland. En uppräknings av ryskspråkiga författarskap som genom politiken avbrutits i förtid skulle kunna fylla resten av det här kapitlet, så låt oss bara nämna två oavslutade verk av alla som tillkom under Stalin: Marina Tsvetajevas *Afrodites vrede* och Anna Achmatovas *Prolog*.”

Fullt så summariskt är inte avsnittet om Ernest Hemingway, men också här hade det funnits mycket att tillägga. Vid mitten av 1950-talet var Hemingway i så dåligt skick att han nätt och jämnt var arbetsför. Anledningen var främst ett övermått av alkohol men också sviterna av en lång rad olyckor. I det läget kom räddningen i form av två resväskor som han 1927 eller 1928 hade lämnat in till förvaring på hotell Ritz i Paris. Där förvarades anteckningar som skulle bli stommen i den ofullbordade Parisbok med titeln *En fest för livet* som återfanns bland hans papper när han i juli 1961 hade tagit sitt liv.

Leandroer skriver insiktsfullt om denna bok. Han tar dock inte upp det intressantaste av Hemingways ofullbordade projekt.

Det är en berättelse som har titeln *Edens lustgård* och som utgavs mot författarens vilja mer än 20 år efter hans död. Om denna bok hade fullbordats och givits ut tidigare hade den på ett avgörande sätt kunnat nyansera bilden av en författare som på alltför lösa grunder utpekats som våldsdrykande machoman.

Edens lustgård utspelar sig på den franska Medelhavskusten sommaren 1927. Huvudpersonerna är Hemingways alter ego David Bourne och hans hustru Catherine. David är en man som tröttnat på rollen som machohjälte. Under romanens gång får vi följa hans sökande efter en ny identitet. Samtidigt utvecklas Catherine till en av de intressantaste kvinnorna i Hemingways författarskap.

Viljan till omprövning av de traditionella könsrollerna är förmodligen förklaringen till mycket av det som i *Edens lustgård* framstår som otypiskt för Hemingway. Dit hör inställningen till storviltsjakt. I många böcker har Hemingway poserat som entusiastisk jägare, men här är det tvärtom.

Särskilt tydligt ser vi detta i en berättelse i berättelsen. David arbetar med en självbiografisk text om en elefantjakt han som barn upplevt tillsammans med sin pappa. Med hjälp av sin hund Kibo har han sparat upp en

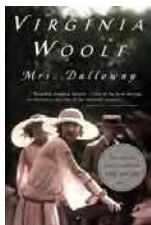
gammal elefant med enormt stora betar, men när pappan står i begrepp att döda det ståtliga djuret har sonen redan hunnit ångra sig. Han har börjat älska elefanten och känna stark avsmak gentemot de jägare – däribland pappan – som vill döda den.

Denna berättelse förblev alltså i likhet med *En fest för livet* ofullbordad och hade därför med fördel kunnat platsa i *Den oavslutade litteraturen*. Att den inte kommit med är likväl lätt att förstå. Leandroers definition av begreppet oavslutad är så vid att ämnet i praktiken blir outtömligt.

Det betyder att hans bok om den oavslutade litteraturen med nödvändighet förblivit oavslutad. Det hindrar inte att den är ett mästerverk. ✨

Torsten Rönnerstrand

DEN OAVSLUTADE LITTERATUREN
EN ESSÄ OM ALLT SOM INTE BLEV KLART
KRISTOFFER LEANDOEER
Natur och Kultur

Hemingways ofullbordade, Woolfs förvandlade.

Från filmen
Låt den rätte komma in.

FOTO: ALAMY

En ryslig historia

LITTERATURHISTORIA

I sina berättelser för Stephen King oss till de fattiga och förfallna skogsbruksorterna i Maine. Det är en sorts amerikansk socialhistoria han gestaltar, de övernaturliga rysligheter-na knyter an till en inhemsk tradition av mörk romantik där verklighet och myt sammanförs för att göra det mänskliga tillståndet synligt genom förhöjning och speglande perspektiv. Det är alltid människorna och deras livsöden som är det sant skrämmande, den ruvande ondskan utgörs egentligen av den egna bloddrypande historien och de orättvisor som likt en arvsynd hemsöker generation efter generation.

I sitt två volymer långa praktverk *Svensk skräcklitteratur* (första delen kom 2017) fångar Mattias Fyhr, docent i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet, genrens väsen. Han vänder sig till J R R Tolkiens resonemang om att den fantastiska berättelsen bygger på förmågan att trovärdigt gestalta en värld som läsarna känner sig hemma i, det är först då det övernaturliga får betydelse och paradoxalt nog för oss till en djupare och sannare verklighetsförståelse.

T S Eliot konstaterade: ”Ingen poet, ingen konstnär av något slag, får sin kompletta betydelse ensam”, denne måste placeras ”för kontrast och jämförelse, bland de döda”. Den konservativa historikern och författaren Rus-

>>

sell Kirk hävdade att det är en demokratisk skyldighet att låta gångna generationer komma till tals: "Vi har en stor skuld till dessa döda, och deras historia förtjänar att räknas."

Det är just det Fyhr gör, han studerar vårt litterära arv med respekt för dem som har levt och inte längre kan göra sig hörda. Hans studie är "intertextuell", han binder samman litteraturhistorien genom att visa hur olika verk bygger på och influeras av vad som tidigare har skrivits och berättats. Fyhr riktar samtidigt en stark kritik mot samtida kollegers upptagenhet av feministiska, intersektionella och dekonstruerande läsningar av vårt litterära arv. Ja, de har gått så vilse i karriärsfrämjande teorier att de blivit helt historielösa.

De få litteraturvetare som skrivit om svensk skräck har fått för sig att den inte alls har någon inhemsk tradition, att allt skulle ha börjat med John Ajvide Lindqvists vampyrroman *Låt den rätte komma in* (2004). Till och med den så beläste akademiledamoten Horace Engdahl har låtit sig duperas av det marknadsföringsmaskineri som exploaterar bildningslösheten. I själva verket har betydligt mer egenartade författare som Mare Kandre och Nikanor Teratologen (jag bör här nämna att min egen analys av dennes roman *Äldreomsorgen i Övre Kågedalen* (1992) behandlas av Fyhr) i närtid skrivit skräck.

Äldre litteraturforskare som Fredrik Böök, Martin Lamm och J Viktor Johansson var högst medvetna om vår egen skräcklitteratur, vilket vittnar om deras oerhörda beläsenhet. Fyhr sällar sig till samma bildningstradition.

Han definierar skräck som något som skrämmer och som låter läsaren konfrontera det som är naturvidrigt och emot den rådande ordningen. Det handlar om att gestalta en högst mänsklig erfarenhet som finns närvarande i den äldsta litteraturen, från Gilgamesh-eposet, Bibeln och Homeros vidare till giganter som Dante, Shakespeare och Milton.

Skräcknestorn H P Lovecraft hävdade att skräcklitteraturens uppgift är att gestalta det värsta människan kan tänka sig, något för oss helt främmande som vi absolut inte vill kännas vid. Det påminner om Arthur Schopenhauers tanke om världen som ett negativt intet, att dess sanna verklighet varken kan begripas eller beskrivas av oss, att vi befinner oss i ett "kosmiskt främlingskap". Just denna existentiella fasa skildrade Lovecraft i sin "kosmiska skräck", där det sant skrämmande inte är de uråldriga ohyggligheter som ruvar i mörkret utan hur modernitetens vetenskap knuffat det

mänskliga sinnet till vansinnets rand.

I vår egen tradition är skräcken närvarande sedan åtminstone medeltiden, som den spökande sälvarelse Selkollan i *Gudmundar saga* (från 1200-talet) och eller varulvarna som Olaus Magnus ägnar ett helt avsnitt åt att djupgående beskriva i sin *Historia om de nordiska folken* (1555). Fyhr betonar hur hög kvalitet svensk skräck internationellt sett håller och gör något så "fruktansvärt" som att sammanställa en svensk kanon där samtida medialt omhuldade författare som Ajvide Lindqvist och Mats Strandberg inte platsar.

Han för oss från Urban Hiärnes drama *Rosimunda* (1665) till Gustav III:s "göthiska" pjäser *Gustaf Wasa* (1786) och *Den svartsjuka neapolitanar'n* (1789) vidare mot romantikerna Erik Johan Stagnelius tragedi *Riddartornet* (1825) och Viktor Rydbergs roman *Singoalla* (1857) till sekelskiftesförfattaren Alfred Nobels

Nemesis (1896). Under förra seklet finner vi skräcken i Dan Anderssons *Kolarhistorier* (1914) och *Det kallas vidskeplse* (1916), Stig Dagermans novell "Mannen från Miliesia" (i *Nattens lekar* 1947), Lukas Moodysson *Det spelar ingen roll var blixterna slår ner* (1987), noveller av Niklas Rådström och flertalet av Kandres romaner. Under det nya årtusendet finns bland annat Johanne Hildebrandts *Fördömd* (2006) och C J Håkansson *Fjärilen från Tibet* (2007). Samtidigt vill Fyhr, i motsats till andra, inte räkna Aurora Ljungstedt och Emilie Flygare-Carlén som skräcklitteratur. Dem förpassar han bryskt till realismens domän som blott effektsökare.

Fyhurs intertextuella läsning är i regel övertygande, han visar hur verk binds samman genom historien. Av och till blottas metodens svaghet. Fyhr vill påvisa hur skräckinfluenser sorterats bort eller nedvärderats av tidigare litteratur-

forskare, man tycker sig ofta finna spår av Franz Kafka, men aldrig någonsin efter H P Lovecraft. Han pekar därför på med hjälp av samtidssammanhang och igenkännbara motiv på vilken skräcklitteratur svenska författare kan tänkas ha läst. Här finns en risk att det blir för spekulativt.

ett så unikt svenskt författarskap som Stagnelius finns skräckliknande element. Samtidigt blir det tydligt för den som exempelvis läst Horace Engdahls och Anders Olssons studier av den dystre diktaren att den samtida tyska romantikens och idealismens påtagligt influerat dennes mörkt lutherska världsbild, som snarare bär spår av äldre mystiker som Jacob Böhmes förvisso skrämmande visioner än av samtida skräckromantiker.

Mer förtjänstfull blir skräckläsningen av författare som Dan Andersson och Stig Dagerman. I synnerhet visas hur den senare helt tydligt tagit intryck av Lovecraft (som först omskrevs i *Bonniers Litterära Magasin* samtidigt som Dagerman skrev där).

Fyhr påpekar också att skräcklitteraturen har kämpat mot moralister genom århundradena. Under 1800-talet fick man för sig att de minstas sinnen är känsligare än vuxnas och både Charles Perraults och bröderna Grimms grymma sagor "barnanpassades". Under 1970- och 80-talet bildade sedan den moral-konservativa högern och den radikala vänstern i Sverige en ohelig allians i kampen mot den ökade strömmen av skräck i serietidningar, kiosklitteratur, rollspel och så kallat "videovåld", det "ockulta" var "verklighetsfrånvänt" och "förråande".

Ändå har skräcken segrat med tiden. Sedan millennieskiftet har den genom filmer och serier som *Twilight* (2008), *True Blood* (2008–2014), *Stranger Things* (2016–) och *Wednesday* (2022–) blivit en självklar del av populärkulturen, om än i en tandlös politisk korrekt tappning som knappast erbjuder de chockerade och sant överträdande verklighetstolkningar som äldre skräckfilmsmakare som William Friedkin (*Exorcisten*, 1973), Andrzej Żuławski (*Possession*, 1981) och Clive Barker (*Hellraiser*, 1987) kunde frambesvärja. ✨

Erik Jersenius

SVENSK
SKRÄCKLITTERATUR 2
MATTIAS FYHR
Ellerströms

Judiska partisaner i Vilnius ghetto.

Det judiska motståndet

HISTORIA

Det är ingen framträdande figur i dagens debatt om Mellanösternkonflikten, men staten Israels existens är som bekant förknippad med att sex miljoner judar mördades under Förintelsen. Efteråt stod det klart att judarna som folkgrupp behövde ett hemland, ett hörn på jorden som alltid skulle ta emot dem när andra länder stängde sina gränser. Än idag står Israel öppet för alla judar som vill ha medborgarskap.

Skapandet av en stark armé var helt centralt i den nya staten. De arabiska grannländerna var fientligt sinnade och allra viktigast i kontraktet med medborgarna var, och är än idag, löftet att judar inte ännu en gång ska kunna utsättas för folkmord.

Under det tidiga skedet i staten Israels historia fanns en stark, sionistiskt färgad bild av de europeiska judarna som gettovarelsor vilka, korrumperade av många seklers förtryck, krökte rygg utan att försvara sig. Motbilden till detta var den nya, sunda israelen, en rakryggad, stark kibbutzmedlem som försvarade sitt land och sitt folk med vapen i hand.

Barnpsykologen Bruno Bettelheim, som satt i tyska koncentrationsläger innan han lyckades rädda sig till USA, beskrev judarna i Europa som alltför medgörliga. Det var deras accepterande av allt värre övergrepp som hade möj-

liggjort nazisternas industriella massmord. Judarna gjorde ju aldrig motstånd. En hård och oförsonlig dom över dem som blev offer, kan tyckas. Bland andra Hannah Arendt invände mot det synsättet. Hon påpekade att nästan ingen gjorde motstånd i lägren – passiviteten var med andra ord inte specifikt judisk.

I sin nya bok *Inte som lamm till slakt* försöker ekonomen och författaren Kenneth Hermele ge upprättelse åt dem som mördades, genom att nyansera och komplettera bilden av vad som egentligen skedde under Förintelsen. Syftet med boken var från början att förklara varför judarna inte försvarade sig. Men rätt snart efter att Hermele hade inlett sin research dök mängder av dokumentation upp som istället handlade om motstånd.

Det mest berömda, och dramatiska, är förstas upproret i Warszawas getto 1943, som skildras i Leon Uris klassiska roman *Mila 18* (1961). Under 28 dagar lyckades en grupp om 600 judiska kvinnor och män hålla stånd mot 2 000 tyska soldater plus deras ukrainska hantlangare. Detta trots att judarna var kraftigt försvagade av svält och umbäranden, samt saknade vapen, ammunition och stridskunskap.

Kenneth Hermele konstaterar att den typen av väpnat, våldsamt motstånd inte var det vanliga, men ändå skedde på fler ställen än i Warszawa. Dels i andra stora och små getton, dels genom att judar

anslöt sig till icke-judiska motståndsrörelser. Även i de olika typerna av läger fanns försök till revolter mot tyskarna.

Huvudpoängen i hans bok är emellertid att det judiska motståndet mot tyskarna kunde se ut på många andra sätt. Att behålla sin mänskliga värdighet och vardag med skolundervisning för barn och kulturevenemang i ghettot under ohyggligt svåra förhållanden är exempel på motstånd, enligt Hermele. Att skapa ett stort arkiv med dokumentation av nazisternas övergrepp och gömma undan det till efter kriget var en form av motstånd. Likaså att smugla undan unika böcker och manuskript ur mängderna judaica-litteratur som nazisterna samlade. Att fly utomlands, trotsa utgångsförbud, smugla ut barn ur gettot, ja, rentav att köpslå med nazister för att rädda judiska liv – alla dessa ageranden var någon form av motståndshandlingar, framhåller Hermele.

Hans synsätt är sympatiskt. Betänker man de enorma risker som var förknippade även med oansenliga regelbrott för en jude, så är det också lätt att hålla med om att alla dessa aktiviteter var ett slags motstånd.

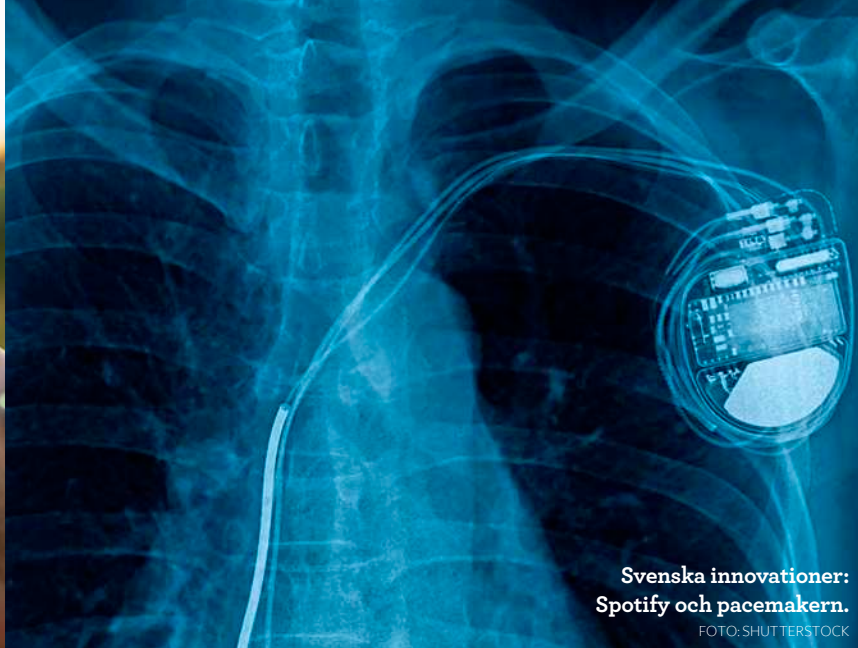
En del i boken handlar om hoppets betydelse för att judarna med tiden anpassade sig till alltmer förfärande omständigheter. Få visste exempelvis de första åren att gettona bara var en mellanstation. De hoppades att det inte kunde bli värre.

Inte som lamm till slakt är en intressant och välskriven genomgång av hur nazismens miljontals judiska offer reagerade på sin situation. Samtidigt är det lätt att fortsätta att grubbla. Hur kunde ett antal – förvisso beväpnade men numera ändå underlägsna – tyska soldater hålla hundratals människor i schack medan dessa drevs mot gaskamrarna eller grävde sina egna massgravar i någon skog? Helt avgörande måste ha varit hoppet – och viljan till liv. Att människorna i varje sekund vägde risken att dö mot chansen att överleva. ✨

Nina Solomin

**INTE SOM LAMM
TILL SLAKT**
**JUDISKT MOTSTÅND
UNDER FÖRINTELSEN**
KENNETH HERMELE
Ordfront

Svenska innovationer:
Spotify och pacemakern.

FOTO: SHUTTERSTOCK

Skäl till stolthet

TEKNIK

I Kungliga Ingenjörsvetenskapsakademins festvåning på Grev Turegatan tystnade sorlet när det stod klart att Håkan Lans befann sig bland de minglande gästerna på releasen. Huvuden vreds nyfiket åt höger och vänster när fler namn på närvarande storheter nämndes: Björn och Lillemor Jakobsson, Mats Uhlén, Björn Jonson, Mats Nilsson och Petra Wadström – upphovsmän bakom i tur och ordning BabyBjörn, proteinlåsarna, respiratorn, molekylär analys och vattenrening. I vanliga fall svårimponeerade personer lyfte ivrigt sina mobilkameror när legenderna samlades på scen.

Anledningen till festligheterna var utgivningen av *Svenska innovationer som förändrat världen*, ett slags soffbordsbok där författaren Henrik Berggren och den naturvetenskapliga kommunikatören Eva Krutmeijer presenterar drygt 50 viktiga svenska uppfinningar från 1700-talet fram till idag, från Celsiustermometern till bioförpackningsmaterialet Papira.

Precis som inför de illustrerade gästerna är det svårt att värja sig ifrån att bli litet *star struck* när man bläddrar i boken och ser så många uppfinningar sida vid sida, var och en med sitt påtagliga avtryck i världen. Visst har de flesta av dem redan kultstatus, men när man i ett svep läser om propellern, lättbetongen, xylocainet, katapultstolen, ultraljudet, trepunktsbältet, pacemakern, axeväxeln, losec, provrörsvaggan, bluetooth, Spotify och visualiseringsbordet så uppstår en fin kalejdoskopeffekt.

Kanske är det därför som *Svenska inno-*

vationer snabbt blev ett försäljningsmässigt fenomen – i sin förvisso smala genre – på både Adlibris och Akademibokhandeln's topplistor. Många fastnar för den.

Det är inte bara storheten i innovationerna som gör den till en lyckad bok. Berggren och Krutmeijer tycks träffa precis det djup som läsekretsen av ett sådant här verk söker. Förutsatt att man inte har uppfinningar som specialintresse så tror jag att de flesta kan plocka med sig något de inte redan visste ur varje kapitel. Till och med texterna om klassiker som separatorn och tändstickan, vardera inte tillägnade mer än två, tre sidor, känns fräscha.

Författarna bjuder på en lättsmält buffé där man bläddrar runt och hugger in direkt på sådant man vet att man gillar. Men man lockas även att prova något nytt som råkar se gott ut. Inte helt oviktigt för försäljningen är nog också att boken känns behagligt tung i handen i sitt litet-större-än-normala format, med lagom lyxig utformning i mörkblå pärm med silvertryck. Det vore dumt att inte göra den till en attraktiv presentbok.

Urvalet av innovationer kan man alltid diskutera, och en hel del möda ska ha gått åt till detta enligt de inblandade. Vissa kommer att tycka att rullatorn mer framstår som en behovsidentifikation än resultatet av genialisk ingenjörskonst. Andra höjer nog på ögonbrynen över att tjänster som Skype, Klarna och Spotify inkluderas. Men att omdefiniera enorma marknader som de nämnda techbolagen har gjort (telefon, betalningsmedel och musik) är impo-

nerande entreprenörsbedrifter som ofta har inneburit avancerat lagarbete för att förena olika kompetenser. Och som krävt riskkapital.

Utöver de briljanta ingenjörerna beskrivs i bokens inledning just kapitalet och andra förutsättningar som möjliggjort innovationernas kommersiella genomslag. För sin begränsade längd är det en utmärkt sammanfattning av det svenska ekosystem som ökar sannolikheten för att innovationer inte bara ser dagens ljus utan blir världsfenomen. Fri utbildning, naturresurser, tidigt äganderättsskydd, kommunikationsinfrastruktur och generösa forskningsanslag är några av de punkter som tas upp. Att ingen kritisk genomgång görs av sådant som ändå felar tvingas man nästan ursäkta, eftersom *Svenska innovationer* inte utger sig för att bedriva samhällsanalys utan medvetet utformats som en hyllningsskrift.

Inget som sägs, varken om ekosystemet eller de individuella uppfinningarna, var osagt innan den här boken författades. Tricket är som vanligt att säga det välkända på ett nytt sätt och vid rätt tidpunkt.

I skjutningarnas och segregeringens Sverige söker de många läsarna av denna bok uppenbart efter vägar att motverka pessimismen med litet rumsren nationalstolthet. ✨

Cecilia Nikpay

**SVENSKA INNOVATIONER
SOM FÖRÄNDRAT VÄRLDEN**

HENRIK BERGGREN
OCH EVA KRUTMEIJER
Bokförlaget Max Ström

Kungen på scoutmöte i Rinkaby utanför Kristianstad.

FOTO: TT

Kungen av näringslivet?

SAMHÄLLE

De folkvalda som fattade beslut om 1970-talets nya svenska grundlag slösade inte med orden när det kom till statschefens uppgifter. Håller man sig snävt till regeringsformens bokstav består ämbetet i att bli informerad om rikets angelägenheter av statsministern, delta i konseller vid regeringsskiftet och andra tillfällen samt att vara ordförande vid utrikesnämndens sammanträden.

I realiteten finns ett antal andra formella uppdrag som att ta emot kreditivbrev från nya ambassadörer till Sverige och att förklara riksmötet öppnat. Men en mycket stor del av kungens verksamma tid går åt till den uppgift som framgår av grundlagens förarbeten men inte preciseras mer än så: att fungera som en för landet samlande symbol.

Statschefen har lämnats i stort sett fria händer att uttolka hur den saken ska gå till, och i *Kungen – Sveriges ledare* har nu Mikael Holmqvist, professor i företagsekonomi vid Stockholms universitet, studerat hur uttolkningen har sett ut under kung Carl XVI Gustafs snart 50 år på tronen.

Holmqvist intresserar sig föga för kungens person eller familjeliv utan rik-

tar sökarljuset mot de offentliga åtagandena. Vad gör statschefen för uttalanden? Vad säger han i sina tal? Inför vilka publikationer håller han dem? Var gör han besök? Ambitionsnivån är hög. Den 659 sidor långa boken avslutas med över 200 sidor av noter, litteratur- och källhänvisningar samt bilagor med allt från gästlistor från representationsmiddagar till förteckningar över personer som har fått kungliga medaljer. Det är en fest för kalenderbitare.

Om någon läsfest är det däremot inte fråga. Viljan att vara heltäckande leder till en rabblande prosa där likartade poänger och observationer görs om och om igen.

Holmqvist har en tydlig tes och han hamrar in den med största möjliga uthållighet. Efter böcker om Djursholm och Handelshögskolan har turen kommit till kungen och nu ska det bevisas att de tre sfärerna hör nära samman. Näringslivets toppar utbildas på Handels, kommer från eller slår sig ned i Djursholm och har som grädde på moset lagt under sig monarkin. Marknadssamhället har koloniserat ämbetet och gjort kungen till marionett.

Under intryck av starka krafter inom företagsvärlden har kungen utvecklat en profil som betonar värden som framåtanda, entreprenörskap och ledar-

skap, menar Holmqvist. Den speciella aura som finns kring en monark ger en sorts "royal touch", som innebär att han med sin närvaro kan förheliga, konsekra, institutioner, personer och företeelser, och dessa har påfallande ofta anknytning till näringslivet. Författaren är generös med verben *profilera* och *konsekra* till den grad att kungen knappast skulle behöva något apanage ifall han fick en slant var gång de används.

Lyckas då Holmqvist belägga sin tes? Mer nej än ja, skulle jag säga.

Kungen har uppenbarligen inget emot att förknippas med ledarskap och företagsamhet, det framgår tydligt av Holmqvists listor. Men författaren översäljer sitt budskap.

Han menar att redan valspråket "För Sverige i tiden" visar att kungen "velat anpassa sig till tidens marknads-ekonomiska strömningar och ideal". Men ursäkta, valspråket antogs 1973, då marknadsekonomin aktier stod i absoluta botten. Det signalerade säkert en vilja att vara modern, och inta en annan profil än farfadern Gustaf VI Adolf, men det hade näppeligen med någon sorts marknadsliberal agenda att göra.

Så håller det på. Kungen är starkt engagerad för scouterna. Men framförallt med att samla in pengar – och vilka har pengar om inte näringslivstoppar? Ergo handlar även scoutingen om att konsekra direktörer. Och det där intresset för jordbruk, skog och miljö, kommer det inte ofta till uttryck i sammanhang där även miljötekniska bolag och företag från gröna näringar figurerar? Och visst är det så att de tyngsta rådgivarna, riksmarskalkarna, i allmänhet hämtas från akademi och juridik, men var inte en av dem chef för Statsföretag för 40 år sedan och har inte ett par av de senare varit verksamma vid KTH, som har goda kontakter med näringslivet?

Holmqvist har gjort ett värdefullt hästjobb med att ta fram material. Men detta visar på sin höjd att kungen är intresserad av näringslivet, inte att han sitter i dess ficka, och framförallt bevisar det inte att han har konsekkrat företag och direktörer och gjort dem heliga i svenska folkets ögon. ✨

PJ Anders Linder

KUNGEN
SVERIGES LEDARE
MIKAEL HOLMQVIST
Natur och Kultur

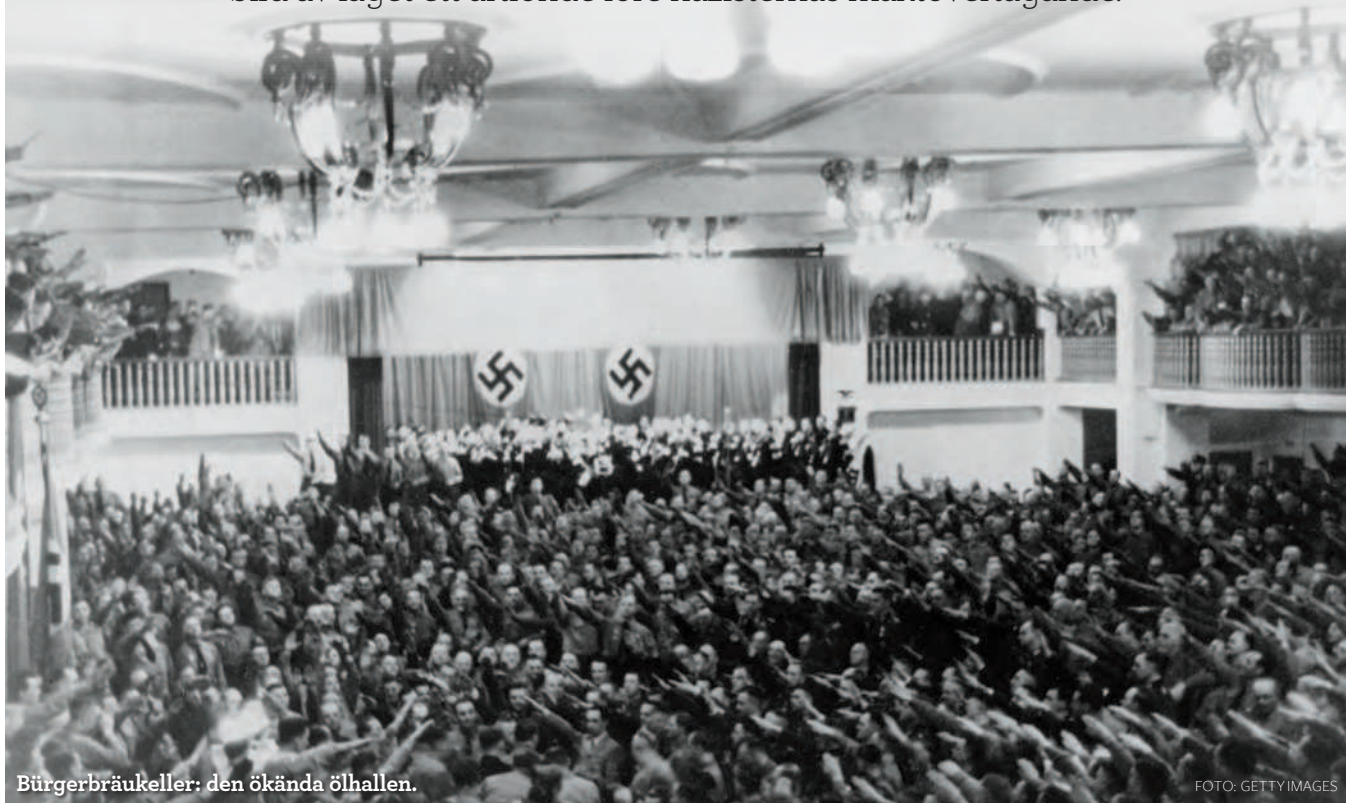
Detta nummers recensioner:

Martin Lagerholm reser i tiden; **Jenny Danielsson** gör sig vermeer än andra; **Anna Victoria Hallberg** får grandios svindel; **Jonas Elvander** skärskådar ett omaka par; **Svend Dahl** hyllar vinster; **Ylva Herholz** bekämpar fördumning; **Carl Rudbeck** skickar Platon på export; **Karin Henriksson** läser telegram; **Vincent Flink Amble-Naess** premierar begåvning.

Chock och fruktan

I november 1923 genomförde Hitler sin misslyckade ölhallskupp, vilket blev kulmen på ett osedvanligt upproriskt år i tysk historieskrivning. Martin Lagerholm botaniserar bland livfulla "årtalsböcker" som ger en bild av läget ett årtionde före nazisternas maktövertagande.

Bürgerbräukeller: den ökända ölhallen.

FOTO: GETTY IMAGES

POLITIK

Var det kanske med Frederic Mortons succébook *I elfte timmen. Wien 1913-1914* från 1989 som allt startade? Det verkar hur som helst ännu vara goda konjunkturer för alla dessa historiska "årtalsböcker", som med sina montage av autentiska dokument, rappt återberättade skeenden, blyxtbelysta scener och litterärt svepande panoramavyer flyhänt tecknar bilder av en specifik tidsepok, dess framträdande personligheter och utmärkande anda.

Den tyska bokmarknaden dignar sedan länge under den här sortens livfulla text-collage, som en given konsekvens av att det helt enkelt dräller av historiska årtal i den tyska 1900-talshistorien, varav de flesta med avgörande händelser inte bara för den egna nationen, utan för Europa – ja, för hela världen: 1914, 1918, 1933, 1939, 1945, 1949, 1961, 1989, 1990. På senare år har det

heller inte saknats utgivningar i svensk översättning, också med mindre självklara årtal i fokus: Florian Illies spirituellt fabulerande, förvisso också lättsamma och något överskattade historiska exposé *Århundradets sommar 1913*; Unda Hörners kulturhistoriska 1919. *Kvinnornas år*; Oliver Hilmes bok om den tyska huvudstaden under Hitlers olympiska propagandaspel, *Berlin 1936*, för att nu plocka blott ett bar blomster ur den sifferglada bokbuketten.

En smula hårdtaget kan de flesta av nämnda och andra litterärt collageartade rundmålningar sist och slutligen betecknas som kronologiskt avgränsade lightversioner av den tyske historikern och författaren Philipp Bloms monumentala översiktsverk i två band: *Der taumelnde Kontinent. Europa 1900–1914* (2009) och *Die zerrissenen Jahre. 1918–1938* (2014). Dessa båda volymer på drygt 1 000 sidor utgör sammantaget och under alla omständigheter ett idéhistoriskt mastodontverk av bestående värde.

Nåväl, årtalen fortsätter med oförminskad styrka att drösa ner över de tyska bokomslagen. Bara i höstas såg vi en dryg handfull nya utgivningar om det tyska året 1923 förlagsvärldens ljus. Vadan detta årtal? Vi befinner oss ju här fyra år in i den svajiga Weimarrepubliken, och ett helt decennium före Hitlers dramatiska maktövertagande. Visserligen utgjorde den republikanska parentesens som helhet ett lika lockande som varslande virrvarr av modernitetens illuminerade lockelser och ytterlighetstänkandets grumliga idéer. Här genljöd det glada 1920-talets larmande katsenjammer mot fonden av kulturell omvälvning, politisk turbulens, statsfinansers upplösning och en makaber dans vid gravens rand.

Hoppla, vi lever! Operettbalerna och finrummens kultiverade verksamheter hörde redan till historien och hade både utmanats och stridslystet röjts ur vägen av atonal musik, söndersprängd syntax och sjuka nerver. *Adieu, la belle époque*, och *Hello*, feberglödande jazz age! Men om allt det- »

ta har det ju redan skrivits hyllkilometer. Att så pass många böcker om 1923 nyligen alltså gavs ut i stort sett samtidigt, måste då rimligen innebära att just det året representerade något historiskt signifikant. Om detta handlar den här artikeln, med huvudfokus på tre av höstens titlar om det dramatiska och kristyngda året.

Hitlers misslyckade ölkällarkupp i München i november hör till de historiska baskunskaperna, och kom att utgöra kulmen på ett osedvanligt upprock i år i den moderna tyska historieskrivningen. Men allt hade kunnat sluta helt annorlunda än det gjorde. En av många förklaringar till att republiken trots allt överlevde året ges av historikern och författaren Peter Süß som i inledningskapitlet till sin 1923. *Endstation. Alles einsteigen!* skriver att Hitler i triumfens ögonblick råkade begå ett "kapitalt misstag".

Det var den 8 november 1923, och platsen den berömda ölhallen Bürgerbräukeller i den bayerska huvudstaden, där Führern in spe och den nationalistiskt stämde generalen Erich Ludendorff hade förberett och just den här kvällen tänkt sätta sin chock-och-fruktan-kupp i verket. Detta är en ytterst väldokumenterad händelse, som sagt, men där följande lilla avgörande utveckling kanske ändå inte hör till det historiska allmängodset.

I bokens avslutande kapitel återkopplar Süß till den där beryktade aftonen i ölhallen och Hitlers förtretliga fadäs. Efter att under kvällen ha fått information om att några milismän från en sympatiserande frikår hade fångslats av reguljära riksvärnstrupper i utkanten av München, störtade en revolthungrig Adolf nämligen dit i ett fåfängt försök att befria dessa. Efter misslyckat värv återvände han till Bürgerbräukeller, där hans nyss så uppviglade, men nu ölstinna och uttråkade stridsmän hunnit somna vid borden. Ridå.

Vad som hände dagen därpå hör också till historieböckerna. Några tusen sammansvurna, åter med Hitler och Ludendorff i spetsen, marscherade mot den väldiga loggian Feldherrnhalle i centrala München, där beväpnade polisstyrkor väntade dem. Tumultet som följde varade bara i ett par minuter, men lämnade 17 döda kuppmakare och 4 dito polismän efter sig. Bland de många skadade fanns också en viss Hermann Göring. Under rättegången som följde lyckades Hitler förvandla processen till en "politisk karneval", som den ständigt måleriske Süß uttrycker saken, och där den anklagade agitatorn blixtn snabbt vände på rollerna och "drog sig ur snaran" genom att istället ikläda sig rollen som oratorisk

åklagare. Visserligen blev han dömd till fängelse, men de fem åren omvandlades snabbt till nio månader, vilket var precis vad han behövde för att i lugn och ro sitta och plita ner den nationella bästsäljaren och sedermera pliktlektyren *Mein Kampf*.

Historikern, statsvetaren och germanisten Süß är också verksam som manusförfattare och dramatiker, vilket hans hastigt förbifarande ögonblicksbilder och atmosfärrika återgivningar, gärna med dramatiskt accentuerade kontraster, ständigt vittnar om. Som exempel upplyser han gärna läsaren om att kuppförsöket i München inleddes samtidigt som Charlie Chaplins redan då klassiska film *Chaplins pojke* (1921) gick upp på biografer runtom i Tyskland. Den akrobatiska komikern hylades allmänt för sin kombination av förlustelser och humanitet, medan den anti-liberale filosofen och politiske teoretikern Carl Schmitt ansåg att filmen var "skit" och ett typiskt uttryck för "judisk sentimentalitet". En illustrativ bild av konträra världsbilder och skärpta motsättningar i det politiskt oroliga och socialt hårt ansatta Tyskland.

De nationella kriserna var många det här året, men det är Hitler som ramar in det. Redan i januari 1923 hade han planerat det Nationalsocialistiska tyska arbetarpartiets första partidag med 6 000 beväpnade SA-män, vilket dock stoppades av den bayerska regeringen. Och vid årets slut fick han alltså skaka galler efter sin felslagna *putsch*.

Däremellan ett våldsamt och förvirrat år, där en redan instabil Weimarrepublik hamnade i en rad kritiska situationer som

fick nationens själva fundament att svikta. Ödesåret hann knappt börja förrän franska och belgiska ockupationstrupper trängde in i det efter första världskriget demilitariserade Ruhrområdet efter tyskarnas allt högljuddare vidräkning med de drakoniska krigsskadestånd som pålagts dem efter första världskriget.

De tyska arbetarna i koldistriktet inledde vad man officiellt kallade ett "passivt motstånd", i form av arbetsvägran och störande aktioner mot bland annat de kolleveranser till de västliga grannländerna som hade varit en viktig punkt i fredsfördraget. Snart skulle allt detta komma att eskalera till häftiga konfrontationer, som i sin tur resulterade i våldsamma och inte sällan dödliga straffåtgärder mot arbetarna samt i att ockupanterna själva hade för avsikt att säkerställa kollagren och koltransporterna. Propagandakriget var nu i full gång på båda håll. Medan fransmännen tryckte på ockupationens lagenliga utförande och "ickekrigiska" karaktär talade den kortvariga rikskanslern Wilhelm Cuno allt oftare om ett försvar av tyska folkets och statens intressen. Starka symbolord som "folksjäl" och "folkgemenskap" ingick gärna också i vokabulären, inte minst i den konservativa och högnationalistiska dagspressen som inte drog sig för att lufta sitt hat mot allt franskt.

Krisen i Ruhr pågick ända till september då den tyska hyperinflationen nådde sin kulmen och en dollar i runda slängar kostade 4,2 biljoner tyska riksmark. Den för-

FOTO: ALAMY

"Efter misslyckat värv återvände Hitler till Bürgerbräukeller, där hans nyss så uppviglade, men nu ölstinna och uttråkade stridsmän hunnit somna vid borden. Ridå."

ödande ekonomiska utvecklingen var inte minst en konsekvens av Tysklands enorma krigsfinansiering, och förvärrades alltså än mer av det kolossala krigsskadeståndet. Många av det här årets olika kriser och katastrofer går att återföra till den allmänna prisstegringen. Peter Süß citerar i sin bok Stefan Zweig och dennes övertygelse om att ingenting gjorde tyskarna så "förbittrade, hatiska, vredgade och så mogna för Hitler som inflationen". Även här finns det anledning att påminna om mantrat: "Utan 1923 inget 1933."

Som en lika logisk som oönskad Seffekt av det finansiella läget hotades näringslivet av kollaps. Den allmänna paniken underlättade för såväl den extrema vänstern som den extrema högern i deras respektive förberedelser för ett våldsamt maktövertagande, alltmedan parlamentets högerkonservativa elit ville inrätta en diktatorisk "direktion".

Att den försvagade republiken överhuvudtaget överlevde det marterade årets många nödlägen är inget mindre än "anmärkningsvärt och i behov av klargöranden", menar historikern Peter Longerich i sin ambitiösa bok *Ausser Kontrolle. Deutschland 1923*. Historievetenskapen har förvisso redan redogjort för de här krisernas olika aspekter, menar han, men generellt har forskningen i sina analyser haft en benägenhet att separera hyperinflationen och dess rent ekonomiska faktorer från de utpräglat politiska händelserna. Konflikten i Ruhrområdet och separatistströrelserna i Rhenlandet, liksom de paramilitära formationerna under namnet *Schwarze Reichswehr* och kuppförsöket i München stod emellertid i direkt relation till det drastiskt försämrade penningvärdet. Longerichs i allt väsentligt lyckosamma strategi i boken har därför varit att sammanföra och strukturellt analysera hela det historiska förloppet, från ockupation och uppror i Ruhr till dramatiken i Bürgerbräukeller tio månader senare.

Weimarrepubliken som sådan har i strikt politisk mening betraktats som i det närmaste synonymt med ordet "kris", och mitt i alla dessa akuta omständigheter i skuggan av en galopperande inflation befann sig det parlamentariska systemet i ett uppkok av ständigt trätande och konstrande partier. Hela samhället var splittrat i socialt, ekonomiskt och kulturellt väsensskilda miljöer.

Den socialistiska arbetarrörelsen var uppspaltad i ömsesidigt föraktande socialdemokrater och kommunister; katolikerna

Schwarzes Reichswehr: paramilitär formation.

hade sitt socialkonservativa *Deutsche Zentrumspartei*; de till största delen jordbrukande tyskarna i landets östra delar representerades i hög grad av det monarkistiskt orienterade *Deutschnationale Volkspartei*; och storstädernas medelklassmiljöer drogs antingen till vänsterliberala *Demokratische Partei* eller till det nationalliberala *Volkspartei*. "Republiken var alltså en demokrati utan någon grundläggande demokratisk konsensus", sammanfattar Longerich. I den kokande häxkitteln till riksdagshus, med sin giftigt polariserande atmosfär, var det därför hart när omöjligt för vilken politisk företrädare som helst att bilda en handlingsduglig regering. Alla bråkade med alla.

Det jätte också i de breda folklagren. Novemberrevolutionen i München hösten 1918 och spartakistupproret i Berlin några månader senare, liksom Versaillesfredens för många tyskar förnedrande villkor, ledde till en våg av extrem och etniskt bottnad nationalism, uppbackad med mycket högt våldskapital. En annan belastning för demokratin var att det nyligen fallna kejsarrikets antidemokratiskt präglade elit ännu satt på ledande positioner i statliga förvaltningar, på lärosäten och i den tunga industrin.

Lägg därtill, som stinkande lök på den ruttna laxen, ständiga hot om hungerkatastrof och brutal överlevnadskamp, gatustrider och inbördeskrig, och i den blodröda horisonten en omvandling av Tyskland från republik till diktatur. Det sistnämnde förhindrades av Hitlers och Ludendorffs fiaskobetonade kuppförsök i München, och Weimarrepublikens demokratiska ordning red mirakulöst nog ut 1923 års stormar. Detta också tack vare att valutan överraskande nog stabiliserades och att mildrande regleringar av tyskarnas krigsskadestånd infördes. Däremot förblev konflikten med Frankrike och situationen i Rhen- och Ruhrområdena olöst, liksom också problemet med den ökande mäng-

den övertygade republikmotståndare på de yttersta vänster- och högerkanterna. Den nationella krisen var förvisso överstånden, men de strukturella predikament som var orsakerna till den hade man inte lyckats undanröja. "Tio år senare skulle denna försummelse straffa sig själv", lyder Longerichs stränga dom.

Av de tre i den här artikeln upptagna författarna är Longerich den mest utpräglad akademiske historikern, som med knappologisk nit och grundlig research redogör för minsta detalj i det historiska händelseförloppet. Varje dokument har noggrant granskats och analyserats, och här haglar namnen inte bara på centrala figurer, utan också på i övrigt obetydliga politiska tjänstemän, magnater, hantlangare och perifera kuppmakare. Metoden är vederhäftig, tonen saklig.

Därmed utgör han den raka motsatsen till Süß, som skriver livligt och i fragment, och i ännu högre grad till den frifräsande journalisten Christian Bommarius, vars kalejdoskopiska *Im Rausch des Aufbruchs. Deutschland 1923* är ett flagrant exempel på ovannämnda litterära collage-teknik. I det här fallet är också den splittrade formen kongenial med ämnet: Weimarrepublikens händelserikaste och mest turbulenta år. Mot Longerichs utpräglat teoretiska genomgångar med historievetenskapliga anspråk står Süß och Bommarius schvungfulla, brokiga exkursioner till den Weimarrepublikanska smältdegeln. Deras respektive böcker har snarare prägeln av ett slags utsvävande mentalitets- och kulturhistoria huvudsakligen baserad på dagböcker, memoarer, brev och tidningsnotiser. I egenskap av läsare betraktar man de energiska och slående framställningarna som genom sidorutan på en framrusande automobil. Allt pågår här i ett omedelbart presens, här och nu, mitt framför våra vitt uppspärrade läsögon.

Under resans gång kan vi stöta på en 25-årig Goebbels som uttråkad banktjänsteman i Köln, eller en revolutionsromantiskt munter Brecht efter det nyligen genomförda uruppförandet av hans andra pjäs *Trummor i natten* i München, ett stenkast från Hitlers ölkällare. Bara månaden före debaclet på nämnda schapp blev den sistnämnde inbjuden till favoritkompositörens son Siegfried Wagner och dennes hustru Winifred i den tyska kultursfärens främsta helgedom, Villa Wahnfried i Bayreuth. Samtliga parter var ömsesidigt överförtjusade: Hitler full av vördnad för kultplatsen, och fru Wagner hänfört deklarerande att det "gudskelov ännu finns tyska män".

Praktiskt taget samtidigt sitter den framtida föhrerns vedersakare Thomas Mann i sydtirolska Bolzano och med kisande blick mönstrar sin konkurrent till titeln "Goe-

>>

”Krisen i Ruhr pågick ända till september då den tyska hyperinflationen nådde sin kulmen och en dollar i runda slängar kostade 4,2 biljoner tyska riksmark.”

thes ställföreträdare på jorden”, Nobelpristagaren Gerhart Hauptmann, som råkar befinna sig på samma hotell. Alltmedan diktaren Else Lasker-Schüler befinner sig långt därifrån, i pommerska Kolberg, och skriver tiggarbrev till en i det närmaste obekant författarkollega. Likt miljoner många andra utblottade tyskar är hon desperat, och sitter nu här och förnedrar sig medan hon låter ”själens mörker och nöd svepa om henne likt en utnött gammal pälskappa”.

J a, på det hela taget är det en lika skakande som medryckande färd genom 1923 års skeenden och intriger som Bommarius och Süß bjuder med oss på, även om de otvivelaktigt förlorar i djup och kontext vad den lösryckta stilen vinner i tempo och temperament.

Samtliga tre böcker skildrar förvisso samma tid, värld och centrala skeenden – konflikterna med Frankrike och Belgien, hyperinflationens effekter, den politiska kalabaliken, strejker och sabotage, fruktlösa kupp försök – men med olika sinelag och ur skiljaktiga perspektiv. Visserligen ägnar sig Longerich i sin bok nästan uteslutande åt den rent politiska och ekonomiska händelseutvecklingen under året, och är mindre intresserad av kulturpersonligheter och deras privata anfäktelser och glädjämnen, även om en Heinrich Mann, en Victor Klemperer eller en Stefan Zweig momentant kan skymta förbi också på hans sidor.

Men i ett intressant kapitel uppehåller han sig lite längre vid bildningens och kulturens nöd under kriserna. På grund av inflationen sparades den intellektuella infrastrukturen ihjäl, vilket fick långtgående följder, menar han. Medellösheten och det allmänna eländet verkade i stort menligt på det tyska folkets förmåga till reflexion och kritiskt tänkande, vilket förvärrades än mer av att institutioner som högskolor, bibliotek och museer tvingades skära ner i verksamheten. I intellektets och bildningens ställe vällde en kommersialiserad, utsvävande och hedonistisk nöjeskultur fram, allt efter devi-

sen ”efter oss, syndafloden!”. Och här har vi ju det hektiska, febriga och demoniskt tjusande Berlinerliv som har blivit så mytomspunnet och omsjunget, i litterära verk som Hans Falladas ”inflationroman” *Varg bland vargar*, filmer som *Cabaret*, i Brechts och Weills musikdramer och i nu aktuella tv-serier som *Babylon Berlin*. Revyteatrar och danspalats, strippklubbar och porrbutiker, flödade champagne, kokain i mängder och diaboliska Dr. Mabuse-figurer i varje gat hörn. ”Den nya människan är en kvinna. Hon är ung, självmedveten, kör bil, röker öppet, bär pojkfrisyr, smoking och monokel, hånar den bourgeoisie hon själv tillhör och roar sig med manliga och kvinnliga älskare”, fyller Bommarius mustigt i. ”Devalveringens häxsabbat”, replikerar Elias Canetti torrt. I övrigt tystnad från alla de skyddslösa, utfattiga och desperata människomassor som varken ville eller orkade delta i dansen kring den gylene kalven.

Fem år efter sin födelse höll Weimarrepubliken, denna tummelplats för nazister och libertiner, kommunister och monarkister, republikaner och upprorsmän, att omvandlas till en totalitär stat. Impulserna till detta kom från olika håll och intressen som till den bestående demokratiska (o)ordningens lycka inte sällan stod i vägen för varandra. Så blev utfallet då, 1923. Tio år senare hade som bekant extremhögern och de högerkonservativa lärt sig läxan, kroat arm under fanorna och slutligen lyckats utnämna Hitler till ny rikskansler. Fru Wagners protegé hade fått sin revansch. ✧

Martin Lagerholm

AUSSER KONTROLLE DEUTSCHLAND 1923

PETER LONGERICH
Molden Verlag 2022

1923 ENDSTATION ALLES EINSTEIGEN!

PETER SÜSS
Berenberg Verlag 2022

IM RAUSCH DES
AUFRUHS
DEUTSCHLAND 1923
CHRISTIAN BOMMARIUS
DTV Verlagsgesellschaft
2022

Vardagens

KONST

Det är allmänt vedertaget att 37 målningar av den holländske konstnären Johannes Vermeer (1632–1675) har överlevt tidens tand. I samband med att 28 av dessa visas på Rijksmuseum i Amsterdam under rubriken *Vermeer – The largest Johannes Vermeer exhibition ever* publiceras en rikt illustrerad katalog där målningarna presenteras och diskuteras av framstående konsthistoriker.

Det är sympatiskt att boken omfattar så många bilder. I början presenteras alla målningar i en tiondel av deras verkliga storlek. Det är ett smart grepp. Man förstår direkt att de inte är så stora. De skulle få plats i vilket hem som helst, snarare än att kunna inta gigantiska offentliga miljöer. Vermeers målningar är kända för att porträttera kvinnor som spe-

Johannes Vermeer:
Gitarrspelerskan.

FOTO: GETTY IMAGES

Johannes Vermeer: Gata i Delft.

FOTO: GETTY IMAGES

glans och skimmer

lar musik eller skriver brev. De känns som utsnitt ur en vardaglighet, företrädesvis inomhus, och utmärks av utsökta detaljer och en imponerade teknik. Ett enda penseldrag får ett pärlörhänge att glänsa eller ett vinglas att skimra.

Boken är fylld av närbilder på den sortens detaljer: inzoomningar som ger en påtaglig känsla för målningarnas yta och som skapar en närhet man som besökare på ett museum faktiskt aldrig skulle få uppleva. Man skulle helt enkelt aldrig få komma så nära.

I förordet slår Rijksmuseums chef Taco Dibbits fast att Johannes Vermeer är ett mysterium och att konsthistoriker de senaste 150 åren har skrivit om just det. Att man inte vet så mycket om konstnären har säkert bidragit till att målningarna ofta beskrivs som att de bär på något mystiskt och gåtfullt.

Johannes Vermeer föddes i staden Delft i Nederländerna i oktober 1632 och döptes den 31 i samma månad i den reformerta kyrkan Nieuwe Kerk. Han var son

till Digna Baltens och Reynir Jansz, och antagligen deras andra barn. Hans syster Geertruijt var 12 år. Hon gifte sig senare med en ansedd rammakare som det inte är helt otroligt att också hennes lillebror anlitade. Familjen beskrivs som tillhörande en modest medelklass. De drev ett värdshus och Reynir arbetade som vävare på en textilfabrik. Han ägnade sig också åt konstförsäljning och skrev 1631 in sig som konsthandlare, Herr Constverkoper, i stadens gille för konst och konsthantverk. Vermeer lämnade Delft vid några tillfällen, men i stort var det mitt i stadens urbana miljö som han befann sig fram till sin död vid 43 år ålder.

Man vet inget om hans utbildning, men det står klart att han alltid hade konst omkring sig och var förtrogen med sin samtids ledande konstscen. Karriären tog rejäl fart på 1660-talet. Hans utövande som konstnär uppmärksammades efter att han övergivit det historiska måleri som var tidens högsta ideal till förmån för de mindre, personliga och

intima målningarna som han är så känd för idag. Han var också en framträdande konsthandlare och högt uppsatt person inom samma gille som hans pappa gått med i året innan han föddes. 1672 störtade konstmarknaden som ett resultat av fransk-holländska kriget och Johannes Vermeer dog utfattig 1675.

När han dör har han och hans hustru, katoliken Catharina Bolnes, 14 eller 15 överlevande barn, varav 10 bor hemma. Makarna gifte sig 1653 och Johannes Vermeer hade gift upp sig. Svärfar Reynir Bolnes ägde en tegelstensfabrik i Gouda, och svärmor Maria Thins kom från en känd katolsk patricierfamilj i samma stad. Efter problem med våld i hemmet hade svärföräldrarna skilt sig och Maria Thins flyttade tillsammans med två döttrar till Delft 1641. Huruvida Johannes Vermeer konverterade kan man inte slå fast, men allt tyder på att familjens liv präglades av hans hustrus religiösa tillhörighet. Ett år efter hans bortgång ansökte hans änka, 44 år gammal,

>>

Johannes Vermeer: Målar-konsten.

om personlig konkurs. Den 29 februari 1677 gick en offentlig notarie tillsammans med en assistent från rum till rum och antecknade all egendom. Listan presenteras i sin helhet i boken och Pieter Roelofs, chef över Måleri och skulptur på Rijksmuseum, ägnar ett helt kapitel åt att nogsamt gå igenom ett material som berättar en hel del om hur familjen levde, allt ifrån var alla sov till hur många målningar de hade i huset.

Ett kapitel ägnas åt målningen *Målar-konsten* (*De schilder-kunst*), som beskrivs som unik för konstnärens produktion. Inte minst att det finns en man i bild är högst ovanligt. Det finns bara

"Inzoomningar skapar en närhet man som besökare på ett museum faktiskt aldrig skulle få uppleva."

två målningar från 1660-talets senare del som porträtterar män. Målar-konsten anses vara en visningsbild, ett arbete att användes för att demonstrera konstnärens skicklighet för potentiella kunder på besök. Besök i konstnärers ateljéer var vanligt vid den här tiden. Den franske diplomaten Balthasar de Monconys besökte Vermeer 1663 och konsthandlaren Pieter Teding van Berkout kom förbi 1669. Sabine Pénot, curator på Konsthistorisches Museum i Wien, summerar att bilden av målaren som vi möter sittande vid sitt staffli, med sin modell framför ett fönster med ett blåsinstrument i ena handen och en bok i den andra, inte ska betraktas som ett porträtt av konstnären utan som en representation av målaren som sådan, en hyllning till konsten att måla och till hans framstående position.

Bokens författare redogör skickligt i bokens 16 kapitel för samtliga målning-

ar och allt man vet om konstnärskapet. Det refereras flitigt till tekniska undersökningar, vad man konsthistoriskt tidigare ansett och nu kunnat avfärda. Staden Delft var känd för vetenskap och optik och i boken ges utrymme för diskussioner kring vilka tekniska hjälpmedel Vermeer kan haft tillgång till. 1949 uppmärksammade den svenske konsthistorikern Karl Gunnar Hultén att det finns små hål i målningarna. Det är hål efter nålar som används för att med hjälp av trådar bygga upp perspektiven.

Mycket som redovisas är på detalj-nivå. Molnen i de få målningar som finns av exteriörer är realistiskt avbildade, enligt meteorologer som studerat vädret i Holland under tidigt 1600-tal. Innehållet är förstås spännande i sig, men illustrerar också hur omsorgsfullt det här konstnärskapet studerats och hur djupt det fascinerar. Det är många konsthistoriker som ägnat sina karriärer åt att försöka förstå och tolka målaren från Delft.

I boken publiceras en bild tagen i konsthistorikern Théophile Thorés våning i Paris kort efter hans bortgång 1869. Det var han som återupplivade intresset för Vermeer och i hans vardagsrum hängde *Dam som står vid en cembalo* (*Stående virginalspeelster*), en målning som idag finns på National Gallery i London. Till varje verk presenteras en proveniensförteckning och det är uppenbart att man kan tacka försäljningskataloger för mycket vi vet om vad som har sålts när och till vem. Därtill publiceras en rik litteraturlista till

varje målning och ett index. Det är en skatt för alla som är nyfikna och skickligt formgivet så att det aldrig stör den som mer är mest intresserad av att bläddra runt och njuta av målningarna.

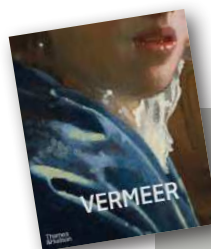
Ibland faller de detaljrika utläggningarna på eget grepp och texten känns för långt borta från målningarna och hur det känns att möta dem. Är det någon röst jag saknar är det faktiskt en samtida målares. Konstnärer ägnar sig åt måleri idag också och Vermeers målningar är bland de mest kända som finns. Idealen, förutsättningarna och distributionen av konst har förändrats, men vårt nu hänger ju ihop med historien. Hade vi tänkt annorlunda om måleri idag om vi aldrig sett Vermeers verk?

Utställningen på Rijksmuseum är säkert alldeles fantastisk och med största sannolikhet kommer det att dröja innan något annat museum lyckas visa så många av Vermeers målningar samtidigt igen. Har man läst boken Vermeer vet man att det här är konst som ingår i museisamlingar på 13 institutioner runt om i världen. Det är troligt att *Dam som skriver ett brev, tillsammans med sin jungfru* (*Schrijvende vrouw met dienstbode*) återigen kommer att visas på National Gallery of Ireland i Dublin och att *Knypperskan* (*De kantwerkster*) åter placeras i salarna på Louvren i Paris. Är man i Japan kan man se ett tidigt verk, *Den heliga Praxedis* (*Sint Praxedis*) från 1655 på The National Museum of Western Art i Tokyo. Vi som har läst boken vet också att *Konserten* (*Het concert*) stals från Isabella Stewart Gardner Museum i Boston 1990. I fotnoterna finns telefonnummer och e-postadress till museets säkerhetschef under en vädjan om att man ska höra av sig om man vet vart den tagit vägen. Det går bra att vara anonym.

Gitarrspelerskan (*De gitaarspeelster*) hänger på Kenwood House i London där jag har arbetat som gallerivakt. Min uppgift var att uppehålla mig i huset, se till att ingen pillade på konsten och svara på frågor. Det var sällan folkstorm och det fanns tid att utforska på egen hand. Vermeers målning hängde i ett stort rum mellan två fönster och i en rejäl guldram. I boken återges *Gitarrspelerskan* utan ram. När jag möter den återgiven på papper framkallar den starka minnen, men utan ram känns den litet naken, som att den saknar något viktigt. Konsthistorisk forskning kring vilka ramar som har prytt vilka verk skulle kräva en annan bok (som jag gärna skulle läsa), men jag förstår att man väljer att fokusera på målningarna. Samtidigt konstaterar jag att hur enastående en konstkod än är så är det aldrig detsamma som att stå öga mot öga med ett konstverk i en miljö.

Detta verk är en ståtlig publikation som förhoppningsvis också sporrar många att besöka de museer som har hand om Vermeers målningar. Dem jag mött genom åren är faktiskt precis så magiska som alla säger. ✨

Jenny Danielsson

VERMEER
THE RIJKSMEUSEM'S
MAJOR EXHIBITION
CATALOGUE
PIETER ROELOF, GREGOR
J M WEBER (RED)
Thames and Hudson 2023

Vaccin mot covid-19:
fler skulle (kanske) ta
det om de fått lära sig
något om vetenskap.

FOTO: SHUTTERSTOCK

Långa språng

KULTURHISTORIA

Det är under en guidad visning av Nationalmuseums stora vårutställning *Trädgården* som jag begriper att min tveksamhet inför boken jag läser och grunnar på har med det kunskapsintensiva men svepande överflödet att göra. *Humanly Possible* är skriven av den brittiska filosofen och prisbelönta författaren Sarah Bakewell, och knepen hon tar i anspråk liknar dem som används för att trädgårdsutställningen ska signalera publiksuccé.

Det ströslas med referenser till skilda tidsepoker, exemplen duggar tätt och hantverket är på många vis högklassigt. Men snarare än att gå på djupet inom ett specifikt uttryck eller lyfta fram dolda aspekter inom en avgränsad period, så lanseras ett brett men konstruerat tema där museibesökaren eller bokläsaren både förväntas acceptera anslaget och samtidigt sortera efter eget huvud.

Vi ställs inför en ström av människor och objekt; ständigt ackompanjerade av något nytt och storslaget viktigt som kallar på oss och leder till nya såväl bokstavliga som metaforiska rum.

Det verkar ligga i tiden att med hjälp av historiska skeenden och människans lämnningar producera en röd tråd snarare än att återge dessa. På just Nationalmuseum gjordes en utställning kring ett årtal – ”1989: kultur och politik” – för bara några år sedan och nyligen läste jag en biografi om Napoleon, av Ruth Scurr, där kejsaren betraktas och förstås genom sitt förhållande till trädgårdar. Boken *Napoleon. A Life in Gardens and Shadows* diskuterar Napoleons militära strategier och erövringar, men också hans relation till naturen, via perspektivet trädgårdsodlingar.

Genom den här sortens metod kan man förnimma den grandiosa svin-del som viktiga skiften ger upphov till. Tidigare marginaliserade ämnen kan lyftas fram och historiska personer kan belysas från nya infallsvinklar när till synes

disparata fenomen finner samhörighet under ett tema. Det är också ett sätt att samla upp det utspridda – Bakewell skriver i sitt förord att hon kommer att koncentrera sig på personer snarare än ismer och en europeisk erfarenhet som hon menar uppvisar kontinuitet i humanistiska tanketraditioner. Samtidigt reserverar hon sig direkt genom att påminna om att hennes berättelse är en del av ett globalt narrativ, en större tradition, som går tillbaka till en materialistisk världsbild formulerad redan i den indiska Cāvārka-skolan och i det antika Grekland.

Garderingar av det här slaget är ofrånkomliga när man skriver sig genom centrala språng i tid och rum. Det gäller att skapa en kontakt med läsaren där premisserna blir tydliga: ni får acceptera brokigheten, signalerar Bakewell, eftersom ambitionen är att synliggöra humanister, humanism och humaniora under 700 år.

Känslan av att vandra genom det anlagt storslagna kan – vare sig det rör trädgårdar, politiska paradigmskiften eller humanism genom sju sekel – leda till insiktsfulla upplevelser som går utöver det vanliga. Men ibland blir praktiken och prålet, floran av mångfald, för stor och gör mottagaren däven och kluven. Vad är huvudsak och vad är överskott? Tar det aldrig slut? »

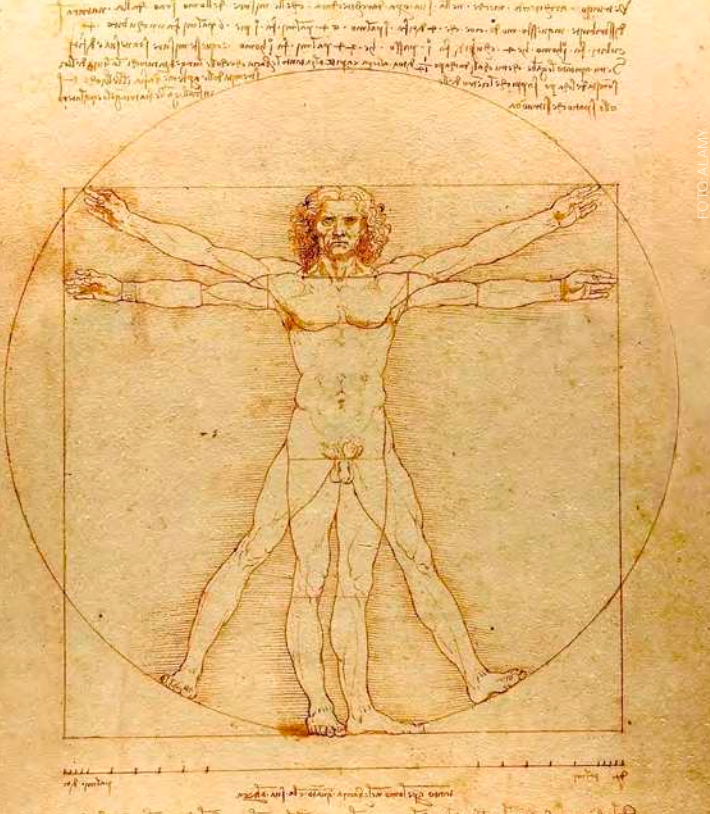

FOTO: ALAMY

Leonardo da Vincis vitruvianske man: skönheten framhävs genom modifikation.

”Att humanismen som idéströmning är enklare att identifiera än att definiera står klart ganska omgående i Bakewells bok.”

Boken är precis som titeln antyder en Ambitiöst upplagd exposé. Den är enkel att följa och bär inga spår av akademisk jargong trots nästan 400 sidor text – exklusive appendix, fotnoter och sakregister. Bakewell inleder hos Petrarca och Boccaccio på 1300-talet, fortsätter genom de italienska landskapen via pest och *sprezzatura* fram till Lorenzo Vala, Florens och Savonarola, för att sedan korsa alperna och titta på humanisterna i norr: Erasmus, Montaigne, därefter Voltaire, Diderot, Upplysningen, Thomas Paine, Oscar Wilde, rationalitetens tidevarv och feminister *in spe*, romanens framväxt, frihet, Humboldt, Darwin, Auguste Comte och Bertrand Russell, fascism, exil, pragmatism, och så avslutas den humanistiska inventeringen med vår tids manifest och kampanjande via stadsplanering och Vasilij Grossman i en plädering för en glädjens position, nämligen den humanistiska. Som man kan ana av denna hårt selekterade uppräknings av personer och omständigheter blir det inga djupdykningar utan summariska överflygningar.

Språket är direkt, tryfferat med inskjutna kommentarer från samtidens

horisont. Resonemangen plockas upp och utvecklas sömlöst av en författare som kan sina frågor, men också gärna vill visa på deras värde. I en värld av religiösa dogmer och ökande populism, samt tekniska hot av skilda slag, är humanistiskt fritänkande och dess metoder hoppfulla *exempla* vi alla kan lära mer av, fastslår Bakewell tidigt. Hur själva inläringen, eller överföringen av ”god kunskap”, ska ske är oklart. Här följer författaren en vanligt återkommande men tröttsam nutidselegi som går ut på att om folk bara tog sitt förnuft till fanga så skulle världen bli bättre och fredligare.

Hon skriver till exempel att fler skulle ha en positiv inställning till vaccin under covid-19-pandemin om skolsystemet hade tagit undervisning i vetenskap på större allvar, men fördjupar inte sitt påstående genom kvalificerande resonemang. En utläggning kring skilda sorters *bias* eller hur relationen mellan kunskap och personlig övertygelse skulle kunna se ut skulle ge tyngd åt påståendet. Konstatranden av den här sorten leder till att en bok som passionerat försöker påminna om människans komplexitet och moraliska fundament ibland stänger in sig i en åsiktskorridor.

Vid vissa tillfällen under läsningen får jag känslan av att Bakewell lägger in sina politiskt korrekta slöjor (snarare än pläderingar) något pliktskyldigt. Hon bekänner sig inte entydigt till en viss ideologisk uppfattning vid sidan av den vagt humanistiska, men jag studsar ändå till på vissa formuleringar. Att filosofen Jeremy Bentham, mest känd som utilitarismens fader, argumenterade för ”vad vi idag skulle kalla LGBTQ+rättigheter” är inte bara en märkligt presumtiv anakronism utan oreflekterat ytligt från en författare som i stort är noggrann med ordalydelser och tidsmarkörer. I hennes andra

böcker, den om essäisten Montaigne och i den fantastiska *Existentialisterna. En historia om frihet, varat och aprikoscocktails* från 2017, finns en stark närvaro och filosofisk fördjupning som presenteras genom lekfulla vändningar. Vid det existentiella kafébord som Bakewell dukade upp ville man slå sig ned och stanna länge, som både tyst betraktare och pratsam gäst. Hon skapade en lärd och sammanhållen berättelse om en rad författare och intellektuella genom att spränga in anekdoter, ringa in det distinkta och samtidigt ge liv åt en tid som ligger historiskt nära men ändå var annorlunda.

Att humanismen som idéströmning är enklare att identifiera än att definiera står klart ganska omgående i Bakewells bok. Vad menas egentligen med humanistiskt tänkande? För mig finns dock inget omedelbart problem med en flytande begreppsprecisering. Jag störs inte av att författaren applicerar det humanistiska som en strävan eller tankestämning. Snarare är det kongenialt med rörelsens riktning att uttrycket inte fastslås; det humanistiska kan i likhet med ett begrepp som kvalitet urskiljas och uppfattas men kanske inte sammanfattas lika smidigt i en enda mening. Därför är det sympatiskt och modigt att Bakewell tillåter sig att vara diffus på denna punkt.

På vissa ställen glimrar boken till. En sådan passage berör Leonardo da Vinci och den vitruvianske mannen. Teckningen som Leonardo skapade runt 1492 föreställer en naken mansfigur med idealiska proportioner med kroppen i två positioner lagda ovanpå varandra. Manskroppen har utsträckta armar och ben och är inskriven i en cirkel och i en kvadrat.

Humanisternas gubbe: en version på Leonardo.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Vitruvius var en romersk arkitekt och konstnär som ville vid den här tiden göra verklighet av hans ideal genom att avbilda efter dem: Leonardos bild innehåller mått på manlig perfektion (förutom att han har för många armar och ben). Men, påpekar Bakewell, det som särskiljer Leonardos teckning är att den inte underkastar sig symmetriska mått. Formerna är icke-koncentriska. Genom att förskjuta kvadraten en aning nedåt framhävs skönheten, proportionerna är modifierade, cirkeln utgår från figurens navel, vilket skapar mer harmoni åt ögat.

Vi kan se, och även förstå genom Leonardos bild att en muskulös man-

lig kropp karaktäriseras av något som inte är helt symmetriskt perfekt. Harmonin uppstår genom att rubba bildens centrum. Eftersom den här ritningen finns i så många medvetande har andra konstnärer och grafiker plockat upp betydelsen av vad en man med armarna rakt ut kan signalera. Den internationella symbolen för den humanistiska rörelsen, "den glada människan" som designades av Dennis Barrington 1965, genljuder av Leonardos figur: full av tillförsikt, öppenhet och välmående.

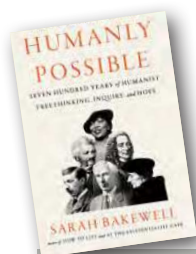
Litet en *passant* skriver Bakewell att organisationen Humanisterna i Storbritannien valt bort "den glada människan" till förmån för en mer flytande symbol som dansar. Den här senare figuren följer sitt eget rörelsemönster istället för att stilla bli betraktad. Det hade varit intressant om texten inte stannat här utan låtit tankegången vidareutvecklas: Finns det ett skifte i människans kulturella självuppfattning som är av betydelse för humanistisk reflektion när hon går från avbildad till att sättas i rörelse?

Viljan att låta naturvetenskap smälta samman med och bli en del av det humanistiska projektet är lovvärt och en bra påminnelse om idéernas kontexter. Samtidigt blir det tydligt att Aristoteles bild av fysikens lagar och rymdens beskaffenhet var felaktiga i jämförelse med hans tankar om poetiken, eller moralen.

Genom att välja det maximalistiska greppet, kanske av rädsla för att annars tappa en viktig vinkel eller att i en blandning av plikt och ärelystnad vilja skriva den ultimata berättelsen om det mänskligt möjliga, presenterar Bakewell ett imponerande material. Det som riskerar att ske när kompetent men samtidigt ytlig behandling av temata får dominera är att angelägenheten försvinner bort i ett sorl av röster och upptäckter. Jag hade önskat att författaren emellanåt hade

stannat till och begrundat andligt djup, misslyckanden och häftigt begär. Det är trots allt människans historia vi talar om. ✨

Anna Victoria Hallberg

HUMANLY POSSIBLE
SEVEN HUNDRED
YEARS OF HUMANIST
FREETHINKING,
INQUIRY, AND HOPE
SARAH BAKEWELL
Chatto & Windus 2023

Benito Mussolini: tog råd av liberala ekonomer.

Liberal syn på läderstövlar

EKONOMI

Fascismen brukar i gängse historieskrivning beskrivas som en högerextrem variant av "totalitarismen", varav kommunismen är den andra, vänsterextrema. I ekonomiska termer är de båda illiberala, med skillnaden att under fascismen avskaffas inte kapitalismen som i den socialistiska centralplaneringen, utan införlivas istället i ett nationellt "korporativistiskt" projekt. Detta har dock inte hindrat ideologin från att bli bespottad av liberaler lika mycket som socialismen. Den politiska ofriheten och den starka statens alltför klåfingriga ingrepp i marknaden har sedan 1930-talet gjort det möjligt att hävda att de båda är två

sidor av samma illiberala mynt.

Men när fascismen uppstod på 1920-talet var liberala ekonomer långt ifrån avvisande till den nya ideologin. I boken *The Capital Order* argumenterar den italienska historikern Clara Mattei för att forskningen om fascism har lagt för stor tonvikt på den korporativistiska delen av projektet. Detta har fått till följd att fascismens initiala syfte har glömts bort. Detta syfte, menar Mattei, var att genom ekonomisk åtstramning rulla tillbaka de sociala landvinningar som arbetarklassen hade gjort under och efter första världskriget och återställa det hon kallar "kapitalets ordning". Detta projekt tog sig fredliga uttryck i länder som Storbritannien, medan det i Italien var resultatet av en långt mer hårdhänt och auktoritär politik än vad den demokratiska världen

>>

Genuakonferens 1922: arbeta hårt, leva hårt, spara hårt.

dittills hade skådat.

Under första världskriget hade den italienska ekonomin, liksom på många andra håll, successivt kommit att styras centralt. Industrier som på ett eller annat sätt kunde anses bidra till krigsinsatsen gavs fördelar av staten, som också bestämde vad och hur mycket man skulle producera. För de anställda innebar detta att de behandlades som soldater och deras arbetsplatser som "fabriksbaracker". Vissa privata företag önskade till och med att bli definierade som "hjälpfabriker", eftersom det innebar att deras anställda sattes under hård militär disciplin.

Men trots att landet var det enda som gick i krig utan stöd från något arbetarparti fick italienska arbetare det också bättre ställt i takt med att den traditionella maktordningen på arbetsmarknaden underminerades. Det sociala lidande som kriget medförde för befolkningen gjorde det nödvändigt för staten att för första gången sedan den moderna kapitalismens uppkomst aktivt ingripa till förmån för massorna. Kriget hade gjort det uppenbart för alla att staten kan spendera hur mycket pengar den vill – det är bara en fråga om politiska prioriteringar. Efter det blodiga och demoraliserande slaget vid Caporetto i november 1917 krävde folket att prioriteringsordningen vändes. Regeringen inrättade därför ett departement för militär assistans och krigspensioner som ett direkt resultat av slaget. Det var främst de allt högljuddare kraven från arbetarrörelsen, särskilt efter ryska revolutionen som drev makt-havarna att gå med på långtgående eftergifter till arbetarna. Under

de "röda åren" mellan 1918 och 1920 inrättades ett arbetsmarknadsdepartement, och 1919 var Italien det första landet efter Ryssland att införa en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring.

Detta var även fallet på andra håll. Mattei jämför Italien med England, där en liknande om än långt fredligare utveckling ägde rum. Även där kom staten att framstå som det bästa för att få rätsida på ekonomin och 1918 kunde en politiker som Winston Churchill tala sig varm för behovet av att nationalisera järnvägarna. Fackföreningarna inkluderades i samtal med regeringen och arbetare gavs möjligheter att utbildas sig genom nyinrättade vuxenutbildningar. 1919 grundades både ett sjukvårdsdepartement och ett transportdepartement med makt att nationalisera all transportinfrastruktur. Samma år förband sig Lloyd Georges regering att bygga 500 000 nya bostäder på tre år med orden: "Vilken är vår uppgift? Att göra Storbritannien till ett land för hjältar att bo i ... [Vi] ska lyfta upp dem som har levt i mörkret till en plåt från vilken de nås av solljuset."

Det är ingen slump att det var under denna period som arbetarpartierna fick sina genombrott i båda länderna när rösträtten till slut gjordes allmän. I Storbritannien detroniserade Labour Liberalerna som huvudsaklig oppositionskraft mot De konservativa, medan Socialistiska partiet och vänsterpartiet Partito Popolare tog över hälften av sätena i den italienska deputeradekammaren 1919. Fackanslutningen ökade lika markant. Mellan 1914 och 1920 ökade antalet anslutna från 4 till nästan 8,4 miljoner i Storbritannien,

och i Italien femfaldigades antalet arbetare som deltog i organiserade arbetarprotester. 1919 strejkades 35 miljoner arbetsdagar bort i Storbritannien och 22 miljoner i Italien. Året därpå steg den italienska siffran till 31 miljoner – 2,3 miljoner arbetare deltog, vilket motsvarade omkring hälften av den totala arbetskraften.

Organiseringen medförde också seg-rar. 1921 hade de italienska arbetarnas löner stigit med omkring 400 procent jämfört med före kriget. I Storbritannien var siffran 178 procent. I båda länderna uppnåddes även kravet på åtta timmars arbetsdag. I Italien gjorde nya kooperativa organiseringsformer att tusentals anställda, särskilt i den norra delen av landet, blev ägare av sina produktionsmedel och fick ta del av det mervärde de producerade. I Storbritannien motsvarades kooperativen av skrän (*guilds*), ett slags demokratiska kollektivbruk i samma tradition som den så kallade "skråsocialismen". Dessa betydande framgångar underblåstes av och inspirerade ledarna av den italienska rörelsen *L'Ordine nuovo* ("Den nya ordningen"), ledd av unga figurer som Antonio Gramsci och Palmiro Togliatti.

De såg reformerna som förstadiet till en fullskalig socialisering av den italienska ekonomin och inledningen av en ny, arbetarledd epok i deras ungas lands historia. Detta intryck delades av många inom näringslivet och den politiska högern. När 600 fabriker ockuperades av 200 000 arbetare 1920 såg ledare för den italienska högern ett socialistiskt maktövertagande som oundvikligt. Bilkoncernen Fiats vd Giovanni Agnelli ska till och med formellt ha föreslagit att låta omvandla företaget till ett kooperativ. Hotet om revolution var så akut i Italien att det bara överträffades av Ryssland och Ungern. Gaetano Salvemini sammanfattade tidsandan några år senare: "Bankirerna, de stora industriledarna, de stora markägarna väntade på den socialistiska revolutionen som ett får väntar på att ledas till slakthuset."

Men 1920 var den ekonomiska boom som möjliggjorde dessa framsteg över. På ett år sjönk brittiska gruvarbets-löner med 46 procent. I den allmänna debatten presenterades det som ett naturfenomen, en vanlig konjunkturförändring som gjorde det nödvändigt att rulla tillbaka arbetarnas landvinningar. Men Mattei visar att lågkonjunkturen var helt igenom politiskt framtvängd.

1920 och 1922 hölls två internationella ekonomiska konferenser i Bryssel respektive Genua. Den finanspolitiska rekommendation som konferenserna utmynnade i sammanfattades kärnfullt

av britten lord Chalmers under Bryssel-mötet: "Vi måste alla arbeta hårt, leva hårt och spara hårt." Det politiska projekt som detta motto motsvarade kallar Mattei åtstramning (*austerity*), ett nyckelbegrepp i hennes bok. Hon definierar åtstramning som en politik för att avpolitiserat ekonomin genom att upprätta en hård barriär mellan det politiska och det ekonomiska livet. Syftet var att återställa kapitalackumulation som ekonomins prioriterade mål genom att åternaturalisera privat äganderätt och lönearbete, förneka arbetares politiska och ekonomiska rättigheter och ge den ekonomiska expertisen prioritet. Därmed fick tek-

"Därtill infördes höga skatter på den typ av varor som de viktorska eliterna tyckte att arbetare borde hålla sig borta ifrån: tobak och alkohol."

nokrater valda av ingen företrädare framför demokratiskt valda politiker.

Den åtstramning som utlöstes i både Italien och Storbritannien opererade samtidigt på flera nivåer. I den ekonomiska politiken skedde det som de alla flesta idag förmodligen förknippar med begreppet budgetnedskärningar. Men förändringarna var minst lika stora inom penningpolitiken där återinrättandet av guldstandarden och avpolitiseringen av centralbanker – två nyckelreformer som hade framhållits vid Genuakonferensen – var de viktigaste åtgärderna. Industripolitiskt rekommenderade Brysselkonferensen två åtgärder för att hindra spridandet av alternativa organiseringsformer: privatiseringar och kontroll av arbetare.

I den parlamentariska demokratin hemvist Storbritannien skedde denna offensiv fredligt, men det var på inget sätt en demokratisk process. De två tjänstemännen Basil Blackett och Otto Niemeyer vid finansdepartementet skulle visa sig vara de mest inflytelserika figurerna. Enligt den franske ambassadören i London var dessa två män till och med mäktigare än sin finansminister, en viss Winston Churchill. Deras åtstramande reformer kom att bli stilbildande för länder över hela kontinenten i och med deras arbete för Nationernas förbund. Blackett kom också att grunda Indiens centralbank, medan Niemeyer rådgav länder som Australien, Brasilien och Argentina.

Målet var att uppmuntra sparsamhet. I det syftet infördes en starkt regressiv skatt. Därtill infördes höga skatter på den typ av varor som de viktorska eliterna tyckte att arbetare borde hålla sig borta ifrån: tobak och alkohol. Eftersom den ekonomiska expertisen

var övertygad om att de bemedlade klasserna hade en naturlig tendens att spara undslapp dessa folkskikt nya skattepålager. Det var de enkla människorna som skulle lära sig värdet av sparsamhet.

Eftersom åtstramningens förkunna-re trodde att staten omdirigerar investeringar från marknaden (det så kallade crowding out-argumentet) behövde denna krympa drastiskt. Det utlovade bostadsprogrammet ströks från den politiska dagordningen, liksom sjukvårdsreformerna som fick vänta till efter andra världskriget innan Labourregeringen genomförde dem. Fem departement lades ned, arbetsmarknadsde-

partementet klarade sig på ett hår. Nästan två miljoner människor, eller 11 procent av de anställda, avskedades från den offentliga förvaltningen på ett år. Arbetare förbjöds att strejka och tjänstemän förbjöds att vara medlemmar av såväl fackförbund som Labourpartiet. Guldstandarden återinfördes och Bank of England gjordes självständig enligt ekonomen Ralph George Hawtreys motto: "Förklara aldrig, ångra aldrig, be aldrig om ursäkt." En kraftig räntehöjning drev upp arbetslösheten till 18 procent 1921. Resultatet var det önskade: mellan 1920 och 1923 sjönk snittlönerna med 30 procent. Enligt *Economist* hade arbetare 1922 förlorat två tredjedelar av de löneökningar de upplevt sedan kriget.

I Italien krävdes en annan politik för att uppnå samma resultat. I november 1922, två veckor efter att han bjudits in av kung Viktor Emanuel III att bilda ny regering, gav den före detta socialisten Benito Mussolini sitt första tal som premiärminister. Som i ett eko av de brittiska byråkraternas insisterade han på behovet av "sparsamhet, arbete och disciplin". Hans fascistiska rörelse visade sig inte ha någon avskräckande effekt på stora delar av det liberala kommentariatet. Bland hans ekonomiska rådgivare fanns såväl regelrätta fascister som uppburna liberala ekonomer som Luigi Einaudi och Umberto Ricci. Liberala experters inblandning i det fascistiska projektet har länge varit ett bortglömd och aktivt undertryckt ämne. Det gäller inte minst Einaudi som var en frid korrespondent för *Economist* och senare blev ordförande för Italiens centralbank samt den italienska republikens första president efter andra världskriget. För dem utgjorde Mussolinis svartskjortor dock inget mindre än landets bäs-

ta chans att återställa kapitalets ordning. Reformerna som behövde genomdrivas var desamma som i Storbritannien, men eftersom arbetarrörelsen hade nått så långt som den hade gjort i Italien behövdes en långt starkare stat för att lyckas med det: *laissez-faire* i läderstövlar.

Fascistiska ekonomiska rådgivare som Maffeo Pantaleoni uppmuntrade regeringen till att bedriva ett "utrotningskrig" mot "bolsjevikledarna". Men intressantare är de liberala rådgivarnas beteende. Före maktövertagandet kritiserade Einaudi moderata socialisters försök att samarbeta med den sittande liberala regeringen i syfte att rädda rättsstaten och demokratin undan Mussolini, medan Ricci uppmanade regeringen att slå ned protesterna mot den skenande inflationen med våld. Efter Mussolinis makttillträde lät reformerna inte vänta på sig. Skatter höjdes på basvaror med 5 procent per år medan de avskaffades på lyxvaror. Mellan 1923 och 1924 skars statsbudgeten ned med en tredjedel. Pensioner och stöd till krigsveteraner avskaffades nästan helt. Det nyligen inrättade departementet för arbete och socialförsäkringar lades ned. 1925 var budgeten i balans: de offentliga utgifterna hade sjunkit från 29 till 13 procent av BNP, samma nivå som de var på 1912.

Enligt gängse historieskrivning borde en konflikt råda mellan fascistisk interventionism och en liberal *laissez-faire*-politik, men i Mussolinis regering kombinerades båda friskt. Finansminister Alberto De Stefani hade inga problem med att skjuta till skattemedel för att rädda de krisande industrikonglomeraten Ansaldo och Ilva/Credito Italiano samtidigt som han lät en våg av privatiseringar och avregleringar skölja över ekonomin. Privatiseringarna gick så långt att experter idag talar om dem som det tidigare exemplet på storskalig privatisering i en kapitalistisk ekonomi. Telefonmarknaden, motorvägar och försäkringsbolag auktionerades ut till privata ägare. Järnvägsnätet visade sig dock vara för svårt för regeringen att sälja av.

Till de mer bekanta delarna av Mussolinis program hör förbudet mot fackförbund, något som applåderades av liberalerna Ricci och Einaudi. De välkomnade även den så kallade arbetsstadgan från 1927 (*Carta del Lavoro*), som invigde den korporativistiska eran. Enligt dessa lagar skulle klasskampen upphävas genom att arbete och kapital sammansmälte i den suveräna statens hägn. Arbete definierades som en social plikt mot nationen, vars syfte var att utveckla "den nationella styrkan". Ekonomiskt var resultatet det-

>>

”Det var inte bara italienska liberaler som var nöjda med Mussolinis reformer. Företrädare för det amerikanska och brittiska ekonomiska etablissemangen uttryckte sig i översvallande ordalag.”

samma som i Storbritannien: 1929 hade snittlönerna sjunkit med 26 procent jämfört med 1926. Lönesänkningar kunde nu beordras från högsta ort per dekret utan motstånd. Återinförandet av guldstandarden gjorde slutligen att de auktoritära åtstrammingsreformerna naturaliserades eftersom de nödvändiggjorde en åtstramningspolitik. För de besuttna hade politiken uppnått det som de inte skulle ha lyckats med på demokratisk väg: mellan 1927 och 1930 ökade näringslivets vinstmarginaler från 8,68 till 16,6 procent.

Det var dock inte bara italienska liberaler som var nöjda med Mussolinis reformer. Företrädare för det amerikanska och brittiska ekonomiska etablissemangen uttryckte sig i översvallande ordalag över *Il Duce*s resoluta politik. Churchill sade sig vara ”mycket imponerad av den enorma framgång som Italien uppvisade under denna regim”.

om såväl fascism som ekonomisk historia, en text som komplicerar förhållandet mellan liberalism och fascism. Framförallt är nyanseringen av fascisternas ekonomiska politik välkommen. Kapitlet om de italienska liberalernas medlöperi med Mussolinis regim, även efter att han utropat sig till diktator 1925, fyller en stor forskningslucka. Med sin användning av åtstramning som ekonomisk doktrin lyckas Mattei också visa hur och varför till synes inkompatibla politiska projekt som *laissez-faire*-liberalism och fascism kan fungera i symbios.

Men det är också här som brister finns i hennes resonemang. Mattei må ha rätt i att åtstramning i dess moderna tappning ”uppfanns” vid konferenserna i Bryssel och Genua. Men att hävda att åtstramning alltid tillämpas i det cyniska syftet att återupprätta

ställning som gör gällande att människor enbart bör förstås som företrädare för en viss klass, oavsett vad de själva säger sig tro på. Att åtstramning har lett till ett stort och onödigt lidande nästan överallt där den har tillämpats, från Grekland till Mexiko och Zimbabwe, är inte oförenligt med många liberala ekonomers uppriktiga övertygelse om att reformerna skulle leda till de socialt bästa resultaten.

Ännu mer problematiskt blir det när Mattei i efterordet hävdar att även John Maynard Keynes – föremålet för hennes nästa bok – själv var en företrädare för åtstramning. Detta påstående underbyggs med att Keynes tidigt var inspirerad av samma brittiska ekonomer som hennes teknokrater, samt att han enbart såg statlig intervention som ett nödvändigt sätt att stabilisera och därmed rädda ”kapitalets ordning”. Men om även fadern till den doktrin som lett till störst ökat välbstånd för flertalet inom ramen för en kapitalistisk ekonomi kan anklagas för åtstramning riskerar begreppet att förlora sin innebörd. Att strama åt något i en ekonomi med full sysselsättning som går på högvarv och riskerar att överhettas är knappast jämförbart med att skapa massarbetslöshet och fattigdom med hjälp av påkar och ricinolja. Som Mark Blyth hävdade i sin bok *Austerity. The History of a Dangerous Idea* utgjorde den keynesianska epoken snarare ett avbrott i åtstramningens historia, sedan den uppfanns av John Locke, först implementerades på 1920-talet och sedan återuppväcktes av nyliberalerna efter rekordåren.

I Matteis framställning tycks åtstramning istället vara synonymt med kapitalismen själv: att leva utan åtstramning är att leva utan kapitalet. Om det är det hon menar blir det knivigt att förklara varför Sovjetunionen till stor del bröt samman som ett resultat av impopulära åtstramningsprogram som infördes i Polen och Ungern, som Fritz Bartel nyligen visade i sin bok *The Triumph of Broken Promises*. Även socialismen lyder under vissa ekonomiska lagar. Det är något som fler marxister borde bry sig om. ✱

Jonas Elvander

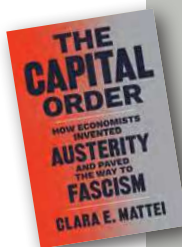
The Economist hyllade den nya självständiga italienska centralbanken som fått bukt med inflationen. För guvernören av Bank of England, Mantagu Norman, var detta särskilt viktigt eftersom man aldrig kunde veta hur länge fascisterna tänkte hålla fast vid den ekonomiska ortodoxin. Krossandet av arbetarrörelsen innebar att Italien kunde delta på de internationella kapitalmarknaderna igen, och banken J P Morgan Chase var snabb med att bevilja regimen ett lån på 100 miljoner dollar för att stabilisera liran.

Clara Matteis bok är på många sätt ett ovärderligt bidrag till litteraturen

den makt som en viss klass utövar över en annan, implicerar att ingen av dess tillskyndare tror sig agera i det allmännas bästa. Alla de tusentals ekonomer som tror på doktrinen och skriver policy paper efter policy paper om vilka åtstramande reformer som måste vidtas av krisande länder för att få bukt med ekonomin igen skulle alltså vara kapitalets agenter, utskickade från dess Batman-håla för att kuva arbetare varhelst de befinner sig. Detta är en typ av vulgär marxistisk före-

Engelska fackföreningar: stretade i motvind.

THE CAPITAL ORDER
HOW ECONOMISTS
INVENTED AUSTERITY
AND PAVED THE
WAY TO FASCISM
CLARA E. MATTEI
University of Chicago
Press 2022

Bagaren: sätter bröd
på vårt bord (men inte
av ren godhet).

FOTO: SHUTTERSTOCK

I samma båt

EKONOMISK HISTORIA

Vinstdrivande företag har spelat avgörande roller i mänsklighetens historia – alltifrån att säkra försörjningslinjerna för Roms legioner till utvecklingen av den långväga handeln och byggandet av järnvägar till dagens digitalisering och elektrifiering.

I själva verket är det mesta av det vi idag ser som uttryck för ett gott liv på ett eller annat sätt resultatet av arbete som har skett i just vinstdrivande företag. Men så länge människor har slutit sig samman och i bolagsform försökt förverkliga idéer och lösa problem har det följts av en ofta utbredd misstänksamhet mot företaget.

För samtidigt, eller kanske just därför, som företaget har visat sig vara det kanske kraftfullaste redskapet som har skapats för att lösa många samhällsliga problem, har det funnits en oro över företagens makt över samhällsutvecklingen. Skaffar sig företaget i kraft av sina eko-

nomiska muskler otillbörlig påverkan över politiska beslut eller är det kanske så att aktieägare och direktörer berikar sig på allmänhetens bekostnad? För många framstår allmänintresset som något väsensskilt från vinstintresset.

Frågorna känns igen såväl från debatten om vinstdrivande välfärdsföretag i Sverige och deras band till politiker, som från diskussionen om näjtjättarnas påverkan på offentligheten i USA. Men frågeställningarna är lika gamla som det vinstdrivande företaget. I den romerska republiken var korruption kopplad till de offentliga uppdrag som låg till grund för bolagsbildningarna ett ständigt problem, och i 1700-talets London var Ostindiska kompaniets affärsmetoder och riskerna för att direktörerna berikade sig på de andra aktieägarnas bekostnad återkommande orosmoment. För att nu bara nämna två exempel ur historien.

Vilka företag som kommer att stå i centrum för debatten om 20 år, eller 100, är förstås omöjligt att säga. Men lika säkert som att vinstdrivande företag kommer att fortsätta att förändra världen,

överlag till det bättre, är att de kommer att granskas och kritiseras – ibland med rätta och ibland orättvist.

Om detta har William Magnuson, som är professor i juridik vid Texas A & M Law School men har en bakgrund både som advokat på Wall Street och som utrikeskorrespondent för *Washington Post*, skrivit i boken *For Profit. A History of Corporations*.

Som de flesta historiker daterar Magnuson det vinstdrivande bolagets födelse till den romerska republiken. På 200-talet f Kr befann sig Rom i krig mot Kartago. Kriget tärde på statskassan, och det fanns en överhängande risk att den romerska befälhavaren Scipio varken skulle kunna betala soldaternas löner eller förse dem med mat och utrustning. Som svar på detta för Rom existentiella problem lade senaten fram ett förslag: Om medborgare i Rom ur egen ficka var beredda att förse Scipios trupper med förnödenheter skulle staten betala tillbaka när tiderna blev bättre. Tre sammanslutningar bestående av totalt 19 personer trädde fram och erbjöd sig att utföra tjänsten. Rapporter vittnade senare om att uppgiften utförts minst lika kompetent som om republiken själv hade ansvarat för den.

Denna typ av bolagskonstruktioner, *societas publicanorum*, användes även för

>>

att hantera allt ifrån vägbyggen till skatteuppbörden i de romerska provinserna. Många svenska kommunpolitiker kan nog känna igen sig i dessa 2 000 år gamla politiska överväganden. Varför belasta en ansträngd kommunbudget med kostnaden för att bygga en ny skola eller ett nytt äldreboende, när det finns privata företag som är beredda att göra investeringen?

Men framförallt visar exemplet från antikens Rom på vilka egenskaper som är företagets kanske viktigaste. När enskilda individer i organiserad form koordinerar förmågor och resurser frigörs enorma krafter.

Från företagets rötter i det antika Rom gör Magnuson ett antal nedslag i historien för att visa på hur intimt kopplad framväxten av det moderna samhället är med utvecklingen av det vinstdrivande företaget.

Det handlar exempelvis om det moderna bankväsendets framväxt i Florens på 1400-talet och hur man för att hitta vägar runt kyrkans ränteförbud skapar finansiella instrument som väsentligt underlättar handeln mellan olika delar av Europa. Grundandet av Ostindiska kompaniet i London på 1600-talet får illustrera ursprunget till aktiebolaget och aktiemarknaden. Byggandet av järnvägarna över den amerikanska kontinenten blir ytterligare ett exempel på hur politiken när den ställs inför stora utmaningar sätter sin tillit till kraften i det privata företagandet. Henry Ford lägger grunden för massproduktionen och konsumtionssamhället. Och de stora oljebolagen blir de första verkligt multinationella företagen, med en förmåga att även under extrema omständigheter som 1970-talets oljekriser snabbt hitta nya platser och metoder för att utvinna olja för att på så sätt snabbt säkra världens energiförsörjning.

Magnuson tar även upp framväxten av *private equity*-bolagen, och hur dessa investerare, som initialt ofta beskrevs som "företagspirater" under 1980-talet bidrog till att bryta byråkratiseringen av stora företag och blåsa liv i ett stagnerade näringsliv. Skildringen av företagets historia avslutas med digitaliseringen och hur den skapat förutsättningar för en helt ny typ av stora företag, som mycket snabbt fått en oerhörd betydelse både för samhällsutvecklingen och i människors vardag.

I samtliga dessa exempel finns berättelsen om hur företagandet och vinstintresset bidrar till samhälleliga framsteg samt hur politiska makthavare i olika tider har identifierat och tagit vara på den kraften. Här finns också det enkla, övergripande svaret på frågan om huruvida det föreligger en konflikt mellan vinst-

”När enskilda individer i organiserad form koordinerar förmågor och resurser frigörs enorma krafter.”

intressen och allmänintressen. Historien visar att de allt som oftast går hand i hand. Eller som Adam Smith i sitt klassiska exempel uttryckte saken: det är inte bagarens välvilja vi ska tacka för att vi har bröd på bordet, utan hans egenintresse.

Men Smith var medveten om att frågan om vinstintressets egenskaper har fler nyanser. I en likaledes klassisk formulering varnar han för kartellbildning och för hur människor i samma yrken sällan kan mötas utan att samtalet slutar i en konspiration mot allmänheten.

Riskerna att vinstintresset, trots sin positiva kraft, hamnar i konflikt med allmänintressen löper också som en röd tråd genom de historiska nedslagen i *For Profit*. Det handlar om allt ifrån romerska finanskraacher och missbruk av insiderinformation i handeln med Ostindiska kompaniets aktier till amerikanska järnvägsmonopolister och riskerna med att lägga vår offentlighet i händerna på några få globala företag.

Just häri finns kärnan i den politiska utmaning som följer av företagets och marknadsekonomins kraft att förändra samhället. Hur ska företag och marknader regleras utan att det inskränker den positiva kraft som finns i vinstintresset? Få skulle nog säga att konkurrenslagstiftning eller regler kring informationsgivning på kapitalmarknaderna, som är två exempel på regleringar vars framväxt diskuteras i boken, gjort kapitalismen sämre. Tvärtom. Ibland behöver den osynliga handen kort sagt en liten knuff i rätt riktning.

Men lika många är förstås fallgroparna i det komplicerade samspelet mellan politik och företagande.

Frågan är dessutom om inte Magnuson själv ramlar ner i en sådan grop. För i hans utgångspunkt – att företagandet genom historien har gjort världen bättre och varit intimt sammanlänkat med allmänintresset – rymms även en kritik av dagens kapitalism. Kopplingen mellan företagandet och samhälleliga intressen har sedan 1980-talet gått förlorad och ersatts med en hämingslös profithunger, argumenterar Magnuson.

I sina slutsatser ansluter sig Magnuson därför till de tankar som brukar sammanfattas i begreppen ESG-investeringar (som i *environmental, social and governance*) och *stakeholder capitalism*. Kärnan i dessa idéer, som det

senaste decenniet har blivit allt populärare bland institutionella investerare som pensionsfonder och försäkringsbolag, är att företagen ska agera på ett sätt som inte bara handlar om aktieägarnas intressen, utan att även andra intressen, det kan handla om exempelvis anställningsvillkor och miljöhänsyn, ska väga lika tungt.

Problemet med detta tankesätt är att det inte bara innebär ett lätt korrektiv till den osynliga handen, utan att det riskerar att ersätta företagandets logik där vinsten är den centrala drivkraften och måttstocken på om en affärsidé är framgångsrik, med en politisk logik där viljan att kortsiktigt bli älskad ofta får fälla avgörandet. Risken är uppenbar att det är just den skaparkraft – som Magnuson hyllar och som ytterst gör samhället bättre – som kommer att gå förlorad i denna process.

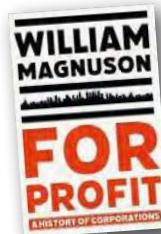
Företaget är, som Magnuson också konstaterar, en ständig påminnelse om kraften som finns i mänskligt samarbete. I just denna iakttagelse rymms ett viktigt perspektiv på den ständigt återkommande önskan att reglera företagandet.

Företag fattar ibland dåliga, och stundtals till och med omoraliska, beslut. Precis som människor i allmänhet tar företag risker och gör mer eller mindre genomtänkta chansningar. Människor blir nämligen inte till ekonomisk-teoretiska modeller bara för att de agerar i bolagsform.

Problemet är att mycket av kritiken mot marknadsekonomi och företagandet – historiskt och idag – jämför dagens kapitalism med ett sådant tänkt idealsystem, som aldrig har existerat och som heller aldrig kommer att existera.

Däremot borde det stå bortom allt tvivel att ingen institution har lyckats omvandla människors kreativitet och arbete till allmänt välbefinnande på ett bättre sätt än det vinstdrivande företaget. Frågan är bara om man är beredd att bejaka alla de imperfektioner som naturligt följer av mänskligt handlande. Det är den grundläggande frågan i det eviga samspelet mellan politik och marknad. ✨

Svend Dahl

FOR PROFIT
A HISTORY OF
CORPORATIONS
William Magnuson
Basic Books 2022

Puniska krig: (delvis)
privatfinansierade.

FOTO: TT

Kampen om uppmärksamheten

MEDIEKRITIK

De inleder storvulet: "Tyskland, ett av de friaste länderna i världen, har ett problem med den upplevda åsiktsfriheten." Så är författarna också två herrar som gärna och ofta uppträder i offentligheten – i några recensioner kallas filosofen Richard David Precht och socialpsykologen Harald Welzer "mediestjärnor"; i sammanhanget avsett som gliring.

Några rader längre ned i inledningen till boken *Die vierte Gewalt* (Fjärde statsmakten, det vill säga: det vi kallar tredje, härhemma) skriver de att Tyskland, detta kvalitetspublikationens land, också har ett problem med förtroendet för sina ledande medier.

Boken har legat i topp på säljlistan i månader. (Delvis sannolikt tack vare den mediala personfixering som råder – och som också kritiserar i boken.)

Redan innan den kom ut väckte boken

i höstas en ilsken klagostorm på Twitter; i presskommentarer raljerades om lyckad marknadsföring och om stort uppslagna intervjuer på bästa plats i flera tidningar med dessa "två mediekonstnärer". Skeendet sammanfattas också kort i bokens inledning: "...som om man ville bekräfta våra teser redan i förväg, utan att känna till dem, gick hyperventilerandet genast igång". Både twittrare och flera redaktioner ansåg sig på förhand kunna slå fast att den kommande *Die vierte Gewalt* var "dynga".

Bakgrund: båda författarna tog tidigt ställning mot leverans av tyska vapen till krigets Ukraina och har därefter fått utstå massiv avsky och setts som två levande irritationsmoment i den fortsatta debatten; att de därtill var på väg ut med en starkt mediekritisk bok – med undertiteln "Hur majoritetsopinion skapas, också om det inte finns någon" – ja, det blev väl för mycket för vissa redan upprörda röster.

Såttillvida symtomatiskt – för den enkelspåriga, i sig konfliktinriktade och

numera vitt spridda uppfattningen att det bara finns två positioner i ett meningsutbyte: för eller emot.

Recensionerna av boken är mer nyanserade: då den faktiskt fanns att läsa, visade det sig ju att här lyfts åtskilligt både tänkvärt, träffsäkert och angeläget fram, och Precht och Welzer försöker se till det större sammanhanget; formuleringar och tonläge vittnar om gott självförtroende, och deras ärende är inget mindre än att måna om demokratin. De är "bekymrade över offentlighetens kvalitet", som de uttrycker det.

Deras resonemang utgår från undersökningar som visat att publikens förtroende för massmedierna sjunkit. Och det utmynnar i teorier om vad som kan vara orsaken. Det ska sägas att det här huvudsakligen handlar om det tyska medielandskapet – men i stora drag kan författarnas iakttagelser appliceras på hur detsamma ter sig i vilken jämförbar samtida demokrati som helst.

Twitter: bör inte vägleda nyhetsredaktionerna.

FOTO: TT

Richard David Precht och Harald Welzer: (oförtjänt) reducerade till mediekändisar.

FOTO: GETTY IMAGES

"Precht och Welzer ser allvarligt på att journalister låter sig påverkas av vad som trendar på Instagram i sitt nyhetsurval – för att inte tala om Twitter."

Ett problemområde som tidigt ringas in är den bristande representationen: "Representationsglappet" i samhället. Det rör sig om ett glapp som måste "kompenseras genom en fungerande journalistik"; idag uppfylls inte denna "integrationsfunktion", enligt författarna.

Och visst existerar detta glapp, och visst är det ett demokratiproblem. Dock är det knappast mediernas uppgift eller syfte att vara ett verktyg i exempelvis just integrationens tjänst. Den goda journalistiken är en spegling av människor och samhälle.

Men: just detta görs nu inte på ett rättvisande sätt, menar Precht och Welzer. Och de påminner läsaren om den ständigt återkommande mediala bilden av "det splittrade samhället" – som sägs snarare konstruera ett problem, än att visa upp ett reellt faktum.

Det är en poäng med viss lyskraft: vi journalister har ju faktiskt undervisats i konsten att lyfta fram kontraster, söka konflikterna i ett händelseförlopp, en historia. Vilket kan bidra till polarisering...

"Den som inte är i mittfåran är moraliskt ifrågasatt" – och blir till fritt villebråd, som de båda skriver apropå erfarenheterna från Ukrainadiskussionen.

De återkommer om och om igen till att mediebilderna av den tyska offentligheten är starkt begränsad, alltför snäv; den avviker för mycket från verkligheten och de faktiska åsiktsförhållandena i landet. Detta är farligt för demokratin, som kräver

"funktionsdugliga" medier, och läsarnas förtroende. Precht och Welzer talar om en massmedial "konstgjord åsiktshomogenitet", något som har diskuterats förr; vilket i sig inte gör problemet mindre väsentligt, givetvis – i författarnas ögon har det blivit allt tydligare, och medierna har för den delen placerat sig i en egen bubbla, inuti vilken de har fullt med vita fläckar på sin karta över den verkliga världen, enligt författarduon. Detta visar sig i de ledande mediernas så likartade rapportering på många områden.

Och så var det personfixeringen: även politikjournalistiken kommenterar numera politiker i första hand, och inte politik. Man blundar för skeendena i landet, sakförhållanden och strukturer – med tilltagande ytlighet och fördomning som följd. Ja, politikjournalisterna själva framställs här också som ett slags dumbommar i passager som emellanåt är underhållande, men när tonen blir gycklande och omdömena summariska – som ofta i det offentliga samtal de själva slår ner på – blir det mindre smakligt.

Att sociala medier är både ett bevakningsområde och ett verktyg för redaktionerna är en självklarhet idag; att arbetsrutinerna påverkats av direktmediernas sätt att fungera står klart. Det är sannolikt oundvikligt i den snabba teknikutvecklingens spår. Men att det också delvis är djupt problematiskt är alldeles uppenbart, även det. Såväl emotionaliseringen, utbredningen av känslodrivet stoff, som polariseringstendenserna

och den räre tonen i offentligheten har en hel del att göra med plattformarnas funktionsprinciper.

Precht och Welzer ser allvarligt på att journalister låter sig påverkas av – exempelvis – vad som trendar på Instagram i sitt nyhetsurval – för att inte tala om Twitter, det "nya maktmedlet" i både politikernas och politikreportrarnas händer. Och, som författarna formulerar det: "När kampen om uppmärksamhet, marknadsandelar och tolkningsföreträde förs med allt större aggressivitet, kan man inte tala om en fungerande offentlighet längre."

Här nämner författarna lustigt nog själva det där med det splittrade samhället – polariseringen – men då i mer avvägd form; de ser "symtom" på ett samhälle som håller på att krackelera; en pågående process. Deras mediekritik på det här temat innebär inte heller den något nytt i sig, men temat om digitaliseringens djupgående följder för samhällsklimatet kräver definitivt betydligt mer av kritisk genomlysning, problematisering och eftertanke – och den utbredda handfallenheten inför dess framfart måste få ett slut. Vad ska vi göra åt saken?

Det är bara att instämma i Precht/Welzer-formuleringen att en "iscensatt upprördhet", multiplicerad tusen- eller miljontals gånger genom klick och föraktfulla inlägg, är den mest verksamma pådrivaren av samhälleligt förfall.

Tyska mediers rapportering om Rysslands angreppskrig mot Ukraina är ett av de exempel som det oftast refereras till i *Die vierte Gewalt* (flyktingkrisen 2015 och coronapandemin är två andra). Här var de ledande medierna snabba i "övertagandet av regeringsnarrativet" – så att de inte kunde inta en tredje ståndpunkt, den som är bäst ägnad en objektiv skildring och tolkning, som författarna skriver. I debatten om eventuella tyska vapenleveranser till Ukraina tog både Precht och Welzer som sagt tidigt ställning emot, och utsattes för varsin hatstorm.

Jürgen Habermas, filosofen, hör också till dem som liksom Precht och Welzer blev utsatta för personangrepp i sammanhanget, sedan han i *Süddeutsche Zeitung* skrivit om den pågående "åsiktskampen som underblåses av pressröster" i Ukrainakrigsfrågan; Habermas, en av den deliberativa demokratis förespråkare, som länge har talat om vikten av en ansvarsmedveten offentlighet.

Offentlig misskreditering av andras invändningar och avvikande synpunkter och personkritik riktad mot deras avsändare signalerar en vilja att begränsa eller förhindra pluralism; så undergrävs också förtroendet för medierna.

Precht och Welzer efterlyser en offent-

>>

lighet à la just Habermas: de talar lyriskt om dialog, om inkluderande och integrativa medier, om reflexivitet och medial självprövning, om "hållbar upplysningsjournalistik" och "lösningsorienterade" medier (istället för dagens oftast problemorienterade – som kan ge intryck av konstant kris, överallt). Och de slår ett slag för public service, som sägs vara än viktigare än någonsin.

Vi journalister slår gärna ifrån oss, då röster från andra håll kritiserar och tycker till om våra metoder och resultatet av vårt arbete; utomstående ska inte lägga sig i publicistiska frågor och bedömningar, dem sköter vi själva. Vi medger sällan att vi har gjort fel, håller oss med en egen immunitet.

Detta går igen också i en del av presskommentarerna till *Die vierte Gewalt*.

De flesta journalister gör sitt jobb så gott de bara kan i det nya medielandskapet och med alla dess nya krav. Ett självkritiskt, ödmjukt och öppet samtal om hur vi ska gå vidare för att värna journalistikens samhällsviktiga funktion och själva demokratin är hur som helst nödvändigt. Nu samt ständigt och jämt.

Litet hastigt tycks det ha gått att få ihop den här boken. I en del passager gör sig författarna själva skyldiga till samma sorts förenklingar som den journalistik de ifrågasätter. Att en del av deras påpekanden och slutsatser om den "fjärde statsmakten" sedan inte är några nyheter är inget att anmärka på i sig, sett till vidvinkelperspektivet.

En strukturomvandling pågår i offentligheten, vare sig vi vill det eller inte. Det avgörande är då att inte bara fogligt hänga med, eller stå vid sidan om och titta på, om och när förtroendet för våra medier riskerar att rase-

ras. Vad som inte kan påpekas nog ofta är att journalistik och demokrati är ömsesidigt beroende av varandra. ✱

Ylva Herholz

**DIE VIERTE GEWALT
WIE MEHRHEITS-
MEINUNG GEMACHT
WIRD, AUCH WENN
SIE KEINE IST**

RICHARD DAVID PRECHT
HARALD WELZER
S Fischer 2022

Ingen kommer undan politiken

FILOSOFI

Är det verkligen mödan värt att ännu studera de grekiska och latinska klassikerna? Är det inte bara en samling döda vita män (Sapfo får ursäkta) som inte har något av värde att erbjuda så kallade moderna eller till och med postmoderna människor?

De finns som vill gå ännu längre och inte bara låta dem så att säga tyna bort i tysthet utan aktivt rensa ut fascister som Platon och en slaveriets apologet som Aristoteles. I den mån universitet längre alls befattar sig med dessa reaktionära kvarlevor från en svunnen tid måste dessa förstås förses med klara och tydliga triggervarningar så att känsliga själar ska slippa att komma i kontakt med tankar som inte omedel-

bart och på alla punkter är förenliga med dagens evangelium.

Den risken minskar väl i och för sig genom att många institutioner för högre undervisning drar ner undervisningen av klassikerna för att istället lägga resurser på moderna ämnen som sällan kräver den ansträngning som behövs för att lära sig grekiska eller latin.

Så nog är det märkligt att ett land där klassikerna fortfarande studeras för vad de har att säga oss idag är Kina. De läses som inlägg i en under flera sekler fortgående diskussion om hur det goda samhället bäst ska inrättas. Platon och Aristoteles är fortfarande kontroversiella; de har båda blivit slagträn i en ofta polemisk debatt om demokratis styrkor och svagheter. Med "slagträn" menar jag något positivt. Klassikerna är

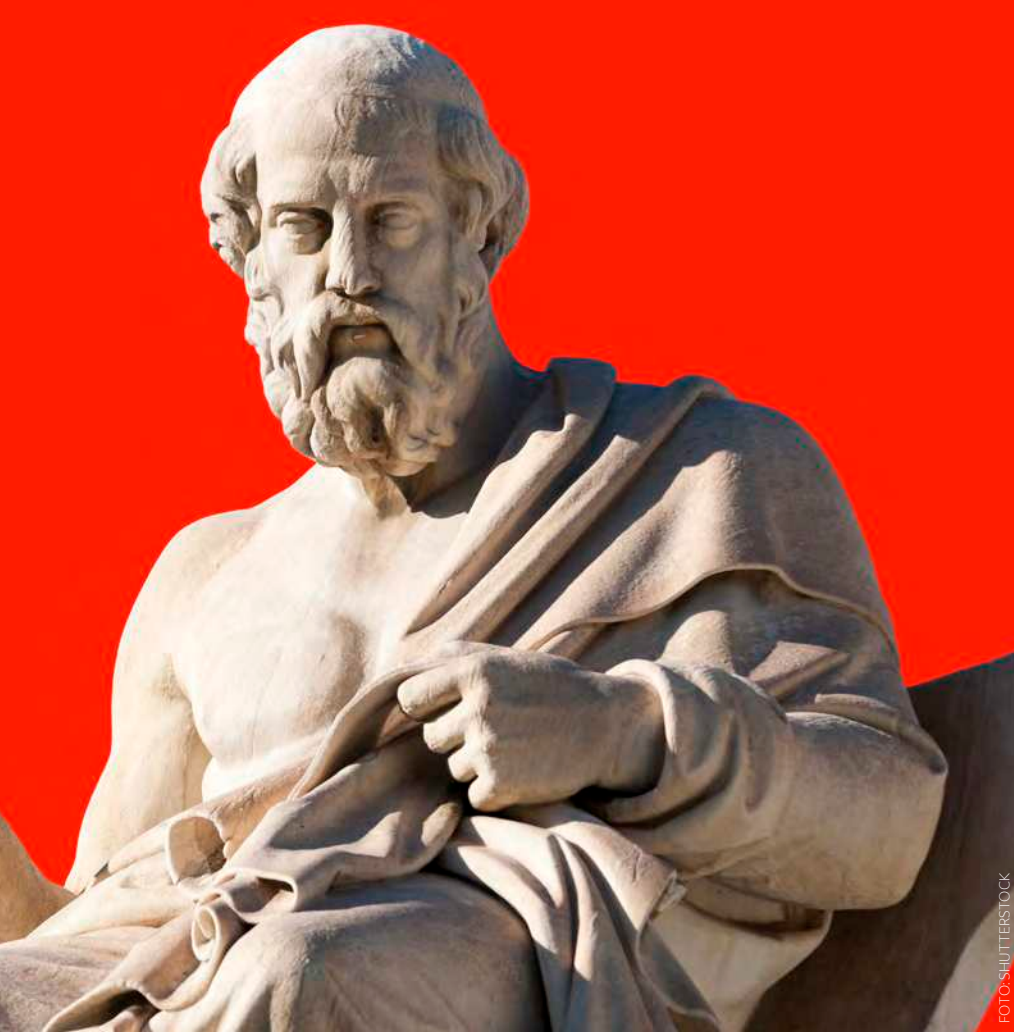

FOTO: SHUTTERSTOCK

inte otidsenliga dokument eller dammiga texter som man bör nalkas vördnadsfullt bugande (eller nigande) med huvudbonaden i hand, utan snillrika och ofta besvärliga inlägg i en samtida debatt. I Kina har man insett vad många i väst tycks ha glömt: ska man tala om politik kommer man inte undan de gamla grekerna.

Den som är nyfiken på hur man läser Västerlandets klassiker i Kina kan knappast hitta en bättre vägvisare än

”Trots Maos skeptiska inställning fortsatte man att öppet framhäva den atenska demokratin som en i alla fall delvis möjlig förebild för ett demokratiskt Kina.”

Shadi Bartsch. Hon är professor vid University of Chicago, hon har nyligen givit ut en prisad översättning av Aeneiden och, det viktigaste i detta sammanhang, hon behärskar både grekiska och kinesiska vilka båggedera kommer väl till användning i *Plato Goes to China*. I sin bok tar hon inte upp det akademiska studiet av klassikerna utan främst hur de har använts i en diskussion om hur vi idag ska bygga det goda samhället.

De första kinesiska kontakterna med europeiska klassiker går fler hundra år tillbaka i tiden, till slutet av 1500-talet då jesuiterna började missionera. De var

skolade i bland annat grekisk och stoisk filosofi och de gjorde sitt bästa för att göra sin av grekisk visdom influerade version av kristendomen förenlig med Konfucius lära. Ricci och hans efterföljare drog sig inte för att dra djärva paralleller mellan det statsskick de hade funnit i Kina och det som Platon hade förespråkat i *Staten*: det bästa samhället är det där de klokaste styr.

Ricci gick så långt som att hävda att kineserna en gång i tiden hade haft för

avsikt att låta sig omvändas till kristendomen. Kejsaren skulle då ha skickat sändebud till Heliga landet men dessa kom ur kurs, hamnade i Indien och återvända med en buddistisk sutra istället för med Bibeln. The rest is, som det heter, history.

Jesuiterna hade länge nära och goda kontakter med det kejsarliga hovet som speciellt uppskattade deras vetenskapliga kunskaper. Kontakterna var så nära att man i Rom misstänkte jesuiterna för bristande renlärighet, att de hade blivit alltför influerade av kinesiska idéer, seder

och bruk. Dessa goda förbindelser tog slut i mitten av 1600-talet. Jesuiterna förde Kina stängde sina gränser och blev sig självt nog. Kejsaren skickade i slutet av 1700-talet en skrivelse till den engelske monarken Georg III där han hävdade att allt av värde fanns inom Kinas gränser och att det inte fanns något behov att importera varor eller tankar från avlägsna och barbariska länder. Det skulle dröja fram till mitten av 1800-talet innan Kina tvingades att öppna landet för utrikeshandel. När så en gång hade skett spred sig snabbt en insikt bland intellektuella att allt kanske inte stod rätt till i Mittens rike. Kejsaren avsattes 1912 och därmed avslutades Qingdynastin som kom att bli den sista – åtminstone hittills.

Unga intellektuella hade då redan skrivit och talat sig varma för ett nytt republikanskt Kina. De läste texter av Montesquieu och Rousseau, men framförallt lyfte de fram Aristoteles och andra klassiska grekiska tänkare. De hade kommit i kontakt med dessa filosofer när de studerade i främmande länder, speciellt i Japan som hade många gemensamma drag med deras hemland men som hade kommit längre i utvecklingen.

En av de tidigaste och mest inflytelserika av dessa intellektuella var Liang Qichao som använde Aristoteles *Politiken* för att i grunden förändra den traditionella synen på staten och människans plats i den. Den gamla doktrinen, formulerad ca hundra år före Kristus av Sima Qian, slog fast att ”varhelst det fanns tecken på mänsklig närvaro så är vi alla kejsarens undersåtar”. För att göra Kina till ett modernt land måste man, menade Liang, bryta med denna underdåniga attityd och göra undersåtar till medborgare; ”Medborgarskap och deltagande i statens affärer är vad som gör oss fullt mänskliga. Människan är ett politiskt djur.” I sin *Politiken* skriver Aristoteles att ”den som inte kan leva i ett samhälle eller som inte har något behov av det för att han är sig själv nog är antingen ett odjur eller en gud”.

I en alls inte okritisk läsning av Aristoteles kom Liang fram till att demokratin var ”det enda politiska system som förtjänade att kallas rättvist [...] överhögheten och bestämmanderätten måste ligga hos folket”.

I Kina var detta kontroversiellt och gick stick i stäv med en mångtusenårig tradition – personlig utveckling och familjeplikter var mycket viktigare än politiskt engagemang. Bartsch menar att de flesta kineser vid denna tid – alltså för litet drygt hundra år sedan – saknade

>>

”Platons antidemokratiska och hierarkiska samhälle har väckt kinesiskt intresse och väl också en hel del förståelse och sympati.”

tydliga idéer om möjliga relationer mellan individ, nation och stat. Om de alls hade tid att fundera över dylika spörsmål så såg det på sig själva som ”kejsarens lydiga barn”.

Genom Liang och andra kommentatorer kom Aristoteles att ha ett visst inflytande över den skakiga kinesiska republiken som definitivt gick i graven 1949 när Mao och kommunisterna tog makten. Mao hade redan då visat en viss otålighet med ”marxist-leninistiska intellektuella som inte kunde öppna munnen utan att citera de gamla grekerna medan det glömmes sina egna föregångare”. Trots Maos skeptiska inställning fortsatte man att öppet och vanligen i positiva ordalag framhäva den atenska demokratin som en i alla fall delvis möjlig förebild för ett demokratiskt Kina.

Denna strävan fick sitt brutala och tragiska slut då företrädesvis unga människor våren 1989 samlades på Himmliska fridens torg för att kräva reformer i demokratisk – kanske aristotelisk – anda. Så fick det förstås inte fortsätta. Deng Xiaoping och andra *hard-liners* kallade in armén som rensade torget till en kostnad som uppgick till hundratal, möjligen tusentals, döda. ”En hundraårig epok då man vände sig till västerländska klassiker var över.”

Visst – man har fortsatt att läsa de gamla grekerna men nu på helt andra sätt. Bartsch urskiljer två skilda ”skolor”. Den ena utgörs av konventionella, akademiska studier på samma vis som sker vid universitet i Europa och USA – i alla fall vid universitet värda namnet.

Den andra skolan utgörs av en grupp skribenter som på olika vis vill visa hur studier av klassikerna bortom varje rimligt tvivel visar att det kinesiska statskicket – upplyst autokrati – är det bästa och att amerikansk demokrati är ”fel, fel, fel”.

Det råder fundamentala skillnader mellan de båda systemen. Wang Huaiyu har beskrivit skillnaden så här: ”Den kinesiska politiska doktrinen kräver tillit, lojalitet och vördnad för ledare; den västerländska doktrinen kräver miss-

tänksamhet, vaksamhet och kontroll av ledare.”

Aristoteles är inte längre en klassisk förebild utan ett varnande exempel, en förespråkare för en politisk regim som vilar på slavarbete. Om Aristoteles aktier har förlorat i värde så har Platons i gengäld ökat. Då speciellt den Platon som skrev Staten, den antika text som har blivit den mest kommenterade

Jesuiter i Kina: var länge misstänkt populära.

under senare år. Platons antidemokratiska och hierarkiska samhälle har väckt kinesiskt intresse och väl också en hel del förståelse och sympati.

Platon undrade hur man ska få vanligt folk att vara nöjda med sin lott och inte börja bråka eller ställa för överheten svåra frågor. Det gäller att hita på en ädel lögn – *gennaion pseudos* – som skall få den stora massan att tro att deras lott är naturgiven, att det är rätt och riktigt att de befinner sig kanske långt ner i den samhälleliga hierarkin eller hackordningen. När de väl bibringats den uppfattningen är det lättare att få dem att tänka på statens bästa och inte på sina egna småaktiga intressen. En framträdande kinesisk professor hymlar inte utan slår fast att jämlikhet är nonsens, hierarki är sanning.

Den västerländska förnuftsstron med antika rötter är inte längre, åtminstone inte officiellt, högsta värde i Xi Jinpings Kina. Nu heter det istället att ”den

västerländska upplysningen skapade en rationalitet för att styra och förslava folk medan man i Kina tar hänsyn till djupare värden”. Shadi Bartsch tillåter sig tvivla. Kinas ekonomiska tillväxt bygger på instrumentell rationalitet, inte på *casting of oracle bones*. Konfucius har inte mycket att komma med när man bygger hangarfartyg.

Ett avsnitt i *Plato Goes to China* ägnas Leo Strauss vars ogillande av mycket av den västerländska modernismen har funnit en bördig grogrund i Kina. Hos Strauss söker hans kinesiska läsare ett alternativ till det demokratiska idealet, men lär knappast hitta det för Strauss var förvisso en övertygad elitist men knappast antidemokrat.

Strauss praktiserade ofta en så kallad esoterisk läsning av klassiska texter i politisk filosofi från antiken till Machiavelli och Hobbes. Han ville visa att många av dessa tänkare hade dubbla budskap – ett som vände sig till vanliga läsare, ett annat som vände sig till en liten elit som, till skillnad från vanligt folk, kunde hantera och rätt använda farliga insikter.

Att detta sätt att läsa har fått så pass stort genomslag i Kina ställer en fråga: har Strauss filosofi och esoteriska läsning blivit en förebild för skribenter som inte fritt kan uttrycka

sina tankar? De säger ett men insiktsfulla läsare förstår att de menar ett annat.

Vanligen när man idag läser klassikerna och då speciellt Platon gör man det med udden riktad mot västerländsk hegemoni. I dagens Kina, säger Shadi Bartsch, använder man både Platon och Konfucius för att visa att Francis Fukuyama och alla hans eftersägare har haft fel, att de visade en häpnadsväckande historisk arrogans och västerländsk provinsialism när de ihärdigt hävdade att det liberala demokratiska systemet skulle vara ”slutet på historien”. ✨

Carl Rudbeck

PLATO GOES TO CHINA
THE GREEK CLASSICS AND
CHINESE NATIONALISM
SHADI BARTSCH
Princeton University
Press 2023

Telegrammannen

BIOGRAFI

Moskva 1934. En kokande kittel, fester in på småtimmarna, het-siga diskussioner, omvälvande politiska tankegångar. Tilltalande, särskilt för en ung diplomat som förälskat sig i det eviga ryska: språket, själen, litteraturen, det mytiska.

Men bara några år senare, 1937, var allt som förbytt. Censur, misstänksamhet, förbud mot fraterniserande med utlänningar. Den unge diplomaten var förkrossad.

De två upplevelserna kom att präglade hela hans långa liv och är en återkommande länk i en mycket inträngande biografi över diplomaten vars namn torde vara välkänt för många läsare – George Kennan.

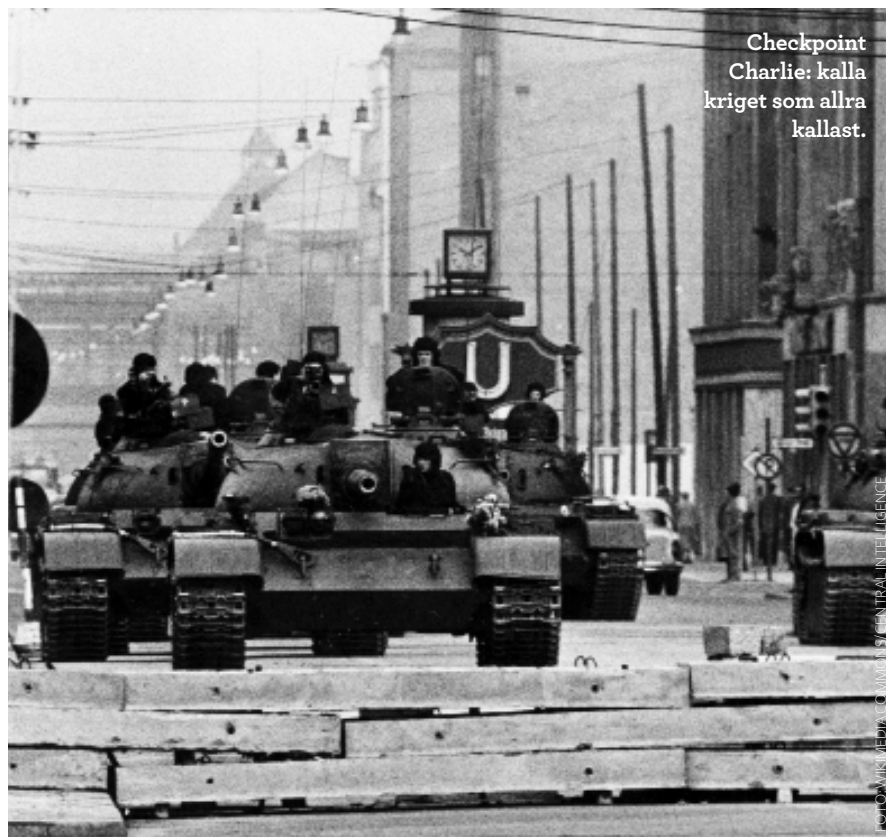
Alla som alls följt de amerikansk-sovjetiska förbindelserna känner till basfakta om Kennan. Han stod bakom två av de mest grundläggande dokumenten i den amerikanska utrikespolitikens historia: det så kallade "långa telegrammet" 1946 och artikeln sommaren 1947 i *Foreign Affairs* undertecknad av pseudonymen X. Tillsammans utgjorde dessa fundamentet för den kallakrigsstrategi som benämndes *containment* – invallningspoli-

tik som en svensk diplomat översatte det med. Vidare vet säkert samma kännare att Kennan många årtionden senare varnade för konsekvenserna om försvarsalliansen Nato skulle inkräkta på det territorium som Ryssland betraktade som sin intressesfär.

Men kretsen som har läst den strålande stilisten Kennans litterära verk är troligen mindre. Inom denna lilla skara vet alla att Kennan avskydde det moderna Amerika med bilismen och kommersialismen som kvävde den lokala sammanhållningen och det nedärvda hant-

»

George Kennan: många obehagliga drag.

verkskunnandet. Likväl som han drömde sig tillbaka till Moder Ryssland drömde han sig tillbaka till ett idylliskt agrarsamhälle i USA.

Att historieforskaren Frank Costigliolas biografi *Kennan – A Life between Worlds* är djuplodande kommer knappast som en överraskning, eftersom han tidigare har redigerat utgåvan av George Kennans dagböcker, *The Kennan Diaries*, med ett underlag som bestod av över 8 000 sidor, förda under 88 år. Dessvärre är den intima bekantskapen som Cos-

”Kennan bytte snart fot och framhöll sedan i årtionden att han inte hade avsett en kamp med militära medel, utan samtal och förhandlingar.”

tigliola bjuder på inte enbart upplyftande. Fram träder bilden av en man, som visserligen återspeglade vanliga attityder från början av förra seklet, men med många obehagliga drag. Antisemit, rasist, elitist, mässande, snarstucken, dystopisk, självgod och ständigt otrogen med tidiga klagomål på att hans fru, norskfödda Annelise Sorensen, inte var hans intellektuella jämlike. Man behöver inte vara särskilt woke för att tycka att en del av hans tankegångar snuddade vid fascistiska ideal – å andra sidan ska han ha ångrat en hel del av detta och om han hade rensat bland sina papper inför den oundvikliga döden kanske några obetänksamma fun-deringar han satt på pränt för länge sedan

hade hamnat i dokumentförstöraren.

George Frost Kennan föddes 1904 i Milwaukee i Wisconsin. Hans mor avled i sviterna av en blindtarmsinflammation när ende sonen bara var två månader gammal, men George höll fast vid villfarelsen att hon dött i barnsäng och led av fantomsmärtor efter utebliven moderskärlek i hela livet. Fadern, en begåvad, blyg men inbunden skattejurist, gifte om sig efter några år. Tycke uppstod aldrig mellan George och styvmodern,

som födde en egen pojke som hon skämdes bort. Den klen byggde 13-åriga George skickades iväg till en militär internatskola och pennalismen där. Efter ett par misslyckade intagningsprov antogs han vid Princeton som den sista studenten i avgångsklassen 1925. En underdogkänsla hemsökte George för att han trodde att han var fattig, ovetande om att fadern utnyttjade sina barns morsarv för att betala egna utgifter.

Efter universitetsexamen (på plats 83 av 219 i sin årskull) med den obligatoriska rundresan i Europa under en sommar bar det av till Washington och diplomatutbildningen (nu med 84 av 100 möjliga poäng på skriftliga provet). En kärleks-

historia med en kvinna ur en mondänare miljö stärkte Georges självförtroende, som dock fick en törn när kvinnans mor känslokallt avslutade relationen, med ett ”det skulle aldrig bli något av GFK”.

George tog det abrupta slutet med fästmon mycket hårt och lämnade in en avskedsansökan, vilket i och för sig kan ha berott på hans alltid sviktande hälsa. På amerikanska UD ville man dock behålla honom och han erbjöds tre års studier i något av de viktiga språken på ett europeiskt universitet.

Kennan valde ryska och vandrade i en namnes fotspår, släktingen och upptäcktsresanden George Kennan, som var expert på Tsarryssland. Intensivstudier vid ett universitet i Berlin 1929 följde; han vistades ”i mörka och dystra hyresrum” där han ”rökte stinkande cigaretter”. Han varvade med konversation och läsning av klassikerna, särskilt Tjechov, och i breven hem till familjen uttryckte han beundran för ”de vackra orden”. Han var imponerad av ordningen i det tyska samhället mer än av de mer frigjorda inslagen i Weimarrepubliken under sent 1920-tal. Han drogs också till överklassen, senare även till den tyska adeln i Baltikum.

Den diplomatiska karriären tog fart på allvar i Riga 1931, med uppgift att fjärrspana och tolka vad som pågick i Sovjetunionen. Med sig hade han Annelise, som han träffat i Berlin och gift sig med i Norge, snart även första dottern Grace. Hushållsekonomin var kärv eftersom en svåger hade investerat Kennans arv i Ivar Kreugers korthus. Den kapitalistiska kollapsen fick honom att fördjupa sig i marxism-leninismen på allvar.

”I det långa loppet kunde Kennan varken leva i Ryssland eller utan det”, skriver Costigliola och det blev faktiskt bara några år i landet. Men, han var där 1934, ”det mest optimistiska året i Sovjets historia” som en av de många andra namnkunniga personerna i boken, diplomatkollegan Chip Bohlen, konstaterade. För Kennan var Sovjet ett experiment, ”ont och gott, berusat och nyktert, älskande och grälände, skrattande och gråtande”. Han var i sitt esse, med långa rapporter till desken i Washington och intimt umgänge med ryssar (och, troligen, ryskor). I det privata var han olycklig och blev vid ett tillfälle så sjuk att han vårdades i tio månader på ett sanatorium i Österrike (på statens bekostnad). Vid återkomsten till Moskva upptäckte han att klimatet hade hårdnat – skenrättegångarna och utrensningarna.

Kennan kände inte igen sig längre och var nöjd över att kunna lämna landet, komma hem till USA, sedan till Prag och Berlin. Efter den japanska attacken på Pearl Harbor 1941 och ett par dagar

"Inom loppet av ett drygt år författade han de två texter som han alltid förknippas med, telegrammet nr 511 från Moskva och X-artikeln."

före krigsförklaringen mot Tyskland fick Kennan order om att bege sig till Stockholm. Utesor tilläts inte, istället internerades Kennan och övrig ambassadpersonal. Fångenskapen varade i några månader och senare utposterades Kennan till det neutrala Portugal, ett tillhåll för spioner och kontraspioner, samt avstamp för transatlantiska resor. Till saken hör att Kennan visserligen var uttråkad av mer konsulerära sysslor men alltid skötte arbetet med järnhård disciplin.

När krigsslutet närmade sig befann sig Kennan återigen på rysk jord som andreman på ambassaden. Inom loppet av ett drygt år författade han de två texter som han alltid förknippas med, telegrammet nr 511 från Moskva och X-artikeln. I Kreml var man oemottaglig för logik, men "högst mottaglig för kraftens [power] logik".

Nu stod Kennan på topp, utnämnd till chef för en nyinrättad avdelning, Policy Planning Staff, som bland annat utarbetade Marshallplanen och Trumandoktrinen. Makthavarna i Washington, från presidenterna Truman och Eisenhower till utrikesministrarna Forrestal, Acheson och Dulles, anammade hans tankegångar om att *containment* skulle leda till att Sovjetunionen upplöstes. Kalla kriget med kapprustning och proxykrig på flera kontinenter följde.

Men Kennan bytte snart fot och framhöll sedan i årtionden att han inte hade avsett en kamp med militära medel, utan samtal och förhandlingar så att Ryssland och USA skulle kunna närma sig varandra. Costigliola påpekar att Kennans tonläge faktiskt hade varit mer uppskruvat än han ville kännas vid och att han var delaktig i planeringen av hemliga operationer för att störa den sovjetiska framryckningen (man skulle vilja veta mer om Kennans hemliga uppdrag, men det ligger väl i sakens natur att det är svårt att få fram uppgifter). Men Costigliola radar samtidigt upp alla Kennans propäer om diplomati för att tina uppkylan och kallar honom till och med för en "unsung hero".

Ett par år senare var det slut. Kennan lämnade UD och hoppet om en återkomst grusades flera gånger. Det han all-

tid ville innerst inne men aldrig fick, var att bli tyngste rådgivare till presidenter. Varför blev det inte så? Kanske var han för briljant, för akademisk, för egensinnig, för litet av realpolitiker och inte alltid i samklang med överordnade. Det senare gällde i synnerhet Franklin D Roosevelt, eftersom Kennan dels misstrodde hans inrikespolitiska initiativ New Deal, dels ansåg att presidenten var en klåpare i sina kontakter med diktatorn Josef Stalin.

Istället väntade en akademisk bana vid Institute for Advanced Study i Princeton, med längre vistelser på farmen i Pennsylvania. Kennan gillade fysiskt arbete,

Moskva 1937: skenrättegångar och utrensningar.

med långseglingar utanför norska kusten och slit på farmen. Trots återkommande sjukdomsperioder och sina egna förmodanden om en snar död levde George Kennan till 101 års ålder. Han var aktiv nästan till slutet med kritik mot militariseringen av amerikansk utrikespolitik och alla krig från Vietnam och Afghanistan till Irak, eftersom han ansåg att USA inte var ämnat för att vara ett imperium.

Men han förblev, som Costigliola säger, fastkedjad vid en doktrin han ville ta avstånd från. Hans sista tunga inlägg var en debattartikel i *New York Times* 1997 om planer på utvidgningen av Nato med rubriken "Ett ödesdigert misstag". Den väckte häftig debatt och citeras på nytt efter Vladimir Putins brutala övergrepp mot Ukraina.

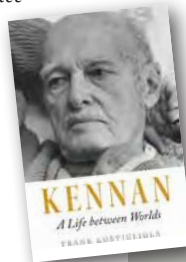
Vad Kennan skulle säga om kriget är

naturligtvis omöjligt att veta. Costigliola skriver att Kennan "förblev något av en rysk nationalist", benägen att tro på ett välvilligt Ryssland fastän han hade upplevt det motsatta och ofta med fokus riktat mot landets prestige hunger och inneboende osäkerhet. Paralleller går att dra mellan vad Kennan sade i långa telegrammet om "en fanatisk tro" i Sovjetunionen på att det var omöjligt att nå ett modus vivendi med USA och Putins inställning idag. Den massiva attacken mot Ukraina i februari 2022 aktualiserade det långa telegrammets ordalag om nödvändigheten av "long-term, patient but firm and vigilant containment of Russian expansive tendencies".

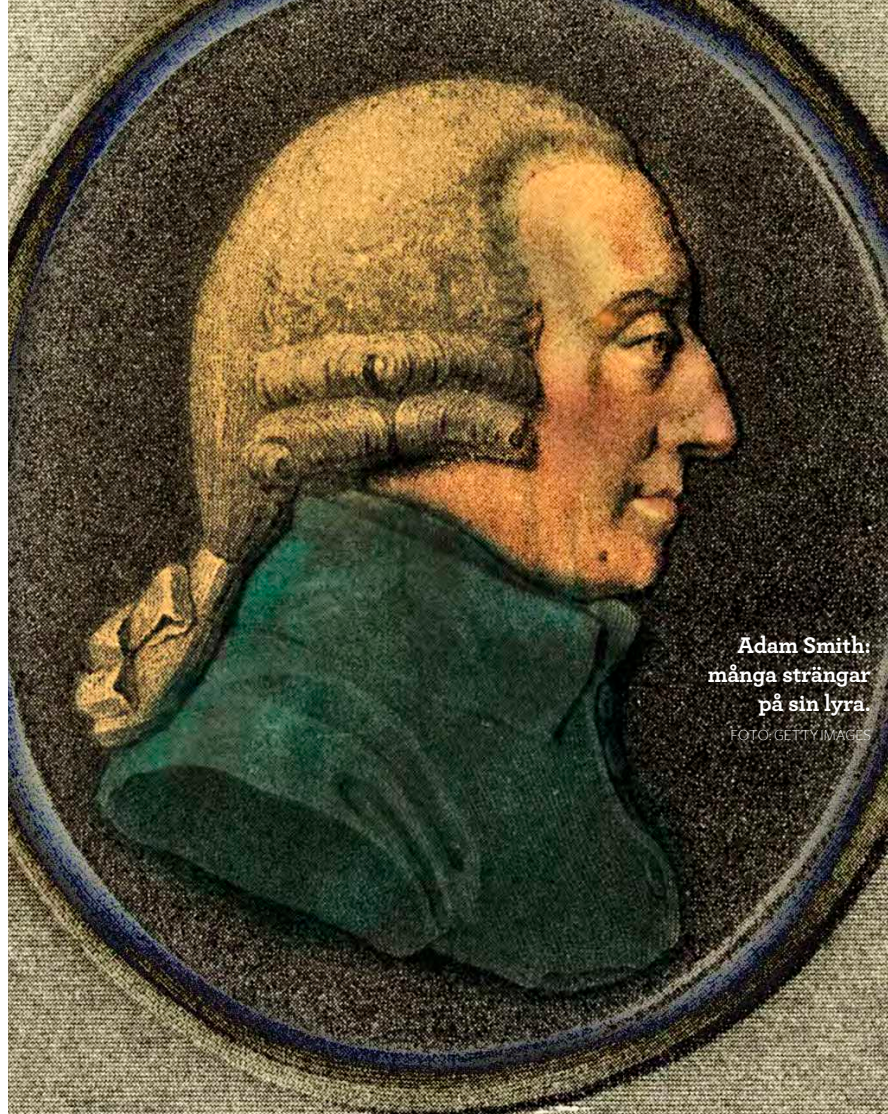
Detta är den andra omfattande biografin över Kennan på bara dryga tio år och Costigliola refererar till militärhistorikern John Lewis Gaddis *George F Kennan. An American Life* (75 sidor längre än hans egen) i varma ordalag. Lite onödig utveckling, kan man tycka, men Costigliola ville kanske belysa att han själv inriktade sig mer på Kennans inre och yttre våndor över vad han åstadkommit. Eller, dra fram Gaddis porträttering av fru Annelises betydelse som en stabiliserande faktor. Hon såg alltid till att dra ner sin man till jorden när han vevade på om det ena eller det andra, "mycket raskt, mycket elegant".

En kritiker har inte mycket att klaga på i Costigliolas biografi, utom att här finns ett antal upprepningar och att de återkommande hänvisningarna till en ensamhet som berodde på moderns död kan kännas lite amatörpsykologiskt överdrivna, samma sak med utläggningar om hur Kennan har påverkats av den freudianska motsättningen mellan "Eros och civilisationen", egentligen sexualdriften och förnuftet. Annars är det, minst sagt, en fullödlig och detaljrik skildring av Kennans diplomatiska bana, hans många talanger (bland annat musicerande), framsynta miljöengagemang, familjeförhållanden och inflytande i historien. "Flawed genius" som Costigliola säger. ✨

Karin Henriksson

KENNAN
A LIFE BETWEEN WORLDS
FRANK COSTIGLIOLA
Princeton 2023

Adam Smith:
många strängar
på sin lyra.

FOTO: GETTY IMAGES

att han avhandlade så vitt skilda ämnen som astronomi, moralfilosofi, antropologi och poesi, är det nästan bara en sak han är ihågkommen för – sina nationalekonomiska teorier. Smiths tankar om marknadens rationalitet och den osynliga handen är i gengäld givna referenser för en bildad medelklass. Liu ställer sig frågan hur de kunde få en sådan status i USA. Hon följer hur Smith har lästs och tagits emot allt sedan 1700-talet och fram till idag.

Nationernas välbefinnande publicerades år 1776, samma år som den amerikanska självständighetsförklaringen, och spelade en avgörande roll som inspirationskälla till Förenta staternas grundande. Bland amerikanska intellektuella rådde länge en stor skepsis mot storskalig och industriell produktion. Thomas Jefferson menade tillsammans med exempelvis Benjamin Franklin att det bara var genom lantbruk man kunde säkerställa den nya statens framtid. Om de storskaliga industrierna fick fäste, skulle hela nationen störtas ned i "det europeiska förfallet". Alexander Hamilton, USA:s första finansminister, lyckades emellertid visa att det tvärtom var just genom den storskaliga produktionen som Amerika skulle säkerställa sin förmåga till självhushållning. Genom fabrikernas arbetsdelning och stordriftsfördelar kunde USA:s välbefinnande bara öka. Somliga av de stridsskrifter Hamilton lät publicera under 1790-talet är närmast ord för ord identiska med passager skrivna av Adam Smith. Eftersom förslagen sedermera inkorporerades i den amerikanska lagstiftningen kan man nästan betrakta Smith som en medgrundare.

I sitt förord försäkrar Liu att hennes mål inte är att avslöja eller överbevisa någon av Smiths tidigare uttolkare, bara att problematisera och nyansera. Längre lyckas hon väl med det. Men ju närmare hon kommer vår samtid, desto mer polemisk blir hon. Inte minst i kapitlet om Chicagoskolan.

När nationalekonomen George Stigler år 1976 reste till Glasgow för att delta i 200-årsjubileet av publiceringen av *Nationernas välbefinnande* inledde han sitt anförande med orden "Jag ska hälsa från

Tolkningstvister

POLITISK FILOSOFI

Låt oss säga att en människa skapar ett nytt sätt att se på världen. Frågor som tidigare var olösliga framstår nu i ett förklarat ljus. Man läser böckerna, diskuterar idéerna och konsulterar vederbörande i viktiga frågor. Man börjar betrakta den här personen, som kanske till och med ger namn åt en rörelse, som ett geni. Men med tiden kommer den bilden att ifrågasättas. Man söker upp dagböcker, intervjuar efterlevande och omtolkar de böcker som nyss var geniala. Allting blir mer och mer oklart och debatter om de ursprungliga teserna bryter ut.

Sannolikt är fenomenet lika gammalt som vår civilisation. Under hellenismen såg sig i princip samtliga filosofiska skolor som arvtagare till Sokrates. Trots detta var de bittra fiender sinsemellan. Än idag kan exegetiken kring ett verk ge upphov till debatter där båda sidor ser sig som lär-

jungar till samma person. En förebild går ju alltid att byta ut, skulle man kunna tro, men så enkelt är det inte. Dessa reflektioner uppstår under läsning av boken *Adam Smith's America* av Glory M Liu, docent i samhällsvetenskap vid Harvard University som regelbundet skriver i *Washington Post*.

Den jubilerande Adam Smith – född den 16 juni 1723 – var professor i moralfilosofi vid Glasgow University. Han var god vän med filosofen David Hume och räknas vid sidan av denne till de ledande inom den skotska upplysningen. Ändå torde det land han idag förknippas med vara USA. Det är i varje fall där de flesta av hans läsare befinner sig, om man ska tro Liu. Hans huvudverk *Nationernas välbefinnande* tros ingå i så många som 5 000 litteraturlistor på amerikanska universitet. Följaktligen är det i princip omöjligt att skaffa sig en högskoleexamen inom samhällsvetenskap eller humaniora utan att behöva möta Smith. Men trots

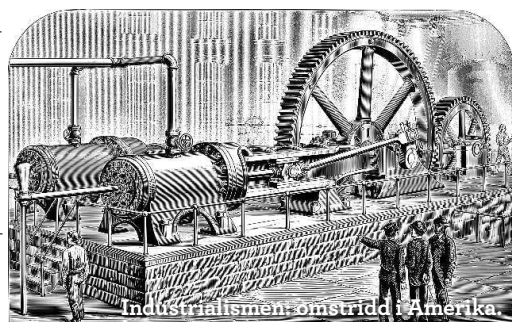

FOTO: PIXABAY

Jeffersons Monticello: förebildlig enligt somliga.

Adam Smith, som är vid god hälsa och bor i Chicago”. Denna syn var typisk för de marknadsorienterade nationalekonomer som var verksamma vid University of Chicago under 1970- och 80-talen. Stiglers kollega Milton Friedman lär ha sagt att om det inte vore för att Adam Smith var född i fel århundrade, skulle han tveksutan ha varit verksam som professor vid University of Chicago.

Lius uppfattning är att det är Stigler och i synnerhet Friedman som bär största delen av ansvaret för den felaktiga bilden av Smith som hon menar cirkulerar i samhället. Ändå ger hon inte ett enda exempel på när eller hur någon av dem har feltolkat hans skrifter. Det enda de tycks vara skyldiga till är att fokusera på en specifik del av författarskapet, nämligen den nationalekonomiska. Liu menar att dessa ”marknadsfundamentalister” därigenom skapade en urvattnad form av Adam Smiths tänkande och förminskade honom till en

”Stephen Hawking skulle knappast anklagas för historierevisionism om han förbigick Isaac Newtons intresse för alkemi med tystnad.”

kapitalistisk slogan.

Det är något besynnerligt med Lius anklagelse. Man kan fråga sig hur uppseendeväckande det egentligen är att nationalekonomer som Stigler och Friedman tar fasta på just de ekonomiska resonemangen hos Smith. Stephen Hawking skulle knappast anklagas för historierevisionism om han förbigick Isaac Newtons intresse för alkemi med tystnad. Det är fullt tillåtet att plocka de russin man behöver till sin egen kaka.

Det finns också en annan förklaring till att det är Smiths ekonomiska idéer som har gått till historien. Hans moralfiloso-

fiska arbeten var helt enkelt sämre. Hans grundtes – att det är genom vår förmåga till sympati som vi kommer till insikt om moralen – är problematisk. Smith blandar till exempel ihop epistemologiska anspråk med ontologiska. Följaktligen är det oklart om han menade att sympatin (1) var en *väg till kunskap* om moralen, eller (2) om den *konstituerade* moralen. Det senare alternativet får naturligtvis bisarra konsekvenser. Under en sådan tolkning går en psykopat fri från skuld oavsett vilka illdåd han begår, eftersom han ju saknar sympati för sitt offer.

På det nationalekonomiska området visade Smith obestriddligen en större begåvning. Med stor litterär skärpa visade han hur marknadskrafterna och egenintresset verkade för att bidra till samhällets rikedom. Hans stilistiska begåvning är något Liu gärna vill understryka. Hon ser den som en delförklaring till att hans verk har överlevt. Ta en sådan sak som meta-

foren om den osynliga handen. Att det var just den bilden Friedman valde för att kommunicera Smiths idéer till en bred publik, är knappast förvånande. Har man väl mött den är den svår att glömma.

Naturligtvis har det ofta funnits en politisk agenda bakom läsningarna av Smith, vilket Liu gärna poängterar. När det kommer till Chicagoskolans tolkningar blir detta faktum måhända ovanligt flagrant. Frågan är dock om

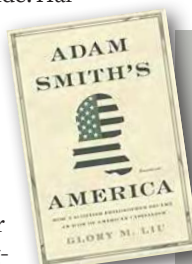
det verkligen är ett problem. Själv har jag svårt att tro att Smith tänkte sig att hans idéer skulle ses som frikopplade från politiken. Om man uppskattar resonemangen i *Nationernas välstånd*, färgar det rimligen ens syn på samhällsekonomin i någon mån.

Lius genomgång av Chicagoskolans idiosynkratiska läsningar av Smith sätter också fingret på ett mera generellt fenomen. När det kommer till tänkare av Adam Smiths kaliber har alla uttolkare en agenda. Också Lius bok kan betraktas på det viset. Troligen skulle hon faktiskt instämma i det. Om man läser *Adam Smith's America* som en partsinlaga, framstår den också som mer lyckad. Sällan har man läst en så välinformerad, socialliberal omläsning av den nationalekonomiska idéhistorien.

Oavsett vad Liu utlovar i sitt förord innebär en välskriven receptions-historia nog alltid en form av avslöjande. I sin bok visar hon på ett föredömligt sätt hur bilden av Adam Smith har förändrats genom seklerna. Grundlagsfäderna hade en Adam Smith, inbördeskriget en annan och Chicagoskolan en tredje. Och dessa omtolkningar säger i någon mening alltid mer om sin samtid än om föremålet för de lärda mödorna.

Adam Smith dog i Skottland år 1790, knappt 68 år gammal. Med hjälp av hans efterlämnade skrifter kan man återskapa en fantombild som kan användas i olika syften: att vinna en debatt, att ge tyngd åt olika teser eller helt enkelt att underhålla. Man kan skapa *soundbites*, logotyper och politiska oneliners. Men att få ihop pusslet till en sammanhållen individ är svårare. Varje försök resulterar i ett Frankensteinmonster där de olika lemmarna inte verkar tillhöra samma kropp. Därför kan två meningsmotståndare mycket väl ha samma förebild; de fokuserar bara på olika delar. Och kanske är det så det måste vara. Människor är fulla av motsägelser. Det gäller inte minst Adam Smith. Man kan, till exempel, fundera över följande biografiska detalj: Först skrev han en bok om frihandelns välsignelser. Sedan blev han tjänsteman vid tullen. ✱

Vincent Flink Amble-Naess

ADAM SMITH'S AMERICA
HOW A SCOTTISH
PHILOSOPHER BECAME
AN ICON OF AMERICAN
CAPITALISM
GLORY M. LIU
Harvard University
Press 2022

Längre än penna, kortare än svärd

PENNAN ÄR MÄKTIGARE än svärdet, heter det. Orden skall uttalas med andaktsfull ton, med en air av upplysthet och trösterik insikt om att en kalasjnikov står sig slätt mot en gåspenna eller, för all del, ett bättre ordbehandlingsprogram. Den som fått en kalasjnikov riktad mot nacken tillåter sig nog tvivla. Och trots anklagelseakterna från alla geniala pennor som satt krigets fasor på pränt – Homeros, Tolstoj, Remarque – förefaller kriget inte kapitulera – och människans dna verkar innehålla lika mycket krig som festtalsretorik.

Så råder det också krig i vår omvärld. Men här hemma utkämpas en av de mest högljudda striderna på pennans arena – biblioteket. Och då tänker jag inte på de ynglingar som numera sätter skräck i både bibliotekari-er och låntagare, med hot som snarare leder tankarna till svärd än till pennor.

Nej, jag tänker på kulturkriget, dess anfall och belägringar, i skuggan av lånekort och kortkataloger. Vårens stora slag stod om *Lady Busty* och *Miss Shameless*. Som krig ofta gör spred sig även detta krig: närmare bestämt till SVT:s Agenda och dess strålkastarbelysta fält. De förmenta Madamer-na kan knappast göra Sköna Helena rangen stridig som krigsbyte – det var mer Kalabaliken i Bender än Trojanska kriget över föreställningen. Och ordet ”Skamlös Vinhora” spreds över nejden, både under och efter sändning, med kraften hos en Hesa Fredrik en måndag i mars.

Kulturkriget är en strid som verkligen utspelas mellan pennor, eller – om vi lämnar symbolernas värld – värderingar. Men de som vanligtvis uppskattar värderingsutbyte, verkar ändå inte nöjda – därav förkärleken för den svärdsosande benämningen ”kulturkrig”. Inte heller verkar dessa människor nöjda med att människor säger sig bli provocerade av drag queens i offentligheten. Trots att man i samma festtal som framhåller pennan som mäktigare än svärdet, också kan höra att konst och kultur skall provocera. Provokationer är bra, så länge de inte blir för provocerande.

Apropå provokationer. Vem kan glömma sjöslaget om *Tintin i Kongo* vid Sergels torg?

Det var 2012 som Hergés serialalbum rensades bort från hyllorna på Kulturhusets ungdomsbibliotek: Tintin ansågs företräda ett kolonialt perspektiv, och barn ansågs inte kunna förhålla sig postkolonialt kritiskt till detta koloniala perspektiv. Liknande argument som idag framförs av dem som motsätter sig trans-misser som sagoberättare alltså, fast från den andra fronten. Den som vill arrangera en *installation grande provocation*, skulle kunna inbjuda båda sidor till fredssamtal. Kanske fira fredsfördraget med att ortens lokala trans queens högläser valda delar ur *Tintin i Kongo*?

MEN ALLA ÄR JU inte lagda för Performance art. Och ibland rensas de provocerande formuleringarna ut innan de nått fram till bib-

liotekshyllan. Nu senast var det Roald Dahl och Agatha Christie som lockade fram tippexpenslarna. Men i och med att bibliotek är en kulturbevarande institution rymmer hyllorna en hel del böcker som ännu inte hunnit rensas. Jag känner till ett antal. Nu skall vi kanske inte väcka björnar som sover, men man kan i alla

”En armlängd är faktiskt inte särskilt lång – knappa två alnar – längre än en penna, men kortare än ett svärd.”

fall dra slutsatsen att *Max* och *Moritz* inte verkar läsas längre. Eller så har de rensats ut i tysthet.

Och över allt svävar idén om att politiken skall hålla sig ”på armlängds avstånd” från kulturen. Det är inte konstigt att även politiken verkar uppskatta det uttrycket. Det förmedlar att politiken värnar om kulturens oberoende – samtidigt som det tillåter politiken att lägga näsan i blöt när det passar. En armlängd är faktiskt inte särskilt lång – knappa två alnar – längre än en penna, men kortare än ett svärd.

Själv skulle jag önska att politiken höll sig ”på fem jordvarvs avstånd” från kulturen. Men det lär inte ske. Dels funkar det inte lika bra som *sound bite*, dels handlar hela denna diskussion om kultur som är skattefinansierad – en inkomstkälla som brukar föranleda krav på demokratiskt inflytande. Den kulturutövare som inte har en rejäl mecenat eller förmögenhet får nog även i framtiden räkna med en politik som lägger sig i. Och fortsätta att lyssna till festtal om att pennan är mäktigare än svärdet. ✨

Katarina Barrling

Vi lever i en ängslig tid. Fokus är en orädd tidning.

Hos oss hittar du vassa analyser av politiken, kulturdebatten och samtiden. Vi låter åsikter brytas mot varandra och tvekar inte att gå mot strömmen. Vi har pennorna som skriver så du hisnar – och ler. Fokus vill ge dig nya insikter och perspektiv. Testa oss gärna i sommar!

Nina Solomin

Nina Solomin
Kulturredaktör

8 nummer
för bara
249 kr

- 8 nummer av Fokus
- Allt material på Fokus.se
- Nyhetsbrev

Vill du hellre prova Fokus Digital?

Nu 3 månader för 49 kr!

För dig som hellre läser digitalt. Du får tillgång till allt material på fokus.se. Ordinarie pris 447 kr. Ta del av erbjudandet på fokus.se/axess

Svarskort

... eller svara på webben:

fokus.se/axess

☐ **Ja tack!** Jag vill beställa **8 nr** av **Fokus för 249 kr** (lösnummerpris 712 kr).
Du kan även beställa på webben fokus.se/axess

Skicka tidningen till:

Namn
Epost
Telefon
Adress
Postadress

Jag vill ge bort en prenumeration,
skicka inbetalningskort till:

Namn
Epost
Telefon
Adress
Postadress

Frankeras ej.
Mottagaren
betalar portot.

Fokus/FPG Media AB
c/o Flowy AB

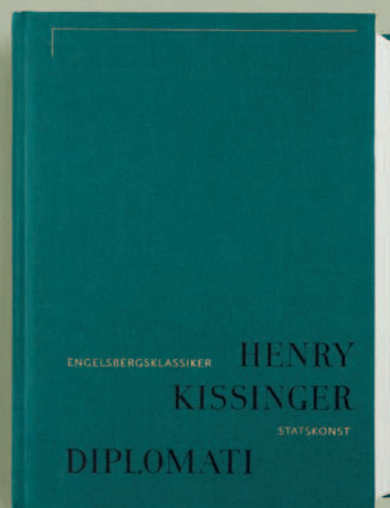
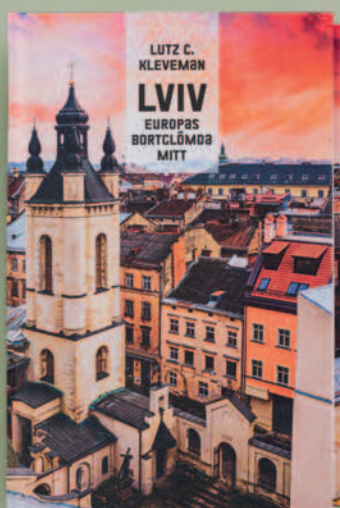
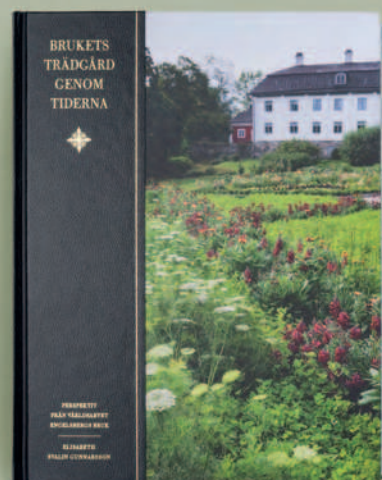
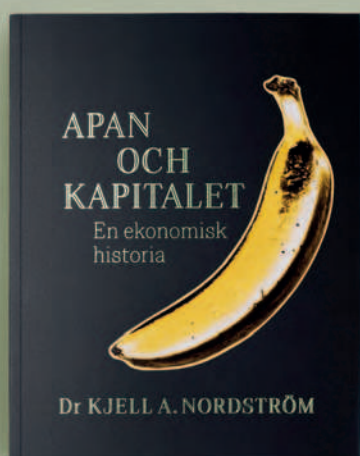
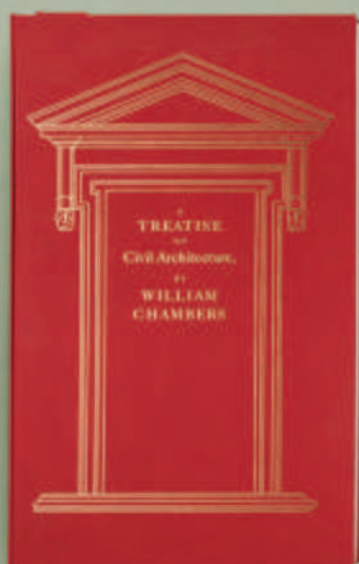
SVARSPOST
204 720 55
110 07 Stockholm

Prenumerationen är tidsbegränsad och avslutas automatiskt efter de nummer du beställt. Erbjudandet gäller tom 31/07 2023 och endast adresser i Sverige. Vid beställning samtycker du till att dina personuppgifter inklusive e-postadress och mobilnummer får lagras och hanteras av FPG Media AB för marknadsföring och digitala tjänster. Samtycket gäller till dess du säger upp det. Läs mer om vår personuppgiftspolicy på www.fokus.se/personuppgiftspolicy. Prenumerationsservice tel: **08-522 183 15** och www.fokus.se

BOKFÖRLAGET STOLPE

Hantverk, bildning och skönhet

I vårens utgivning finner ni bland annat två högaktuella böcker om Ukrainas historiska betydelse i Europa. I *Apan och kapitalet* blir begreppet ekonomi mer begripligt. Vi fördjupar oss med titlar om brukets trädgård, klassisk arkitektur och diplomati.

Missa inte att alla läsare har 20 % rabatt på Bokförlaget Stolpes titlar med koden **STOLPE20** hos [Bokus.com](https://www.bokus.com)

